ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ ЧАСОПИС

III

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науково-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social, Scientific & Literary Magazine

Published monthly by

Ukrainian Publishers Ltd.

№ 3 (137), March, 1959, Vol.XII.

Редаґує Колеґія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N. 1., Tel.: NORth, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« НА 1959 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія ..	70 ш.	35 ш.	19.50 ш.	6.50 ш.
Аргентіна	110 пезів	60 пезів	30 пезів	11 пезів
Бельгія ...	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В. Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада ...	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	18 н. м.	9 н. м.	4.50 н. м.	1.50 н. м.
Парагвай .	150 ґуар.	75 ґуар.	39 ґуар.	13 ґуар.
США	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція ..	2.500 ф. фр.	1.250 ф. ф.	630 ф. фр.	210 ф. фр.
Швеція ...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у перечисленні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. **Р. Лісовського**

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 237, Liverpool Rd., London, N.1.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 3/63 (137) БЕРЕЗЕНЬ, 1959 Річник VI (XII)

Зміст III-ої книжки

Євген Попівський: »І ПОВІЄ ОГОНЬ НОВИЙ З ХОЛОДНОГО ЯРУ« 243

П. Савчук: ПАМ'ЯТІ ГЕН.-ХОР. ТАРАСА ЧУПРИНКИ 246

Є. Орловський: НА РОЗБІЖНИХ ШЛЯХАХ 247

Микола Філянський: КИЇВ 254

Арх. Юрій Шульмінський: ДРАМА АРХІТЕКТУРИ В УКРАЇНІ 255

Лідія Шульга: ІЛЛЯ МАКСИМОВИЧ ШУЛЬГА 263

Д-р Василь Луців: ІВАН ВАГИЛЕВИЧ 276

Р. Володимир: ВЕСНОЮ ВУЛИЦЯМИ 285

Григорій Нудьга: УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ ЗА КОРДОНОМ 286

Дж. К. Честертон: ВІЧНА ЛЮДИНА (перек. **П. П.**) 297

Іван Подорожній: ТУГА ЗА ІДЕАЛЬНИМ 311

Михайло Лавренко: ОЛЯ (оповідання) 316

Василь Г. Ян: ЧИНГІЗ-ХАН (роман, продов., 3) 323

Б. В.: ВРАЖЕННЯ АМЕРИКАНСЬКОГО СВЯЩЕНИКА З ПЕРЕБУВАННЯ В СССР (закінч., 2) 335

Сергій Єфремов: ЛИСТ БЕЗ КОНВЕРТА 340

Марко Боеслав: ВИСЛУЖНИКАМ КРЕМЛЯ 342

Огляди і рецензії

В поневоленій Україні:

Д. Шалдій: НА КАТОРЗІ В СИБІРУ 343

З нових видань:

Володимир Державин: НОВЕ ПРО ІВАНА ФРАНКА 348

П. Савчук: ТАРАС ШЕВЧЕНКО — ПЕДАГОГ 350

Ярослав Гриневич: КАЗКА ПРО ІВАСИКА-ТЕЛЕСИКА І БАБУ-ЯГУ 352

У світі:

Б. Вітошинський: ОГЛЯД МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ 353

ЧИТАЧІ ПРО НАШІ ВИДАННЯ 358

ПРЕСОВИЙ ФОНД »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« 358

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

АВСТРАЛІЯ:

"Library & Book Supply"
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

АРҐЕНТІНА:

W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬҐІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

P. Shevchuk, Esq.,
140, Bathurst St.,
Toronto, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАҐВАЙ:

I. Lytvynovych,
a/c V. Kolesnikevich,
Villa Alta, Encarnacion.

США:

Very Rev. Paul Falko,
29 Wilson Str.,
Rochester 5, N.Y., U.S.A.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij,
721 E-6th Str.,
New-York City, N.Y.

Клівленд і околиця:

T. Wasylyk,
4306 Wood Avenue,
Parma 29, Ohio.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabello,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutuso 224

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

ШВЕЦІЯ:

J. Kostiw,
Box 759,
Stockholm, 1.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 шіл. Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ САМОСТІЙНУ СОБОРНУ ДЕРЖАВУ!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІҐРАЦІЄЮ!

ЄВГЕН ПОПІВСЬКИЙ

»І ПОВІЄ ОГОНЬ НОВИЙ З ХОЛОДНОГО ЯРУ«

(У 98 роковини смерти Тараса Шевченка)

Саме тоді, як здавалось, що відвічні вороги України збиралися справляти пир перемоги, як у забуття котилися світлі традиції нашого минулого, як провідна верства народу — нащадки славних козаків і гетьманів — була вже на похилій площі спаду в духове й фізичне завмирання, прийшов на світ Тарас Шевченко, геній і пророк, апостол правди і відродження України.

Своїм огненно-віщим словом Т. Шевченко струснув совістю »рабів незрячих«, пробудив зі сну сучасників, увілляв у знеможені й безвільні душі животворної сили і снаги. Заговорив відважно, вогненно, могутньо, а його слова правди понеслись по всій Україні, полум'ям загорілись та людям серця розтопили і похилі спини випростали. Скрізь в Україні пролунало його віще слово істини, нашої найвищої національно-державницької правди. Протестуючи проти поневолення української нації, Т. Шевченко кинув гнобителям відважне й важке обвинувачення-пересторогу: »Схаменіться...«, бо »розкуються незабаром заковані люди, настане суд! Тоді заговорять і Дніпро і гори, і потече сторіками кров у синє море...«

Потоптаний гнобителями наш національно-державний прапор Шевченко освятив своїм мученицьким життям і заткнув його знову на верхів'я найвищого ідеалу нації, а на сторожі поставив свій пророчий, невмирущий »Заповіт«.

Ціла творчість Т. Шевченка — це неоціненні перлини-скарби самопізнання нації. Кожний його вірш нанизаний такою чистою і безмежною любов'ю до України та рідної бувальщини, що читаючи ці рядки, неначе в калейдоскопі міняються образи рідної Батьківщини, то світлі часи панування і слави, то образ України страдниці, закутої в кайдани.

Поет завжди палав гарячою любов'ю до України — »Я так її люблю, мою Україну...« Скаля цієї любови доходить у Шевченка до безмежжя, до резигнації з особистого щастя. Засланий з України в холодну й непривітну Московію, Шевченко тільки й мріє про Україну, нічого немає для нього понад Батьківщину, доля якої його постійно турбує: »Мені однаково, чи буду я жить в Україні, чи ні... Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її окраденую збудять...« Такої ж

любови вимагав Т. Шевченко від усіх: »Свою Україну любіть, любіть її во врем'я люте, ... за неї Господа моліть«.

Може ніколи ще досі повищі слова Т. Шевченка не були нам такі дорогі й переконливі, як саме тепер, у час чорної смути в Україні та втрати Батьківщини. »Полюбіте щирим серцем велику руїну ..., бо нема на світі (другої) України, немає другого Дніпра«.

Шевченко — поет твердої й непохитної віри у світле майбутнє України. На геройсько-славному її минулому будував свої сподівання і віру в її майбутнє. Гордість лицарського епосу нашої бувальщини — це гранітні основи майбутнього. Тому Шевченко й оспівує наше минуле: »Було (бувало) колись в Україні ревіли гармати, було колись запорожці вміли панувати. Панували, добували і славу і волю ...« Царгород, Синоп, Трапезунд, Варна — оце й свідки минулої слави.

Хвилева перемога ворога — насильство, гніт, тюрми, заслання, Сибір, Луб'янка, Бригідки, Соловки й десятки інших концтаборів, що їх зазнало сучасне покоління — це не упадок української нації, а тільки негідна зброя панування гнобителів на землі українській. І скажемо словами Шевченка: »Не вмирає душа наша, не вмирає воля, і неситий не виоре на дні моря поля, не скує душі живої і слова живого«.

А хіба ж є така сила-міць, щоб здужала духово поневолити українську націю? Ні — немає! Адже скільки вже на протязі нашої історії перекотилося по чорноземі України ворожих орд — з півночі, зі сходу і з заходу — старі й нові німецькі гуни, білі і червоні грабіжники, а все ж таки вони захлиналися цією »перемогою« і за короткий час зникали з України. Бо Україна живе в серцях і душах мільйонів її синів і доньок. Ніхто не здолав обезволити її духово, не зважаючи на жахливі методи окупантів, що часто не мають собі рівних в історії людства.

Не здолали »розбійники, людоїди« правду побороти, не побороли, народ уже не мовчить. Терпкі слова правди кинув Шевченко і новітнім іродам з півночі, що хвилево тріюмфують перемогою на землі українській: »Смійся лютий враже, та не дуже, бо все гине, — слава не поляже, а розкаже чия правда, чия кривда ...« »Стережіться ж, бо лихо вам буде ..., бо в день радости над вами розпадеться кара. І повіє огонь новий з Холодного Яру«.

Отого вогню з »Холодного Яру«, отої мести і кари народу боялися московські царі, бояться і їхні переємці — червоні гнобителі, »собіратєлі земель русскіх«.

Шевченко для нас — повсякчасний горіючий смолоскип-дороговказ на розбіжних шляхах прямування нації до своєї остаточної мети — державної незалежности й соборности. А вогонь з »Холодного Яру«, запалений у XVIII-му столітті гайдамаками,

підсилений у 1917-1920 роках визвольними змаганнями, і сьогодні не погас. Він палає в підпіллі ОУН і УПА, він щораз то дужче запалюється полум'ям у серцях мільйонів синів і доньок України, де б вони не жили — в поневоленій Україні, на засланні чи на чужині, на вигнанні. Скрізь і всюди живе і діє невмируший дух Шевченка, де тільки б'ється українське серце.

Не спиняють нас ні поразки, ні невдачі на шляху до визволення. »Борітеся, поборете, вам Бог помагає...« — в кожному щирому українському серці лунають слова Шевченка. Не привидами, а дійсними стають перед нами образи з нашої, потом і кров'ю напоєної нашими предками, а тепер нашої не-своєї землі, де »неначе люди подуріли, німі на панщину ідуть«, а »село неначе погоріло...« Так і тепер братів наших закували в кайдани, в ярма запрягли і »навіть молитися ворог не дасть«. Тільки душі живої не скувати нікому!

Тарас Шевченко — найбільший соборник у повному значенні слова. Націю розумів він не лише, як живуче покоління, але теж і тих, що жили, і тих, що щойно житимуть — мертвих, живих і ненароджених. Він же ж і написав »Посланіє« — »Мертвим, і живим і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні сущим...«

Проминають віки історії. Могили героїв, тих що здійснюючи ідеї й Заповіт Шевченка боролись за національне і соціяльне визволення українського народу, поростають синіми незабудьками слави, що розповість майбутнім поколінням нації, вже щасливим у власній самостійній соборній державі, про жорстоку боротьбу їх батьків і дідів з єхидним хижаком — Москвою. Ось вік добігає, як надхнені Шевченковим »Кобзарем« народжені покоління здійсняють його Заповіт.

Так, Заповіт. У ньому він передав прийдешнім поколінням свою останню волю-наказ: »Поховайте та вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю, волю окропіте!«

Люблячи до безтями свою Україну, Шевченко велів поховати себе на такому місці, звідкіля б він і по смерті міг бачити »лани широкополі і Дніпро, і кручі«, міг слухати »як реве ревучий«, »як понесе з України у синє море кров ворожу...« Аж тоді він »покине і лани і гори й полине молитися до самого Бога...«

Перша частина Заповіту виконана, поховано Шевченка в Україні в найкращому місці — в Каневі над Дніпром. Але замало ще потекло крови ворожої, щоб нею волю окропити.

Та засіяв Шевченко своїми ідеями багаті жнива. На його ідеях, зокрема на ідеях його Заповіту, виросли й виховалися вже покоління, цілі когорти борців-месників за кривду і зневагу чести нації. І йдуть когорти за когортами нездоланних — січові стрільці, вояки наддніпрянської і галицької армій, вільне козацтво, повстанці, бойовики УВО, підпільники і члени ОУН, бій-

ці УПА... Здійснюють Заповіт великого генія-пророка української нації.

І тепер Україна кипить затяжними змаганнями, від Кавказу до Карпат, з північним московським наїзником. Жевріє на обріях невгасний огонь з Холодного Яру, віщує всім, що вже незабаром

Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

П. САВЧУК

ПАМ'ЯТІ ГЕН.-ХОР. ТАРАСА ЧУПРИНКИ

Він не вмер, він не забитий,
Він все живий, як заповіт,
Лише в борні весь кров'ю злитий,
А кров зробилася ґраніт.

Він вів полки в карпатських зворах
І керував боями сам,
Де хижий ворог став на горах
І людським нехтує життям.

В роках розгулу московщини
В УПА він виріс до висот —
За волю йшов, до волі линув
Великий воїн-патріот.

В тяжких роках неволі, гніту
За свій народ пішов у бій
І показав всьому він світу
Лицарську славу наших дій.

За що віками кров пролилась,
За що горів наш Київ, Львів,
За що діди століттям бились —
За те і він УПА повів..!

І що здобув, що нам оставив
Для покоління в свою мить?
Він записав сторінку слави
В історію, щоб вічно жить.

Хоча земля в крові ще стогне,
Але не вбити лет орлів:
Були ми й будем непоборні,
За волю йтимем в грім боїв.

А спів несеться лебединий
Про подвиги безсмертні й чин!
В серцях всієї Батьківщини
Він залишився вірний син.

Є. ОРЛОВСЬКИЙ

НА РОЗБІЖНИХ ШЛЯХАХ

»Непередрішення«, чи політика національного визволення?

Антибольшевицька політика урядів західніх великодержав, її рекомендації і висновки, не є логічним завершенням означеної системи дії. Вільні вибори, плебісцит, непередрішення, що їх часто рекомендують поневоленим Москвою народам західні політичні кола — не мають ні голови, ні ніг. Концепція вільних виборів у східній Німеччині — нереальна утопія. Московським червоним імперіялістам краще прогандлювати Східню Німеччину за якісь поступки з боку Заходу, ніж прогоріти на вільних виборах і скомпромітувати комунізм.

Найгірше, що американські політичні компетентні чинники, які надають тон політиці Заходу, не мають відваги брати ясного і консеквентного рішення. Вони метушаться отримавши, напр., листа від Хрущова чи »новорічні побажання« від його посланця Мікояна, не знаючи, як боронити власні позиції і престиж своєї політики.

Ще гірший хаос панує на відтинку визволення поневолених комунізмом народів. Щоб заповнити порожнечу на цьому відтинку, американські »приватні кола« створили т. зв. АКВБ (»Американський Комітет для визволення від большевизму«). Теревені того ж АКВБ про »плебісцит« поневолених (москалями) в СССР народів, свідчать про незвичайну інтелектуальну й політичну вбогість їх авторів і пропаґаторів. Передумовою такого »плебісциту« є, очевидно, окупація даної території чужою армією, в тому випадку американською, без активної допомоги у війні з боку визвольних сил поневоленого народу і без визнання їх визвольної концепції. Але ж ніяка шануюча себе нація не буде ждати з виявленням своїх прагнень до самостійности на організований чужими силами на її землі плебісцит! Чи, може, американські непередрішенці думають, що плебісцит на українських землях має проводити новий Власов? Що українці будуть »голосувати« за самостійність України, себто за відділення від Росії, під наглядом ... москалів? Ні, хай ніхто й не думає годувати нас своїми наївно-безглуздими фантазіями, бо ми будемо »голосувати« не плебісцитними папірцями, а скорострілами й бомбами, власною кров'ю і життям.

Вся ця плебісцитно-непередрішня саламаха — звичайний обман, очевидно корисний білим і червоним московським імперіялістам, але шкідливий для визвольної боротьби поневолених народів у СССР і антикомуністичної політики західнього світу. Хай москалі думають про себе, чи вони хочуть бути »самостійні«, а про нашу самостійність будемо рішати самі. Непередрішня політика опікунів московських єдинонеділимців позбавлена будь-якої об'єктивности. Напр., »опікуни« АКВБ не забороняють москалям говорити в радіо »Визволення« (»Освобождение«) про не-

залежну Росію, але українцям чи грузинам не вільно в цьому ж радіо пропаґувати самостійність України чи Грузії! Як же ж дотичні американці уявляють собі мету повстанських армій та революційно-визвольних рухів уярмлених націй у СССР? Що вони будуть проливати кров за »плебісцит«? Послідовні висновки з політики »непередрішення« і »плебісциту« вказують на безглуздий замір дотичних американських кіл вести окупаційну війну на Сході Европи, зайняти неросійські країни і з допомогою единонеділимців провести »плебісцит«. Якщо б вони думали інакше, себто мали в пляні піддержати визвольну революцію неросійських народів, то усвідомили б собі, що національно-визвольні революції поневолених народів мають ясну й недвозначну мету: повну державну незалежність із таким соціяльним і політичним устроєм, який відповідатиме бажанню та інтересам даного народу. Отже тут усе ясне, тільки чуже АКВБ-івським колам. Вони ж не такі політично наївні, щоб сподівалися, що московсько-комуністичний режим провалиться сам від себе і на теренах СССР відбудеться плебісцит для здійснення їхньої ідеї »непередрішення«. Здійснювати, напр., в Україні, ідею »непередрішення« можна пробувати хіба чужими багнетами, в тому випадку американськими, але ніколи визвольно-революційними рухами, які мають точно визначену мету: розвал російської імперії, повна незалежність і відбудова національних держав.

Суперечність і нелогічність у політиці США є теж і в тому, що вони не хочуть ні війни з СССР, ні революцій поневолених народів. Який же третій шлях повалення кремлівського режиму і ліквідації комунізму? Накинути ідею »непередрішення« визвольній революції політики АКВБ не можуть, бо її підметом — є наш підмет. Ніхто, навіть США, не зможуть ніколи визначувати мети та ідей національно-визвольних революцій, бо вони незалежні і мають свої закономірності, що виникають тільки з волі дотичних націй. Визвольні революції підуть своїм власним шляхом, проти кожних чужих сил, які будуть намагатися накинути їм будь-яку концепцію »непередрішення«. Пропаґування »Голосом Америки« чи »Освобождением« чужих українській визвольній революції ідей — зайва витрата енергії і засобів. Це ідеї дотичних американських політичних кіл, які прагнуть їх здійснити, отже це і справа їхня, не наша. Ми маємо іншу мету та інші ідеї, і саме їх прагнемо здійснити. Американські »единонеділимські« політики можуть мати успіх із своїми ідеями в Техасі або на Алясці, але ніколи в Україні чи Туркестані. Коли ж американці так відпекуються від »гарячої війни« як шляху ліквідації большевизму, то ради чого ж ведуть таку протилежну ідеям національно-визвольної революції психологічну війну? Ніхто ж гинути не буде, не знаючи за що, ані за зміну кайданів червоних на білі. Немає сумніву, що зміст психологічної війни АКВБ розрахований на ситуацію »гарячої війни«, як визначення її мети, а це заперечує постійні запевнення про абсолютну нехіть воювати. Насправді ж так і є, що американці воювати не хочуть, а тільки думають про реванж у випадку московсько-большевицької аґресії. Тож АКВБ робить »антикомуністичну акцію« тільки для того, щоб щось робилося і, на всякий випадок, щоб мати якусь »ідейну« мету.

Ми не боремося за такі »самостійні« держави як УССР чи БССР, що насправді є колоніями чи півколоніями Москви, ми не боремося за зміну їх режиму, напр., комуністичного на націонал-демократичний, бо ті »держави« і »уряди« є фікціями, вигаданими Москвою. Тому насамперед рішуче підкреслюємо відділення наших націй від народу московського. В нас самостійність України та інших поневолених Москвою народів означає — розвал московської імперії і відокремлення немосковських народів у незалежні національні держави. Жадної самостійности в злуці з Росією, хай і »демократичною«, бути не може. Наш клич: Геть від Москви усіх форм і кольорів! Для »неділимців« ми »сепаратисти«, але насправді ж ми такі самі самостійники як англійці, американці, французи, німці та інші народи, що дорожать своєю волею і державною незалежністю.

Дбайливе намагання західніх політиків, щоб ні словом, ні чином не образити московських імперіялістів переходить усякі межі здорового глузду. Маємо чимало гіркого досвіду, що навіть у дискусіях усі вживають терміну »комуністичний« (або »совєтський«) імперіялізм, а ніколи російський. Чому ж, у логічній консеквенції, не вживають терміну »демократичний« імперіялізм, бож англійці і французи, як імперіяльні держави, теж несли у свої колонії в дотичному випадку свої імперіяльні, але демократичні ідеї, яких не знали ні Індія, ні Пакістан, ні Альжір чи Марокко? Та оборонці »вічної, святої Росії« згодні вживати терміну »англійський« чи »французький« імперіялізм, згодні ображати навіть свій власний народ, аби тільки не москалів. І так, напр., на Суез напали »англійські і французькі імперіялісти«, а на Будапешт — »совєтські«! Де ж логіка?! Чому ж було не сказати, що на Суез напали »коммонвелтські імперіялісти«? Тим більше, що Коммонвелт добровільна спільнота народів, а СССР насильницька форма поневолення неросійських народів, у яку силою включені Україна, Литва, Грузія, Білорусь і т. д. Цю тюрму народів назвали москалі »Союзом совєтських соціялістичних республік«. Панівною нацією тої тюрми є москалі, а не українці чи білоруси, які не мають жадного національного інтересу в тому, щоб, напр., здушувати протимосковське повстання угорців, східніх німців чи поляків. Це діло виключно московських імперіялістів. Чи греки з Кіпру або ірляндці з Улстеру, що входять до складу Коммонвелту теж були спільниками в суезькому інциденті? Чому не обвинувачують за англійський імперіялізм пакістанців чи за французький — альжірців, коли в російський імперіялізм намагаються включити українців, білорусів, грузинів. балтицькі та інші т. зв. »совєтські народи«!

Ні, нема совєтського імперіялізму, є російський імперіялізм. Знайдеться між кремлівськими тиранами якийсь яничар українського походження, і вже единонеділимці зчиняють крик на ввесь світ, мовляв, не москалі винуваті, а українці, що є при владі »совєтської імперії«. А чи, напр., факт, що чоловік голляндської королеви — теперішній голляндський патріот — колишній німецький офіцер означає, що німці є при владі в Гаазі? Або те, що теперішній головнокомандуючий брітанськими збройними силами лорд Маунтбаттен є німецького походження (граф Баттенберґ) може привести до висновку, що брітанською армією керує німець? Президент Ай-

зенгауер німецького походження, але командував антинімецькою армією альянтів. Прем'єр Діфенбейкер голляндського походження, але керує Канадою як канадський патріот. Генерал Рененкамф, німець з роду, командував російськими арміями проти німецько-кайзерівських військ Гінденбурґа як москаль. Катерина II-га, німецька княжна з походження, зруйнувала Січ Запорозьку, розбудувала російську імперію не як німка, а як росіянка. Подібних прикладів з історії народів можна навести дуже багато і для всіх вони ясні, зрозумілі, тільки в питанні російського імперіялізму є намагання баламутством приховати його джерело і природу.

Коли ви вкінці арґументами і поясненнями доб'єтесь уточнення істоти сучасного російського імперіялізму, то й тоді, як чергове злагіднювання, вам пропонують термін »імперіялізм Москви« або найперше »імперіялізм Кремля«, маючи на увазі столицю чи осідок теперішнього совєтського режиму. Ви питаєте, чому в такому випадку ніде не вживають подібного терміну — імперіялізм Парижу, Берліну, Лондону чи Довнінґстріту, а тільки пишуть про французький, німецький чи англійський імперіялізм? Вам відповідають, що не треба »дразнити« москалів... Отже можна »дразнити« англійців, французів, німців, українців (за »антисемітизм«) і всіх, кого душа підкаже, тільки не москалів.

А вже найбільшим »поступом« уважається термін »совєтсько-московський« імперіялізм, мовляв, імперіялістами є червоні (совєтські) москалі. Але чи тільки червоні? Чи не були імперіялістами москалі царської Росії або »демократичного« уряду Керенського? Чи не імперіялізмом дишуть цих 32 біломосковських еміґрантських організації, які в серпні минулого року вислали президентові Айзенгауерові меморандум з погрозою, мовляв, коли США підтримають »сепаратистів«, то ввесь російський нарід, включно з еміґрантськими організаціями, підтримає Хрущова?! Не зважаючи на таку погрозу »білих« москалів, для задурманених російською блекотою політиків існує далі тільки червоний російський імперіялізм, дарма що російські еміґрантські групи ясно утотожнюють себе в тому відношенні з політикою Хрущова в СССР. Коли, напр., в англійському імперіялізмі обвинувачують не тільки англійських консерватистів, але й лейбористів і ніхто не пише про імперіялізм »консерватистів«, а про імперіялізм англійський, політику якого ведуть обидві партії, то чому тільки »червоні« москалі мали б бути імперіялістами, а »білі« ні? Адже російську імперіялістичну політику ведуть одні і другі. Однак білі москалі користуються особливими привілеями, їх убирають у тоґу »невинности« і показують смирненькими ягнятками... А вони ж лепечуть про »комуністичне поневолення російського народу« і ніби не бачать, що саме той »невинний« нарід створив і комунізм, і »совєтську владу«, і саме він запряг у своє ярмо неросійські нації, які на протязі довгих років, а то й століть, борються за свою державну незалежність. Уже доходить до того, що єдинонеділимці намагаються переконати Захід, що в Кремлі сидять при владі українці та »гноблять« бідних москалів. Незабаром будемо мабуть читати, що це українці, а не москалі вимордували голодом 7 мільйонів українців, а може, й не українців, а москалів... Забрехалися білі й червоні московські імперіялісти так, що подібного прикладу в світовій історії та політиці знайти вже не можна.

А правда така ясна і проста: волелюбний світ повинен боротися проти російського імперіялізму і комунізму, який став знаряддям у руках російських загарбників, щоб обманути й полонити наївні елементи різних народів, що їх, з допомогою куплених аґентів, Москва баламутить у власному імперіялістичному загарбницькому інтересі. Російський колоніялізм прикрився новим комуністичним серпанком на те, щоб зайняти місце західніх колоніяльних імперій, які, в порівнянні до російських метод колоніяльного панування, були поступовими і гуманними.

Якщо французи в Альжірі чи Марокко, або бельгійці в Конґо є імперіялістами, то чому москалі не є імперіялістами, коли вони мають сьогодні найбільшу колоніяльну імперію світу і тримають її такими жорстокими методами поневолення, яких світ ще досі не знав.

Термінологія це суттєва справа і в нинішній міжнародно-політичній розгрі, і в завтрішній мілітарній розв'язці світових конфліктів: вона уточнює для народних мас — ворога. Народним масам треба ясно сказати, проти кого вони мають воювати, вони мусять знати, хто їх дійсний ворог. Але чи сьогодні, в такому політичному та ідейному хаосі, знає пересічний громадянин на Заході, хто є дійсний його ворог, а хто друг і приятель? У другій світовій війні всім було ясно: німці — вороги, а поневолені ними народи — французи, бельгійці, поляки, норвезьці та інші — друзі. Але сьогодні пропаґанда західнього світу не вияснює своїм народам, що їх ворогами є москалі, а приятелями — українці, грузини, туркестанці, білоруси, азербайджанці та інші поневолені народи. Зумисним термінологічним баламутством, підсиленим п'ятими колонами і їх приятелями білими москалями, хочуть включити в ряди ворогів Заходу теж і його, зокрема його, приятелів.

Духово-моральне відродження — шлях до перемоги

Ця коротка характеристика західньої політики на протикомуністичному і протимосковському відтинках досить сумна. Однак наша визвольна концепція і політика, що спираються на крайову революційно-визвольну боротьбу і визвольну акцію на еміґрації, лишаються незмінними. На досвіді наших дотеперішніх успіхів і поразок нам треба ще більше, ще сильніше розгорнути в ширину й глибину нашу зовнішньо-політичну діяльність. Особливо ще з більшою увагою треба проводити масові антиросійські й антикомуністичні акції в усіх країнах поселення української еміґрації, збільшити нашу чужомовну пропаґандивно-видавничу діяльність, зміцнити й поширити політичні контакти у західньому світі, брати участь у міжнародних конференціях, закладати закордонно-політичні станиці і використовувати форум Об'єднаних Націй — з допомогою контактів з антикомуністичними делеґаціями, міждержавними формаціями та поодинокими політиками-антикомуністами, — для пропаґування нашої визвольної концепції і української державної незалежности.

При цьому завжди треба брати до уваги нашу основну мету — політичне визнання наших вимог, яке виникало б також з переконання західніх чинників, що їхні інтереси нерозривно пов'язані з нашою визвольною концепцією. Для нас, однак, не є істотною матеріяльна допомога,

істотною є політична настанова дотичних партнерів, які у вирішальний момент нашої визвольної боротьби за державну незалежність стануть на нашому боці. Велике значення для нас мають такі досягнення, коли в наших партнерів виникає переконання в тому, що існує необхідність розвалити Російську імперію на національні держави і треба щоб вільний світ дав всебічну підтримку, включно зі збройною, національним революціям в СССР. Саме ті моменти мають значно більше значення, ніж, напр., будь-які ефективні матеріяльні користі, непов'язані з політичною однозгідністю. Політичне досягнення допомагає нашим визвольним ідеям пробиватися у вільному світі, щоб у вирішальний момент нашої боротьби західні народи і держави визнали їх. З цього погляду, напр., постанови Конґресу антикомуністичних організацій у Ґватемалі про розвал Російської імперії на національні держави можуть мати історичне значення в міжнародній політиці для нашої визвольної боротьби, бо делеґати цього Конґресу з власного переконання прийняли наші ідеї і визвольну концепцію, як підставу визвольної політики Заходу. Так само треба розцінювати і свідчення голови АБН-у перед Конґресовими Комісіями США. Досі наші ідеї і політичну концепцію взагалі промовчувано, або очорнювано й осмішувано, коли вже не можна було проминути мовчанкою. Тепер трохи інакше — про них уже говорять тому, що переконані в їх правильності або тому, що мусять. Для багатьох політиків і діячів Західнього світу наші ідеї стають їхніми з власного переконання. Є це наслідки політичної акції АБН, ОУН та інших споріднених організацій. Істотним у наших досягненнях є перемога нашої ідеї, яка пробивається на форум міжнародної політики різними шляхами. Цей широкий фронт, що ми його розгорнули, добившись тут і там ідейної перемоги, допомагає нам у визвольній політиці. На міжнародних конвенціях і конґресах антикомуністичних організацій вільного світу, — бо такими є »Інтерамериканська конфедерація оборони Континенту« (ІКОК) і »Антикомуністична Ліґа народів Азії« (АПАКЛ) — ми ідейно й політично перемагаємо, вкладаючи у їх зміст нашу концепцію боротьби з комунізмом і російським імперіялізмом. Очевидно, цих досягнень не треба переціновати, бо вони не є на форумі офіціяльної політики західніх урядів, але й не можна їх недоцінювати, бо це найбільш співзвучні з нами і фактично єдині поважні організовані антикомуністичні сили вільного світу двох континентів — американського і азійського. Тільки з такими співзвучними нам антикомуністичними і антиросійськими силами можемо знайти спільну мову, можемо вести спільну політичну акцію і на терені Европи. Ми не уряд існуючої незалежної держави і не легко нам знайти офіціяльних політичних партнерів між урядами західніх держав, а тому в нас насамперед мусять бути зв'язки і співраця з безкомпромісовими антикомуністичними силами вільного і невільного світу. І саме з форуму таких міжнародних антикомуністичних сил нам удалося тепер виперти московських »єдинонеділимців«.

Наша визвольна концепція в останні часи безконкуренційна, і буде такою надалі, якщо наша зовнішньо-політична активність ще більше зросте. Не даром московські єдинонеділимські еміґрантські організації, після

конференції антикомуністичних організацій і свідчень голови АВН перед Конґресовими Комісіями США, попали в паніку і протестували перед президентом Айзенгауером проти піддержки »сепаратистів«. Пов'язання української визвольної справи з світовими проблемами, ставлення її не ізольовано чи льокально, а універсально, як ключ до перемоги над комунізмом і Росією, як передумова до розв'язки питань Близького чи Далекого Сходу, ліквідації проникання російської аґентури в Америці обидвох півкуль — висуває Україну як провідну ідейно-політичну силу і вирішальний чинник усіх поневолених Москвою націй. Очевидно не всюди, але там, де ми вже є, там важко москалям продістатися і діяти з успіхом.

Безкомпромісове і наполегливе ставлення на національну ідею, як ідею характеристичну для сьогоднішньої історичної епохи та об'єктивно оправдану супроти всіх фальшивих великопростірних концепцій в епосі розвалу імперій — висуває проблему України в центр міжнародної уваги. Реальність революційної концепції оправдана прикладами повстань українських в'язнів у концтаборах, революцією в Угорщині, розрухами в Познані й Берліні. Ці факти теж показали нашу визвольну політику як політику реальну, що дає розв'язку сучасних міжнародних проблем.

У воюючому московському імперіялізмі вміщається тепер і ідея воюючого атеїзму, тому наш воюючий визвольний націоналізм, якому притаманна ідея воюючого християнства, набирає також характеру боротьби за вищі вартості людини. Москва стала символом не лише рабства і тиранії, гноблення націй і людини, а теж і здушування релігії; Київ, навпаки, став символом волі людини і націй та зберігання християнських вартостей.

Основою нашої визвольної політики є фактична боротьба українського націоналістичного підпілля з московськими окупантами, вона є фактором нашої сили, вона дає нам можливість ставити українську визвольну справу як співвирішальну в світовій антибольшевицькій політиці.

При цьому слід підкреслити, що в сьогоднішньому світовому змаганні за світоглядові ідеї і означені системи вартостей, не абияке значення в політиці мають ідейно-моральні засади. І слушно, що, напр., Даллес часто про них згадує, хоч і не завжди їх стосує у своїй політиці. Антиматеріялістична духова революція необхідна Заходові для повної перемоги над комунізмом, який є не тільки політичним явищем, а теж і недугою західнього світу, бо має свого »двоєрідного брата« в західньому гедонізмі, психологічному матеріялізмі, ідейному розкладі, неґації героїзму та великих ідей у житті нації і людини. Наслідком цього на Заході користується успіхом погляд, що краще, мовляв, бути живим тхором, ніж мертвим левом. Така матеріялістична свідомість сприяє комунізації вільного світу. Тому наша визвольна політика намагається впливати також і на ідейно-моральне відродження вільного світу. Наші протестні акції проти московського поневолення вільнолюбних народів, особливо українського, проти московських політиків і діячів, що відвідують західні держави — має крім політичного підґрунтя також і моральне, що мобілізує прихильну нам опінію вільних народів. Політичні і моральні моменти творять у наших акціях одну цілість.

Маємо велику українську еміґрацію і коли вона належно зрозуміє свої обов'язки перед поневоленою Батьківщиною, вона може стати авангардною силою у формуванні політичної опінії, напр., у США, Канаді, Великій Британії, Аргентіні, Австралії та інших країнах нашого поселення. В цьому і є запорука успіху нашої визвольної політики. Заходові бракує ідейної аґресії, але навіть малий гурт своєю ідейністю й активністю може зрушити сумління народних мас і вказати їм шлях морально-політичного відродження. Пробойові кадри націоналістів та співзвучних з ними організацій можуть сьогодні, напр., у США і Канаді, повести за собою ширші кола суспільства в країні свого поселення. Напр., у демонстраціях у США проти Мікояна чи Меншікова брали участь також і американці, які долучилися.

Хтось мусить бути сумлінням вільного світу. Цей великий і почесний обов'язок спадає великою мірою також і на українську політичну еміґрацію. Це має дуже позитивний вплив на внутрішнє духове формування української еміґрації, на зміцнення антиасиміляційного спротиву, на зріст національної свідомости, на виховання молоді, а передусім на скріплення української визвольної політики, яка є невід'ємним складником української визвольної боротьби на Рідних Землях, є одним з головних засобів для здійснення найвищої мети українського народу — відновлення Української Суверенної Соборної Держави.

МИКОЛА ФІЛЯНСЬКИЙ*

К И Ї В

Ще скарб віків не ввесь прожито
Ще видно кін колишніх дій
І тавро днів Твоїх не змито
В останках »каменю і мрій«.
Хай на нових Твоїх оселях
Краса — без рідної канви,
Хай перед генієм Растреллі
Юрба не хилить голови,
Хай степ в буденний сум повитий,
Скував натомлені уста,
І шлях святинь Твоїх, Славуто,
Тернами ввесь позароста, —
В час невідомий, в час нежданий
Ти знов розімкнеш свій язик...
Надхненним словом осіянний,
Колись недаром Первозваний
Зорю землі Твоїй пророк!

*)Микола Філянський народився 1873 р. в Попівці на Миргородщині в родині священика. Заарештований московськими большевиками 1937 р., загинув десь у концтаборах московської півночі.

Арх. ЮРІЙ ШУЛЬМІНСЬКИЙ

ДРАМА АРХІТЕКТУРИ В УКРАЇНІ

Передо мною книжка »Архітектура Радянської України за 40 років«, що видана »Академією будівництва і архітектури УССР« (Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури, Київ, 1957 рік. Тираж — 2000 прим.; текст, 27 плянів і 251 ілюстрація).

Розглядаю цю книжку очима архітектора, який студіював в Україні на Політехнічному інституті в системі ВКВШ, потім у Римі, а тепер працює з італійськими архітекторами в латинській Америці.

Хочу зробити спробу оцінки сьогоднішньої архітектури в Україні, не зважаючи на свою непідготованість до студій з історіографії мистецтва та на брак відповідних матеріялів. Моїм бажанням є, щоб оці мої думки дійшли колись до когось з моїх товаришів з Інституту, які працюють в краю. Чи не засміливе це бажання, але саме з думкою про них, моїх колишніх товаришів, пишу оці рядки.

Теперішнє будівництво в Україні визначає на майбутні десятиліття вигляд наших міст, а також і сіл. Картин маляра можна не оглядати, писаних елегій можна не читати, статуї, що їх ставлять собі деспоти не переживають їх віку, більмо з очей сходить, рани гояться, але теперішній профіль наших метрополій, розв'язки містобудівництва, а також районного плянування, капітальне будівництво й промислові споруди — вирощуватимуть і формуватимуть у майбутньому ще не одне покоління нації.

* * *

Після 1920 року в Україні в архітектурі поширювався конструктивізм[1]). Він залишив по собі ряд споруд дещо машинового характеру, але плодотворчих для розвитку архітектури. Конструктивізм визначається грою чистих геометричних об'ємів, а його символіка в змісті поєднується з поривом інженерської романтики.

Одним з більш імпозантних творів цього напрямку був будинок державної промисловости і проєкційних установ у Харкові, побудований у 1925-29 роках архітекторами Серафімовим, Кравцем і Фельчером. З інших зреалізованих проєктів вирізняються: будинок поштового уряду (1927-29 рр., арх. Мордвинов) і клюб будівельників — обидва в Харкові, а також палата культури в Кадіївці. Харків стає тоді важливим мистецьким центром України. Постають організації архітекторів, які стежать за розвитком нового будівництва на Заході, де після еклектики XIX-го століття поширюється модерна архітектура. Згодом серед архітекторів України здобуває собі права західньоевропейський рух раціоналізму. Появляється цілий ряд цікавих розв'язок. Вдалим є архітектурне оформ-

[1]) Конструктивізм в образотворчому мистецтві започаткував маляр Казимір Малєвіч (1878-1935), народжений у Києві.

лення дніпровської гідроелектростанції в Запоріжжі (1927-32 рр., архітектори — Веснін, Коллі, Орлов і Андрієвський). Комплекс споруд складається з греблі, силової станції з відкритою підвищувальною підстанцією і трикамерними шлюзами. Наявність зцілених простих об'ємів віддзеркалює утилітарне призначення споруд. Інші приклади раціоналізму в Україні, наведені в книжці »Архітектура Радянської України за 40 років«, такі: лікарня в Запоріжжі (1932 р., арх. Юровський), там же житловий будинок з 1932 р. (арх. Лавров); студентський гуртожиток у Дніпропетрівському (1931 р., арх. Щукін) та великий житловий корпус у Харкові на півокруглому, часто вживаному в даний період, пляні. Коректним зразком промислового будинку є механічний цех заводу в Краматорську (1934-36).

Прикладом містобудівництва є Велике Запоріжжя. В тих роках позначається лінійне плянування міста; зони житла, місця праці і комунікації розміщується у формі паралельних стрічок.

Роки 1922-32 були роками шукань і боротьби різних архітектурних напрямків в Україні. Архітектори творять нові форми. Партійний апарат не мав ще повної контролі над мистецькими організаціями та оформлюванням проєктів і це відбилось позитивно на архітектурі відносного періоду. Одначе відчувався великий брак кваліфікованих сил, була технічна відсталість. Серед совєтської верхівки витворюється комплекс меншевартости супроти Заходу, і з того почуття зроджується потяг до гігантоманії в будівництві. Напр., коли проєктувався театр у провінціяльному місті, то архітекторові часто доручалось завдання без реального обрахування потреб; і так для залі глядачів передбачалось поємність на 2500 місць, об'єм будинку на 100.000 кубометрів і т. п. Очевидно, що ці проєкти були зреалізовані тільки на папері.

Поруч угруповань прогресивної архітектури продовжують свою діяльність епігони еклектики, які згодом стають надвірними архітекторами Кремля.

Контрофензива ретроградів почалась приблизно в 1930 році, була організована партійним апаратом у 1932 р. і здобула монополію проєктувати в цілому СССР у 1935 році.

Академіки Щусев, Жолтовський і Щуко об'єднуються з молодими опортуністами. Появляється трагічний для України »указ« ЦК ВКП(б) з 1932 р. про перебудову літературно-мистецьких організацій. Подібно як і діячів сцени, музиків, письменників та працівників кінопродукції, всіх архітекторів зігнано в партійну прибудівку — Союз совєтських архітекторів. Відтоді починає обов'язувати ексгумація античних форм та копіювання археологічних альбомів. У будівництві другої п'ятирічки прогресивна архітектура вже не мала жадної змоги виявитися. Перелистовуючи »Архітектуру Радянської України«, бачимо як з поступом років стають щораз більш тяжкими декорації і наліплені прикраси на будинках. Узагальнюючи, можна сказати, що чим пізніший рік будови та що важливіша своїм призначенням споруда, тим більш вульгарне її оформлення.

Архітектор Бруно Цеві[2]) в праці »Storia dell' Architettura Moderna« (1954) запитує: »Чому це все?« — І відповідає: »Проаналізуймо аргументацію, якою оперують оборонці актуальної совєтської архітектури:

1. »Модерна архітектура не має історичних коренів у СССР«. — Большевики без жадного видимого оправдання рішили віднайти »історичний корінь« у неоклясичній архітектурі Куаренґі, Россі й Камерона.

2. »Модерна архітектура формалістична«. — Критика формалізму в мистецтві оправдана, але в совєтській дійсності вона довела до найбільш вульґарного наслідування античних форм.

3. »Модерна архітектура не згідна з марксизмом. Ленін писав, що культура пролетаріяту »повинна бути логічним розвитком знань, які людськість здобула під ярмом капіталістичного ладу«. — Виходить, якщо в царській Росії був колись неоклясицизм, то він мав би бути базою розвитку совєтської архітектури.

4. »Модерна архітектура індивідуалістична, а тим самим контрреволюційна, мистецтво повинно бути колективне«. — Але що означає колективне мистецтво? Що архітектор повинен мати суспільну свідомість? Чи, може, те, що всі мають думати і творити разом? У цьому відношенні совєтські проєкційні організації доходять часом до абсурду: один креслить проєкт, інший дещо додає, третій виключає якусь частину, четвертий змінює іншу, і коли проєкт вертається до свого автора — він уже не довпізнання.

5. »Модерна архітектура забідна у своїй експресії, вона могла нам бути догідною лиш у першому періоді після революції, коли була пекуча потреба будувати, нехтуючи не раз мистецькою вартістю архітектури«. — Але чи ж більше є експресії в схолястичному неоклясицизмі? Серед партійної верхівки було чути голоси: »Також ми, соціялісти, можемо будувати монументальні палати, так як роблять це капіталісти«. В цих словах приховане почуття меншевартости супроти Заходу. Чи не мала бути »Палата Совєтів« у Москві протиставленням »Палаті Ліґи Націй« у Женеві? Чи не мала вона перевищувати на 12 мет. найвищий американський хмарочос? Дійсно, проєкт »Палати Совєтів« з 1931 року перевищує »Палату Ліґи Націй«, але тільки вульґарним традиціоналізмом.

6. »Модерна архітектура не згідна з методою соціялістичного реалізму, не подобається народові, не промовляє до мас«. — Інерція навиків завжди спричинює опір до всього нового. Обов'язком архітектора є доказати суспільний характер прогресивної архітектури, виявити її красу, а не повертати до архаїчних форм: мовляв, коли громадяни хочуть жити »так як багачі«, в домах з античними колонами — треба задовільнити їхнє бажання. Часом можна з успіхом замінити палату поміщика на лікарню. Але коли треба будувати нову лікарню, чи ж доцільно проєктувати її як февдальну палату тільки тому, що до такої архітектури звикли маси?«

Так висловився про совєтську архітектуру Бруно Цеві.

---

[2]) Бруно Цеві вийшов з середовища італійських інтелектуалів лівого напрямку, але як поступовий архітектор не може погодитися з офіціяльною совєтською архітектурою. Цитую, в скороченні, думки Бруно Цеві, подані у формі діялогу.

На поміч архітекторам-ретроґрадам прийшла в СССР поліційна система. Партійний апарат визначує правила і узурпує права бути одиноким інтерпретатором обов'язуючої в усіх проявах мистецтва методи соціялістичного реалізму.

В чому виявляється ця метода?

В половині минулого століття, серед деяких малярів був нахил до фотографічного копіювання природи, поєднаний з солодкавим сантименталізмом. Були це ілюстрації призначені для домінуючої вподоби головного замовця — доробкевича тих часів. У Парижі найбільш модним малярем був тоді Ари Шеффер, картини якого в оригіналах, копіях і літографіях прикрашували їдальні й кімнати всіх прошарків населення. Минуло декілька десятиліть і його ім'я опинилось у цілковитому забутті.

В малярстві та скульптурі соцреалізм є неначе продовжуванням цього напрямку. Групи »усміхнених« червоноармійців, на зустріч ідуть із знаменами »опромінені« колгоспники, яким роздають книжечки »щасливі« вчителі й студенти, — ось домінуюча тематика де б то не було: чи розпис фойє палати культури залізничників у Харкові (1932), чи вітраж у Новій Кахівці (1953), чи стінне панно станції (метро) Київська-Кільцева в Москві (1953-54). Оформлення — декадентний натуралізм із млосними деталями і неначе фотографічним реєстром усіх відзнак, ґудзиків тощо.

Совєтська архітектура паралельно до малярства є продовженням еклектики другої половини XIX-го століття. Зробимо перегляд репрезентативних режимових будинків УССР, збудованих перед війною в найкращому місці Києва — на дніпрових кручах.

Будинок ЦК КП(б)У. Відсутність культурної бази проєктантів (навіть в »Архітектурі Рад. України« не вміщено серед ілюстрацій цього будинку). Два ряди гігантних корінтських колон, що виростають із шестиметрових пилонів і відбирають світло вікон горішнього поверху; колони ті придавлені тяжким вгнутим архітравом, який несе мастодонтську аттіку з наліпленими емблемами.

Другим експонатом є будинок Верховної Ради (1936-39), за який архітектор Заболотний отримав сталінську премію. Не відрізняється він оформленням від деяких великих американських банків з минулого століття; квадратний плян сесійної залі з псевдоренесансовими прикрасами перекриває фальшивий купол у формі півкулі.

Про подібний будинок »Ради Міністрів« (1935-37, архітектори — Фомін і Абросімов) можна добавити, що він десятиповерховий, а доліплені, без конструктивного значення, корінтські півколони перемішані з невдало копійованим йонським орденом. Симетрична розв'язка пляну і об'єму споруди зовсім не пов'язана з тереном, який має сильний схил вздовж будинку.

Ще більший абсурд бачимо в оформленні будинків для спорту. Трудно догадатися, що за колонадою знаходиться зимовий плавальний басейн (1955) в Києві чи гімнастична заля добровільного спортивного товариства »Шахтар« у Сталіно (1952-53).

Історією архітектури в Україні за останні 40 років є не стільки те, що побудовано, як те, що окупант поруйнував. Нищення найбільшої

скарбниці української нації, її мистецької спадщини багатьох століть, від XI-го до XVIII-го, не має жадної паралелі в новітній історії. Бували повітряні бомбардування, бував артилерійський огонь, бували міста майже знесені з лиця землі, але пляновоґо — в час миру, при допомозі поліційних застав і робітничих бриґад — руйнування клейнодів мистецтва не записує новітня історія. В 1934-35 роках удар упав на більш ніж тридцяти чільніших об'єктів архітектурної спадщини Києва. Між ними зруйновано до тла Михайлівський манастир, побудований у 1054-1078 роках, з мозаїками і фресками київських мистців Княжої доби, включно з останками церкви Св. Дмитра, фундованої князем Ізяславом. Дзвіницю Кирилівського манастиря, клейнод українського барокко, розібрано в 1934 р. Не пощаджено й Собору Св. Миколи з 1690 р., вершин архітектурної композиції. Згадаємо головні прикмети цього неіснуючого вже Собору[3]). Це була дійсна монументальність, задум простий, архітектура вибаглива. Це свідок участи України в передовому мистецтві Европи. Випрацювання входів захоплює зручністю, стержні колон і порталів вдягнені узором виноградної лози, вікна вишуканих пропорцій, ті що на фасаді мають хрестоподібні й округлі форми. Наличники вікон виступають з площини стін. Баштові фасади домінують над спорудою, вони восьмикутної форми. Ґзимс цвяхований зірками, як і в інших київських церквах. Велична архітектура головної фасади, поміж баштами два фронтони — нижній і верхній. З ґравюри Мигури знаємо про існуючі колись ґерби ґетьмана Мазепи. В багатих пишних формах Собору відчуваємо сувору мужню красу, виявлену в спрощених лініях пляну, в товщині й гладкості білих стін, дещо зм'якшену виступами наріжників, вереницями вікон, моделяцією. Ідея краси утотожнюється з ідеєю сили. Перетворюючи форми барокко український мистець упростив їх, відняв у них екстазу й наблизив до краси ренесансу. Об'єм Собору оформлений з усіх боків з однаковою вибагливістю, що і є прикметою української архітектури. Усередині в храмі ще більше відчувається його величність. Спрощена моделяція стін спрямовує зір на головний акорд — іконостас, роботи С. Валики; він неначе спрядений з витончених узорів листя, цвітів та китиць винограду. Ікони покриті майстерними толоченими в металі ризами. З будівничих цього Собору відомий Іван Старців. Ці форми барокко через Україну проникли також у Москву, що черпала з Києва свою нескладну освіченість.

Руйнування Михайлівського манастиря окупант мотивував тим, наче б йому потрібне було місце для побудови адміністративних будинків. В інших випадках руйнування не було навіть цього цинічного пояснення.

Не тільки в роках посиленого терору, а теж і в час найбільших воєнних невдач не забували московські большевики продовжувати своє варварське діло. Під час відступу перед німецькою армією, з наказу Кремля, була динамітована в повітря головна споруда Печерської Лаври — Успенський Собор з 1073 р.

Цього руйнування культурної спадщини української нації не можна пояснити антирелігійною чи клясовою боротьбою большевизму. Коли в

[3]) Опис Миколаївського Військового Собору подаємо на основі книжки — К. В. Шероцкій: »Кіевъ«. Вид. Кульженка, Київ 1917.

Україні зрівнюються з землею тисячолітні архітвори мистецтва, на московських землях спеціяльні комісії піклуються церковними будинками і царськими палатами. Напр., Ново-Єрусалимський манастир і Гефсиманський скит з XVIII-го стол. в Істрі під Москвою, пошкоджені воєнним бомбардуванням, реставровано ще перед закінченням війни.

Колись, може, заблизняться рани в Україні, але трансцедентні втрати мистецької скарбниці нації — ненаправні.

* * *

Дуже важливим і не раз дискутованим є питання про придатність національних традицій у сучасній архітектурі. В Европі, особливо перед другою світовою війною, багато писали на цю тему мистецтвознавці і критики архітектури.

В книжці »Архітектура Рад. України за 40 років« кількакратно повторюється про необхідність використовування »вітчизняної спадщини«. Але яку »вітчизну« мають на думці автори »Архітектури Рад. України«? Дуже мало можна дошукатись у поміщених у цій книжці ілюстраціях прикмет творчого застосування української спадщини в актуальній архітектурі. Беручи під увагу рік будови (1924) можна вважати, що деякою мірою це здійснене в корпусі лябораторії селекційної станції в Миронівці, Київської области (арх. П. Альошин, на ілюстрації видно зірвану частину дахової крівлі).

Який повинен бути у нас підхід до проблеми використовування наших традицій у сучасній архітектурі? Чи можуть нас задовільнити падаючі волюти та багатоступчасті ґзимси, взяті з нашого барокко і повторені сьогодні на фасадах деяких (дуже нечисленних) будинків як, напр., надбудова з 1951 р. на лісотехнічному корпусі сільсько-господарської академії в Голосієві (архітектори: Сазанський і Петрушенко); житловий будинок у Дарниці (1947 р., арх. Добровольський) чи будинок на площі Куйбишева в Чернігові (1952-54 рр., архітектори: Панчук і Буковський). Очевидно ці форми є миліші для нашого ока, ніж шпилі Петропавлівського каземату на Хрещатику. Але імітація і нагромаджування форм, навіть українського барокко, не можуть бути розв'язкою справи.

Коли говоримо про національні традиції в архітектурі не розуміємо під цими словами повторювання архаїчних форм, а лиш духову когеренцію з нашим минулим. Ця когеренція унаявнюється у виясненні та в творчому опрацюванні основ мистецької спадщини нації, її прикметних способів будівництва у зв'язку з особливостями часу, місця й краєвиду, а також умінням виявити в мистецькому образі споруди її ідейний зміст і призначення. Не механічні штучні ревівалі, не традиціоналізми формальні, а спонтанне продовження попередніх культур.

Найбільш прикметною рисою для української архітектури є її гуманність. Наша архітектура творила на міру людини, була органічна і одночасно спонтанна. Культура народного житла в Україні висока: багато любови, часу і праці прикладає наш селянин до оформлення своєї хати. Майстерність народної традиції бачимо не тільки в концепціях просторових, а також і в хроматичній вібрації, в персональності орнаментального деталю, в напруженні моделяції. Ці прикмети неоднократно завважували чужинецькі подорожники.

Підкреслимо, що поняття відсталости, простацтва чи також наївности, що їх не раз прикладають до народного мистецтва на Заході, називаючи його »arte minore«, назагал відсутні в творчості нашого селянина. Візьмім хоча б, для прикладу, дерев'яне будівництво Підкарпаття.

Наші традиції простудіював і знаменито відчув великий маляр-архітектор Василь Кричевський (* 1873 в селі Ворожба б. Лебедина, † 1952 р. в Каракасі). Життя і творчість Кричевського були неначе живим символом трагедії українського мистецтва під чужим окупантом.

Знати і не могти! Вміти і не мати змоги!

Його боротьба з усякими Саранчовими при реалізації будинку Полтавського земства, а далі — цькування, арешти, чистки, »перевиховування«, врешті еміґрація і смерть у тропіках Венесуелі[4]). В »Архітектурі Радянської України« нема місця для Кричевського. Не згадано його проекту меморіяльного музею на могилі Т. Шевченка, ані інших, зрештою, нечисленних творів, що їх Кричевський міг зреалізувати.

Будинок Полтавського земства, запроектований в 1903 році, був у свій час поступом в історії архітектури. На Заході тоді щойно починали діяти протораціоналісти з-під знамена »Art Nouveau«. Будинок Полтавського земства — це життєрадісне поздоровлення століття, яке надходить і століття, яке відходить; це пророцтво мистця-поета про те, що Україна в майбутньому знову включиться в русло передової архітектури; це поміст, який сполучує наше новітнє відродження з кращими днями нашої історії. Кричевський вносить поліфонічну візію середників експресії, він майстерно застосовує хроматичні можливості матеріялів, особливо кераміки, — відтінки цегли, черепиці, майоліки, фаянсу (в деталях вестибюля) і т. д.

В той час, коли Кричевський виступив з проектом будинку Полтавського земства наші міста заповнялись експонатами будівництва, накиненого окупантом, не зв'язаним з нашими традиціями, характером, підсонням чи краєвидом. У москалів типічним є нехтування мірила потреб людини, їх архітектура прямує до того, щоб глядача приголомшити та засліпити блискотливою фабулою: зовнішня парадність фасади при занедбані того, чого не видно з вулиці, різкий поділ на частину для »чистої публіки« і »чорний ход« для простолюддя, ґротескова помпезність, номадські традиції шатрових перекрить, перегнуті шоломоподібні форми, шпилі, цибулькуваті головки, кремальєра цегляних стін. Найяскравіший витвір московської психіки — »потьомкінські села«, не мають у світі ніде паралелі.

Типовим прикладом офіціяльних кремлівських будівничих був А. В. Щусев. Людина без професійної етики, крайній опортуніст, що в час царського ладу проектував церкви. Тоді зіпсував барокковий ансамбль Почаївської Лаври добудовою в »северно-русском« стилі. Те саме повторив у Наталівці біля Харкова. Згодом побудував з дощок мавзолей Леніна, інспірований на некрополях з передісторичної епохи. П'ять

---

4) Див. проф. В. Щербаківський: »Пам'яті Василя Григоровича Кричевського«, Укр. В-ча Спілка, Лондон 1954.

років пізніше копіює той же мавзолей в різнобарвних породах ґранітів, лабрадоритів, порфірів та габро-норитів з Волині й Карелії. Проєктує в усіх стилях усіх епох, як потрібно в даний момент Кремлеві. За те й нагороджений чотири рази сталінською премією. Покликаний врешті будувати головну мордівню МВД на площі Дзержинського в Москві, поповнює безсоромницький пляґіят з ренесансової палати Канчелліерія. Займається також реставрацією Червоної площі і понурих кремлівських стін. Академія Наук СССР видала книжку: »Зодчий А. В. Щусев«, в якій на стор. 154 читаємо: »Розказуючи, напр., про Червону площу, А. В. говорив: А в літописі з 1574 р. стоїть: Казнив цар у Москві на Пречисту, на площі в Кремлі, багатьох бояр, архімандрита Чудовського, протопопа і всяких чинів людей багато, а голови кидав під двір Мстиславського«.

Щусев і йому подібні змонополізували підсовєтське мистецьке життя і при помочі поліційного апарату вказували обов'язуючі напрямні для всіх архітекторів СССР.

Десь у 1938 р. журнал »Архітектура СССР« починає кампанію за відновлення реґіональних форм архітектури, наслідки якої бачимо на сільсько-господарській виставці в Москві. Партія відчувала загрозу війни, і цей поворот мав бути дешевенькою поступкою для закріпачених колгоспників підсовєтських республік. Але цей штучний ревіваль не має нічого спільного з традицією архітектури поневолених націй. Оформлення павільйонів сільсько-господарської виставки в Москві — це криклива анекдота, нереальні баєчки, а часом і циркове видовище.

Відчувається намір партії здеґрадувати та бастардизувати мистецькі традиції поневолених націй (»совєтських народів«), замінивши їх в ґротеск та наївний псевдофолкльор. Немов, дивіться ось, що ми зробили для колгоспників нашої імперії!

Виключно на показ Заходові кремлівські архітектори силкуються на компроміси між модернізмом і неоклясицизмом. І так бачимо на міжнародній виставці в Парижі (1937) совєтський павільйон, який з його пропаґандивним криком повторений в менше компактному варіянті в Нью-Йорку (1939); врешті досить коректний павільйон СССР у Брюсселі (1958). Хоч модерна архітектура в офіціяльній погорді, Кремль не наважується заафішувати себе супроти Заходу з археологічними пляґіятами, це надто погано відбилося б на настроях деяких просовєтських інтелектуалів. Це явище ще більш підкреслює фальшивість совєтської архітектури: що іншого для внутрішнього вжитку, а що іншого для закордону.

(Закінчення в наступ. числі)

ЛІДІЯ ШУЛЬГА

ІЛЛЯ МАКСИМОВИЧ ШУЛЬГА*

(1878-1938)

Мистець Ілля Максимович Шульга народився 20-го липня 1878 р. в селі Кропивні, Золотоніського повіту, на Полтавщині. Батьки його, бідні селяни, мали город та хату. Батько замолоду ходив до моря в »заброд«[1]), а вернувшись додому, взимку шив свитки. Мати заробляла хліб на чужій ниві.

Років з 11-ти Ілля почав рисувати. Рисував перше з рисунків, а далі й з натури. Першу з натури нарисував сусідову хату, а потім свою сестру, яка вийшла дуже подібна.

Маючи 12 років закінчив Земську народну школу. Вліті ходив працювати на тютюнових плянтаціях: полов, пасинкував тютюн, в'язав у глиці. Заробляв 12 копійок у день на своїх харчах і тим допомагав своїм батькам.

Взимку того року землемірша взяла Іллю до свого чоловіка в Золотоношу, щоб учився робити написи на плянах. Ця робота була дуже нудна, хотілося малювати. Через рік землемір прогнав Іллю, бо він, ненароком, зіпсував готовий плян. Шульга був з цього дуже радий. Тепер він попав на науку до вивісочника, де влітку фарбував дахи, а взимку малював вивіски.

Тим часом мати наполягала на батька, щоб він привчав хлопця до шиття, кажучи: »... і що воно буде з того хлопця, що він тільки малює, а це хліба не дасть...« Але батько хотів віддати сина в науку до маляра, а як це зробити — і сам не знав. І от навесні пішов батько з сином пішки до Києва, (бо не мав грошей купити квиток на пароплав) — шукати долі для сина, але не зумів ніде його влаштувати.

А тим часом, по Золотоноші рознеслася слава про талановитого селянського хлопця, і добрі люди, як, напр., купець Сахновський, давали йому олівці, фарби й папір. Пізніше Сахновський дав 10 карбованців маляреві Різунову, щоб той завіз хлопця у Київ і влаштував у живописній майстерні. Різунов влаштував Іллю в живописній майстерні Маленка (Київ, Андріївський спуск) на три роки безкоштовного навчання.

Слід згадати, що на Шульгу в дитинстві мав великий вплив тодішній український діяч Дмитро Григорович Демченко, що жив у сусідньому селі Деньгах. Він давав хлопцеві читати українські книжки, картинки для перерисовування і подарував Шевченкового »Кобзаря«. »Кобзар« зробив на Іллю велике враження і він почав мріяти про те, щоб і собі здобути освіту, як Шевченко. Ця книга була в нього завжди настільною, з неї в хвилини смутку він черпав силу і завзяття.

---

*) Доповідь виголошена на науковому засіданні Денверської Групи УВАН, 20. 12. 1958 р.

1) У Керч, на Каспійське море ловити рибу.

В майстерні Маленка довелося Іллі виконувати чорну роботу, себто: ходити з господинею на базар, носити дрова, терти руками фарбу для всіх майстрів (а їх у майстерні було чимало!), розносити по хатах роботу для художників, які заробляли в Маленка, і взагалі — робити все, тільки не малювати. А малювати хотілося страшенно. І от, у вільний час, хлопець почав рисувати та копіювати картини, що висіли в господаря. Великий вплив на Шульгу мав мистець Семенко, якому він носив роботу. Ті, що працювали в майстерні, малювали ікони гладенько, а Семенко малював по-мистецьки. Довго, бувало, простоював хлопець дивлячись, як працює мистець, а згодом і сам почав пробувати так малювати.

Майстер Топачевський любив працьовитого хлопця і допомагав йому корисними порадами, а бачивши, як Шульга береться до малювання, послав його до Маленка просити про дозвіл перейти на живописну роботу. Маленко неохоче згодився, але побачивши, як малює його учень, почав давати йому легку роботу до малювання.

Під кінець другого року навчання Шульга добився вже таких успіхів, що Топачевський порадив йому просити в Маленка заробітної платні, та й інші майстрі також намовляли його до цього. По довгих ваганнях Шульга нарешті таки звернувся в цій справі до свого »хазяїна«. Маленко спочатку не хотів платити, а потім погодився давати своєму учневі 8 карбованців у місяць. Одержавши першу платню, зраділий Ілля зараз же вислав усі гроші своєму батькові.

Наступного місяця Ілля знову послав батькові частину грошей, а на останні купив собі на товкучці штани, сорочку, пояс з китицями і великі черевики, пам'ятаючи, що батьки завжди купували йому чоботи »просторенькі«.

Кінчалися два роки навчання. До Києва мав приїхати цар. Маленко посилав Іллю малювати дах Політехніки, а коли цей відмовився, хазяїн прогнав його від себе.

Треба було шукати нової роботи. Ілля вже знав Київ і скоро влаштувався в австрійського маляра Де-Ольма. Тут довелося йому працювати з 9-ої год. ранку до 5-ої год. вечора, за 12 карбованців у місяць, на своїх харчах, малювати портрети з фотокарток. Тепер Шульга зажив меншбільш по-людському. Найняв куток в одного столяра за 1,50 карб., щомісяця посилав гроші батькові і міг уже подумати про свою освіту. Вступив у художню школу Мурашка, спочатку на рисунок, а потім і на живопис, почав теж вивчати загальноосвітні науки в студента Шелухина[2]).

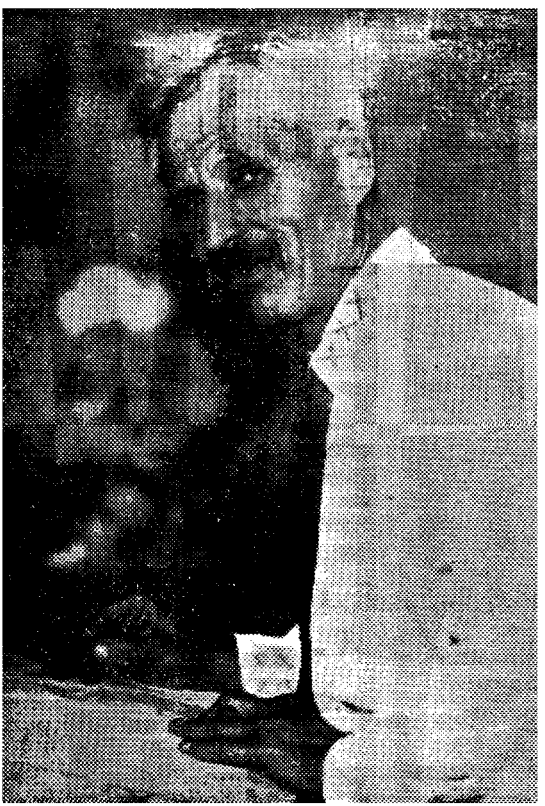
---

[2]) Степан Шелухин (Шелуха) вчителював з дружиною в Земській школі в с. Деньгах. Обидвоє були молоді й веселі, знали багато українських пісень. У них часто бувала Лідія Вікторівна, пізніше дружина І. М. Шульги, авторка цього нарису, на яку родина Шелухиних мала великий вплив.

Старший брат Степана Шелухина, Андрій, працював у Чернігівському музеї. Будучи студентом Київського університету, він безкоштовно підготовляв І. М. Шульгу в загальноосвітніх науках.

Середущий брат, Сергій Шелухин, був юристом, працював у суді в Одесі, а при Центральній Раді був міністром юстиції Української Народної Республіки.

За два роки Ілля закінчив школу Мурашка і підготовився в загальноосвітніх науках. За ці два роки він із своїх заробітків (крім грошей, що їх посилав батькові) заощадив 100 карбованців. На ці гроші в 1899 р. Шульга приїхав у Москву і, після вступних іспитів, вступив у школу »Живописи, ваяния и зодчества«.

Ілля Шульга, 1934 р., Київ.

Перший рік у Москві Шульзі було дуже важко вчитися, за браком грошей. Втрьох із товаришами найняв кімнату в Уманському завулку. В школі його справи пішли дуже добре: з рисунка і живопису він здобув усі перші категорії і був назавжди звільнений від плати за навчання. Але заощаджених 100 карбованців вистачило тільки до 6-го грудня, а далі хлопці заборгувались за кімнату за півтора місяця і не знали, як вийти з такого скрутного становища. Товариші по школі порадили

звернутися в гуртожиток на Великій Дмитровці в Ляпінку, де студенти жили безкоштовно. В Ляпінці якраз знайшлися для них вільні місця і наші студенти, прийшовши додому, взяли свої речі і через вікно з другого поверху втекли в Ляпінку. Щось через рік зустрілися в театрі зі своєю колишньою квартирною господинею, вибачилися за свою втечу і запропонували їй гроші. Але господиня була доброю, культурною людиною, грошей не взяла, а ще й запросила їх на чай. Після того вони бували в неї не раз, і вона завжди вгощала їх чаєм.

В Ляпінці жити було добре: тепло й світло, чиста постіль. Але грошей у Шульги зосталося тільки 6 карб., позичити вже не було в кого, бо напозичався в багатьох, і прийшлося, на протязі цілого місяця, жити на 6 копійок у день: рано й ввечорі по склянці молока, а хліба можна було їсти скільки хочеш — лежав на столі в їдальні.

В Іллі від такого харчування стало шуміти в голові, працювати вже не міг, бо від голоду хотілося спати, в школі за роботи одержав 3-тю категорію. З дому грошей не пришлють, бо в батьків їх теж немає, та й просити у них соромно. Почали виникати думки про самогубство, та товариші допомогли, трохи підгодували, знайшли роботу. Ілля почав працювати в ділянці фотографії, ретушував портрети і таким способом трохи наладнав своє життя.

Коли ж прийшов час їхати додому на літні вакації, в Іллі не було грошей на квиток. Тоді товариші порадили йому звернутися до »градоначальника«, щоб цей дав можливість виїхати на »родіну«. До такого способу вдавалися бідні студенти, коли їм треба було їхати додому.

В »градоначальника« Шульзі сказали, щоб наступного дня прийшов на вокзал з речами. До нього підійшов чоловік у цивільній одежі і запропонував зайняти місце у вагоні, а після другого дзвінка вручив йому квиток.

Про цю подію у своєму житті Ілля Максимович часто розповідав — і вдома, і знайомим, і своїм студентам.

Коли знайшов роботу, то поправився і навчання знов пішло як слід. Охоти вчитися додавало ще й те, що викладали такі відомі мистці як Касаткін, Архіпов, Пастернак, Коровін і Серов. Шульга взяв участь у виставці творів молодих художників, що її влаштувала московська школа живопису, і про нього в пресі завжди була добра критика. Так само взяв він участь у виставці картин у Києві. Тоді була продана проф. М. Грушевському картина »Моя мати«, намальована Шульгою з його матері, що її він дуже любив і часто малював.

Школу »Живописи, ваяния и зодчества« І. М. Шульга закінчив у 1903 році, одержавши відзначення двома срібними медалями. Цього ж року вступив у петербурзьку Імператорську академію мистецтв, в майстерню Іллі Єфимовича Рєпіна. Професор Рєпін ставився до І. М. Шульги дуже добре, а одного разу попросив навіть позувати йому для »вмираючого запорожця«. В кінці навчального 1909 р. Рєпін вийшов з Академії, а на його місце прийшов старий професор Павло Чистяков, у якого студіював ще сам Рєпін, як був молодий. До наших днів збереглися два листи, написані названими професорами до Шульги.

В 1906 р. І. М. Шульга одружився з Лідією Вікторівною Іоніною, учителькою народної школи в с. Кропивні, Золотоніського повіту, на Полтавщині. Батько її був із дворян, народився в 1814 р. Він був знайомий з Т. Г. Шевченком, зустрічався з ним у Прохорівці та Сушках, що лежать проти Канева, на другому боці Дніпра, на Полтавщині. Працював у Золотоніському Земстві. Помер, коли дочці було п'ять років. По смерті батька Лідією заопікувалася родичка її матері пані Деркач, багата дідичка, яка жила у своєму маєтку в Золотоніському повіті. Вона мала дочку, що пізніше стала баронесою фон Клодт, та дві онуки. Це була старосвітська родина, що допомагала багатьом людям. До неї на хутір приїздило влітку багато знайомих з Києва та Москви, тут вони безплатно відпочивали, як на курорті. Пані Деркач влаштувала Лідію Вікторівну в школу на дворянській стипендії, а на Різдво, Великдень і літні вакації забирала її до себе на хутір. По закінченні прогімназії Лідія Вікторівна почала вчителювати в земській народній школі в с. Кропивні, де й познайомилася з І. М. Шульгою, що тоді був студентом московської школи живопису. В сусідньому селі Деньгах Лідія Вікторівна попала в оточення української інтеліґенції. Це були родини Шелухиних і їх дядька Дмитра Григоровича Демченка, що знав ще батька Лідії Вікторівної.

В 1907 р. Шульгам народилася дочка Галина. Батьки дуже любили її. Була це дуже жива дівчинка, що не могла всидіти на одному місці, а тому й не любила позувати батькові. Батько нервувався і не хотів закінчувати початої роботи.

Під час літніх вакацій Шульга, щоб заробити грошей на навчання, малював ікони, розмальовував церкви, працював у видавництвах. І так, у своєму рідному селі Кропивні він намалював у куполі церкви чотирьох євангелистів, за що одержав десятину землі, яка коштувала в той час 400-500 карб. Розмальовував церкву теж у с. Деньгах. У Кропив'янській церкві був прекрасний образ Богоматері, намальований Шульгою за власною композицією. На жаль, ця церква, що її большевики перемінили в збіжжевий шпихлір, згоріла від блискавки.

У видавництві Череповського в Києві Шульга мистецьки оформив книжки »Досвітні вогні«, »Маруся«, »Сердешна Оксана«, »Пропащі«, читанку, декляматор і багато інших. Давав також свої рисунки до часопису »Хата«.

В останньому році навчання в Академії І. М. Шульга, перед самим конкурсом, важко захворів (пішла горлом кров) і мусів негайно виїхати з Петербурґу.

В Академії мистецтв кожний художник, перед конкурсом, одержував майстерню, де малював свою дипломну роботу під наглядом професора, в якого студіював. Шульзі ж довелося малювати свою дипломну працю вдома, в Кропивні. Майстерня його була зовсім не відповідна — повна різних рефлексів. Малювати в таких умовах було дуже важко.

Шульга хотів намалювати на конкурс картину »Мазепа з Мотрею« і такого шкіца послав проф. Чистякову для консультації. Чистяков цей шкіц одобрив і затвердив. Проте Шульга не знайшов відповідних матеріялів для намалювання »Мазепи з Мотрею« і намалював іншу картину — »Козаки пішли«, розміром 203 х 275 см. Така ж сама друга картина,

тільки менша розміром, була продана в місто Черкаси. Восени 1909 р. Шульга завіз на конкурс свою дипломну роботу »Козаки пішли« і одержав звання »вільного художника«.

В Академії мистецтв у Петербурзі І. М. Шульга був разом з Хведором Григоровичем Кричевським і Ніколаєм Фешіним. Х. Г. Кричевський, відомий український мистець, був потім професором у Київському Художньому Інституті. Н. Фешін, росіянин, студіював у проф. Рєпіна, а в 1921 році виїхав до США, з допомогою американської організації АРА.

По закінченні Академії Шульга працював уже більше для себе — для мистецтва. Малював краєвиди, портрети, власні композиції (»Зелене свято«, »Розвідка...«), брав натурщиків і змальовував їх для картини. Тоді ж був запрошений у Москву, де намалював портрети Калуґіна, графині Келлер, баронеси Клодт та інших[3]).

Потім, згаданий уже український діяч Я. Г. Демченко запросив Шульгу до свого маєтку — намалювати його портрет. Цей маєток був на Херсонщині, де прекрасне степове повітря, що добре вплинуло на здоров'я Іллі Максимовича. Коли Демченко довідався про недугу мистця, то взявся його лікувати медом, маслом і сметаною. І справді, по двох місяцях Шульга цілком виздоровів.

В 1910 р. Шульга малював портрети в родині Всеволода Яковлевича Демченка, сина, що був міським головою Києва. (Хоч В. Я. Демченко був відомим чорносотенцем і україножером, він ставився до І. М. Шульги дуже прихильно[4]).

З 1910 навчального року І. М. Шульга почав працювати як педагог у м. Вінниці, на Поділлі. Тут викладав малювання в Учительському інституті та в інших середніх школах міста. Попри виклади в школах, Шульга багато сил і часу віддавав своїй улюбленій праці. Взимку малював портрети і краєвиди, а влітку, перебуваючи на селі, ввесь свій час присвячував малярству.

Роки 1910-1928 — це був час чи не найбільшого розквіту творчости І. М. Шульги, бо в цьому періоді він намалював найбільше образів. Виставляв свої картини на виставках у Києві та Вінниці.

В січні 1917 р. мала відбутися виставка українських художників у Москві, і Шульга повіз туди біля 13 своїх картин. Між ними були »Зе-

---

3) Баронеса Клодт, унучка пані Деркач, була дуже гарна на вроду. Шульга малював її декілька разів, — найкраще вийшов »Портрет у жовтому«. Її малював теж відомий художник Суріков, але в нього вона вийшла мало подібна.

4) Родина Демченків, дядьків Шелухиних (Шелух), складалася з трьох братів: Дмитро мав посілість у с. Деньгах і працював у Земстві, другий брат був професором у Київському університеті, а третій — Яків — жив у своєму маєтку на Херсонщині. Син його, Всеволод, був головою м. Києва, і Шульга малював йому багато: портрети сина, дружини, сестри, велику картину »Дніпро з Царського саду«. Крім цього, на замовлення В. Я. Демченка, Шульга намалював у куполі церкви св. Миколая в Києві »Моління про чашу«. Церква ця стояла в дільниці Липки, в парку, і була знищена большевиками. Для рук Христа позувала дружина мистця.

лене свято«, портрет Юхима Щериці[5]), »Бузок«, »Діти плетуть вінки«, »Діти в хаті« та інші. Виставка чомусь не відбулася, і Ілля Максимович залишив картини у знайомого архітектора, сподіваючись, що виставка незабаром таки відбудеться. Але в березні почалася революція. Архітектор мусів виїхати з Москви, залишивши все що мав. Картини були пограбовані і пропали. Шульга все своє життя особливо шкодував картини »Зелене свято«, що була намальована в той період, коли мистець захоплювався світлом і сонцем, і була дуже ефектовною[6]).

Під час перебування у Вінниці Шульга намалював багато краєвидів, і між ними найкращі — саме вінницькі. Він так вправився у їх малюванні, що найбільший виконував у два сеанси, як, напр., »Водяний млин« (при вечірньому освітленні), »Весна« і багато інших. Вінниця дала мистцеві багатий матеріял із старовинної української архітектури, як, напр., »Старогородська Віннипька церква« (розмір 102 x 84 см), »Церква коло Вінниці, Малі Хутори« (49 x 79 см) та інші. Старовинна жидівська дільниця — »Єрусалимка« теж була увіковічнена.

В 1918 р., саме на Великдень, Шульга пішов у пригородне вінницьке село П'ятничани малювати старовинну церкву, що стояла серед квітучих яблунь. Це була така краса, що Ілля Максимович не міг відірватися від роботи — працював цілий день. Він — як сам потім розповідав, — увесь горів, був в екстазі, і етюд вийшов чудовий. Коли почало смеркати, Шульга, закінчивши роботу, пішов додому. Він не йшов, а летів, щоб швидше донести додому свою роботу і приглянутись їй у хаті. Та по дорозі перестріли його п'яні солдати, що верталися з фронту, і з криком — »що ти пляни здіймаєш?« — вирвали мистцеві з рук картину і почали її топтати ногами. А коли обурений Ілля Максимович закричав — »що ви робите, навіщо нищите?«, — напасники почали його бити. Картина була знищена. Шульга прийшов додому зовсім хворий, а коли родина почала розпитувати що трапилось, він розридався. Після того варварського вчинку Ілля Максимович довго хворів.

Під час війни, у Вінниці довго стояла т. зв. »дика дивізія«, під командуванням Михайла Романова. Повз помешкання, де жив Шульга, козаки водили, декілька разів у день, напувати коней, і він робив з них шкіци. Ці спостереження за кіньми і за вершниками піддали мистцеві думку змалювати картину »Козача розвідка« (66 x 102 см). Там же, у Вінниці, він намалював дуже гарний портрет Т. Шевченка на фоні квітів бузка. Цей портрет був закуплений Подільським Союзом.

Влітку 1919 р. Шульга з родиною поїхав у своє рідне село Кропивну, щоб там попрацювати на свіжому повітрі.

---

5) Юхим Онуфрієвич Щериця, по закінченні Київського університету, викладав хемію в Учительському інституті у Вінниці. При Центральній Раді був віцеміністром освіти. В 1919 р. його зліквідували большевики. Дружина Щериці далі вчителювала у Вінниці. Пізніше, на донос, була заарештована агентами Че-ка і в тюрмі повісилася на своїх довгих косах.

6) Згадана невдала виставка була організована заходами артиста-маляра Петра Холодного (батька). Картину »Зелене Свято« хотіли купити відомі фабриканти Морозови, але Шульга не продав, бо хотів спершу дати її на виставку.

Кропивна, колишнє козацьке містечко з фортецею, була мальовничим селом. Звідси був родом хоробрий полковник Джеджелій, на згадку про якого Шульга намалював картину »Переїзд Кропив'янського полковника Джеджелія через Кропивну«. В цьому селі збереглися ями, де колись були склади стрільного пороху, і бурти-могили козаків. Коли навесні обвалювалася земля, то в буртах видно було людські кості, що їх часто видирала дітвора. На Парижі (так називалася частина Кропивни) в старовину був чоловічий манастир, куди запорожці йшли на старість спасатися. По манастирі, на тому місці, де колись стояла церква, залишився тільки дерев'яний пам'ятник. До цього часу в Кропивні є такі прізвища, як Джемеменський, Джулай, Іскра... Крім манастиря, в Кропивні були ще дві церкви: Ново-Успенська і Старо-Успенська. Попи добивалися в консисторії, щоб закрити Старо-Успенську церкву, але парафіяни з цим не погоджувалися. А коли консисторія нарешті таки наказала церкву закрити і для цього в село приїхала окрема комісія, то місцеві жінки, озброївшись рогачами і дрючками, не дали комісії навіть доступити до дверей церкви. Між цими жінками була й мати І. М. Шульги. Так жінки врятували церкву від знищення. Названа церква стояла далеко від хат, там де були бурти, та парафіяни з »Парижу« були завзятими козаками. Коли прийшов наказ віддати старовинні церковні книжки на знищення, то селяни забрали їх із церкви і сховали.

Вернутися з Кропивни у Вінницю Шульга вже не міг, бо за Києвом був фронт. Довелось залишитися на зиму в Золотоноші, викладати малювання в гімназії, а пізніше в педтехнікумі. Тоді Ілля Максимович ходив у батьковій свиті й кожусі, бо вся зимова одежа залишилася у Вінниці. На літо Шульги знову перебралися в Кропивну. Ілля Максимович не хотів тепер вертатися у Вінницю, а рішив залишитися на Золотонощині.

В Золотоноші Шульга малював етюди, на яких переважали світлові контрасти. Особливо захоплювався він небом: то захід, то схід сонця з позолоченими рожемо-фіялковими хмарами, то небо перед бурею, то сонце крізь хмари пускає золоте проміння паруса. Не маючи відповідного матеріялу, малював на дикті малі етюди — всього 116 штук.

За час перебування в Золотоноші Шульга намалював, між іншим, такі картини: »Шевченко на етюдах«, »Мати«, »Копа«, »На городі«, »Діти на перелазі«, »Автопортрет у шапці-гетьманці«, »Мати з дитиною«, »Капуста ранком з росою«.

У Вінниці були намальовані картини: »Зелене свято«, »Подруги в хаті«, »Панас Карпович Саксаганський«, »Портрет Щериці«, »Родинний портрет«, »Водяний млин«, »Козача розвідка«, »Старогородська церква у Вінниці«, »Катерина«, »Перед люстром« та інші.

Під час перебування на Золотонощині Шульга намалював дуже багато портретів. У 1926 р. він розмальовував їдальню в Соснівському будинку відпочинку. Робота була спішна, треба було їздити потягом із Золотоноші на Черкаси. Потяг проїздив близько Соснівки, але тут не зупинявся, тільки під гору йшов повільніше. Треба було їхати на станцію Черкаси через усе місто, а потім брати візника до Соснівки. Щоб не тратити так багато часу, Ілля Максимович вискакував із потягу біля Сос-

нівки. Одного разу він упав і дуже вразив праву руку, так що не міг нею малювати. А що робота була спішна, пробував малювати лівою рукою. Спочатку було незручно, а потім призвичаївся і малював лівою рукою так само, як і правою. В тому ж році розмальовував і церкву в с. Борщах, що недалеко від Соснівки.

Харківське Державне Видавництво видало в 1926 р. кольоровий портрет Т. Шевченка на фоні золотої осени, а в 1933 р. — низку краєвидів роботи І. М. Шульги.

Але Шульзі було важко жити на провінції, в глуші, не знати що діється в мистецькому світі. Мистецькі організації сповіщали про виставки пізно, коли виставка вже кінчалася, або й зовсім забували сповістити. Тому Іллю Максимовича тягло в мистецький центр — у Київ.

У 1927 р. була виставка АХЧУ[7]) в Києві. На цей раз сповістили своєчасно, але чоловік був зайнятий і не міг поїхати, а тому я запропонувала, що відвезу картини на виставку сама.

Організатори виставки, що відбувалася в Педагогічному музеї, зустріли мене не дуже привітно, переглянули картини і вибрали з них декілька. Решту картин, найкращих, не прийняли; вони дали мені зрозуміти, що в них немає кому натягати полотна на підрамки. Це мене не злякало і я заявила, що зроблю цю роботу сама без нічиєї помочі. З дому взяла я все потрібне приладдя — підрамки, рами, гвіздки, молоток — і заходилася натягати полотна, а мистці насмішкувато споглядали на мою роботу. На виставці були образи нової школи молодих художників, а тому реалістичні картини мого чоловіка були їм не до смаку і вони повісили їх у темному коридорі. Проти цього я протестувала, але кращого місця не добилася. Хоч і споглядали на мене насмішкувато, але потім розповідали іншим, що жінка у Шульги — бойова.

В цей час на Подолі, коло грецької церкви, відбувалася виставка старих мистців. Я звернулася до них, чи не можна б там виставити картини мого чоловіка. Вони на це радо погодилися, прийняли всі картини, самі допомогли понатягати полотна і повісили на світлому місці.

В 1928 р. Шульга нарешті переїхав у Київ, до якого рвалася його душа як до мистецького центру, але Київ зустрів його непривітно. Давні зв'язки були розгублені, мистецької праці найти не міг і мусів влаштуватися на роботу в семирічку. Про мистецьку школу або Художній інститут годі було й думати.

В той час у київському Художньому інституті запанував т. зв. конструктивізм, під проводом Бойчука, і реалістам там не було місця. Мистецькі школи й видавництва — все було в руках бойчуківців. Щоб мати там роботу, треба було переключитися на конструктивіста. Ілля Максимович був реалістом і підроблятися під контруктивістів не хотів, бо вірив, що коструктивізм зникне, а реалізм знову запанує.

Викладання технічного креслення в школах оплачувалося в той час ліпше, ніж малювання. Ілля Максимович, щоб могти викладати технічне креслення, почав сам його вивчати на креслярських курсах. По закінченні курсів, він давав лекції креслення в робфаку і технікумі. Праці було багато, але вона не задовольняла мистця.

[7]) Асоціяція Художників Червоної України.

Одного разу, а було це в 1929 р., мистці запросили Шульгу на своє зібрання. Там говорили про те, як підвищити свою кваліфікацію. Зі шкіл принесено дитячі рисункові зошити і було рішено вибрати з них кращі малюнки та почати їх копіювати. Ілля Максимович був скромною людиною, що себе не доцінювала. Пробувши довгий час на провінції, він думав, що відстав у галузі мистецтва, а тому пішов на зібрання, щоб і собі послухати добрих порад. Але почувши згадане рішення, Ілля Максимович сказав, що це нісенітниця. Копіювати дитячі роботи мистцеві сором, мистець повинен вести дітей за собою, вчити їх, а не сам їх наслідувати. На це художник Козик, господар помешкання, заявив, що Ілля Максимович відстала людина, і просив не перешкоджати їм робити велике діло. Шульга був чесною людиною, любив мистецтво, працював не покладаючи рук, тож почути таке від художників, до яких поривалася вся його істота, було йому дуже прикро. Він не звернув у бік конструктивізму, лише на деякий час перестав малювати.

У Києві жив відомий старий художник Григорій Петрович Світлицький, висококультурна й інтеліґентна людина, що з ним Ілля Максимович приятелював. Світлицький завжди старався Шульгу підбадьорити, казав, що не треба падати духом, а навпаки — треба наполегливо малювати, щоб показати всім, що старі майстрі можуть добре малювати, бо прийде ще час, коли й реалістів потребуватимуть.

Влітку, під час вакацій, Шульга поїхав у Канів на могилу Т. Шевченка. Прекрасні краєвиди над Дніпром, зустріч на могилі з молодим харківським художником Бесединим і розмови з ним — усе це мало добрий вплив на Іллю Максимовича. Він перестав себе недоцінювати і почав малювати з новою енергією та новим ентузіязмом.

З Канева Шульга привіз декілька прекрасних краєвидів, а вдома заходився малювати картину »Вечерниці«. В цій картині була зображена внутрішність селянської хати — на першому пляні група танцюючих, а на лаві сидить аплодуючий дядько. На цю останню постать була звернена вся увага мистця. В обличчі і в усій фігурі дядька було стільки експресії, що на виставці всі звернули увагу саме на нього. Картина була намальована сильно, а по манері малювання можна було взнати, що Шульга був учнем славного Рєпіна. По закінченні цієї картини почав малювати іншу — »Перший трактор на селі«.

В 1929 р. студенти Педагогічного інституту замовили в Шульги портрет свого професора — Миколи Костевича Зерова. Мистець малював цей портрет з великою приємністю, бо Зеров був милою і висококультурною людиною. Він мав величезну пам'ять і з ним було приємно розмовляти. Щоб час летів скоріше, Зеров деклямував із пам'яті твори різних письменників. Це окриляло Іллю Максимовича і він малював з захопленням. Коли портрет був закінчений, Зеров згодився позувати один сеанс для самого мистця. Очевидно, за один сеанс портрет не був закінчений, але вже з його початкового зарису можна бачити, що мав бути дуже гарний.

В 1934 р. уряд УССР переїхав з Харкова до Києва, і Шульга з цієї нагоди почав малювати картину »В'їзд уряду до Києва«. В той час урядовці управління мистецтв почали відвідувати мешкання мистців, а потім влаштували виставку їхніх праць. Шульга дав на виставку »Вечер-

ниці«, »Перший трактор на селі« і ще декілька образів. Обидві названі картини купив уряд. Тоді ж запрошено Шульгу викладати малювання в київському Художньому інституті, де дано йому окрему майстерню. Урядовці управління мистецтв дуже цікавилися картиною »В'їзд уряду до Києва«, почали часто навідуватися до майстерні і давати свої вказівки. Це мистця дуже дратувало і він не хотів закінчувати »В'їзду«. Коли ж незабаром »вождів«, одного за одним, почали заарештовувати, то Шульга зовсім закинув малювання названої картини, бо треба було все переробляти — замість »вождів« в автах залишилися порожні місця.

Мистець М. Дмитренко, який працював у Художньому інституті разом з Шульгою на одному курсі, мав нагоду спостерігати, як малювалася картина »В'їзд уряду...« Пізніше, перебуваючи на еміґрації, М. Дмитренко написав про це статтю п. з. »В'їзд безголових« (»Гомін України«, Торонто, від 18. 8. 1956).

В 1936 р. у Києві відбувалася олімпіяда і Шульзі запропоновано намалювати когонебудь з її учасників. Мистець вибрав дідів і родину Андрощуків. Діди на олімпіяді співали, а щоб співали й під час позування, то Шульга частував їх горілочкою. Родина Андрощуків виступала втрьох: батько грав на скрипці, а дві дочки танцювали. Так мистець і намалював їх — кожну групу за один сеанс.

В тому ж 1936 р. деякі мистці були відряджені в Молдавію, в цьому числі Шульга і Черкаський. Черкаський (жид з походження) чомусь не хотів, щоб у відрядження поїхав Ілля Максимович, і він проти нього нечесну аґітацію в Інституті, а потім і в Молдавії, куди Шульга приїхав пізніше за всіх художників.

Молдавани ставилися до Шульги добре і радо йому позували. Мистець наполегливо працював, з ранку до пізнього вечора, і привіз з Молдавії чимало картин. Між ними були: »Їдальня«, »Хлопчик коло струмочка«, »Молдаванки«, »Хата на сонці«, декілька прекрасних етюдів »Каміння«. Між іншим, ці етюди зберігалися, після виставки, в Лаврському музеї на Трапезній, а під час війни пропали.

На виставку »Квітуча Україна« (Київ, 1937 р.) мистці були законтрактовані — кожний на окрему тему. Шульгу законтрактували на »В'їзд уряду«, але мистець — як про це була вже мова — відмовився закінчити цю картину. Замість того він дав на виставку, що відбулася в листопаді-грудні картини »Капуста«, »Сусідки«, »Настя«, »Автопортрет« й інші. Названі картини Шульга намалював влітку того ж року в с. Корніно, біля Києва.

3-го грудня 1937 р. Шульга разом з архітекторами, яким викладав малювання, поїхав на етюди за Київ і цього ж дня намалював етюд »Зима в лісу«. Це була його остання робота, що теж була на виставці »Квітуча Україна«.

По виставці мистці з київського Художнього інституту поїхали в Москву оглядати музеї і картинну ґалерію. Повернулися в кінці лютого 1938 р., з бажанням наполегливо працювати в новому році. Але 1938 рік — рік страшної Єжовщини — приніс горе майже в кожну українську родину.

Не минуло це горе і Шульги. 1-го березня 1938 р. Ілля Максимович був заарештований, а 19-го грудня цього ж року помер на засланні в Петропавловську, Північно-Казахської області.

Як мистець, І. М. Шульга захоплювався природою — малював її в усі пори року. Це були прекрасні краєвиди.

Для малювання взимку Шульга мав спеціяльний одяг і ходив на етюди навіть під час морозів. Коли він ішов, навантажений своїм приладдям — мольбертом, етюдником, коробкою, — за ним бігли діти і кричали: »Дядьку, дядьку, заграйте нам!« А коли починав малювати, то діти сідали коло нього і, здивовані, мовчки спостерігали, як дядько малює. Коли ж треба було вертатися додому, то дітвора наперебій старалася допомогти нести приладдя, що було дуже тяжке, бо мистець любив малювати широкі полотна. Діти любили теж позувати і їх бачимо, між іншим, на таких картинах: »Діти на перелазі«, »Мати з дитиною«, »Переїзд полковника Джеджелія через с. Кропивну« й ін.

Ілля Максимович дуже любив малювати козаків. Малював їх у різних варіянтах: »Козаки пішли«, »В'їзд Б. Хмельницького до Києва«, »Козача розвідка«, »Переїзд полковника Джеджелія...« й ін.

Охочих позувати мистцеві було багато: рідня, батьки, діти, дочка, дружина, селяни, студенти. Найбільше приходилося позувати його дружині. Селяни самі просили, щоб їх намалювати. Особливо любили позувати старі діди, бо знали, що їх за це почастують. Навіть священик у ризах позував для водосвяття.

Одного діда Шульга перед малюванням підстриг, залишивши на голові тільки »оселедця«. Наступного дня дід жалівся: »Що ж це ти, Максимовичу, посміявся з мене, що так негарно підстриг?« — »А це, діду, так потрібно для картини« — відповів йому мистець. По закінченні картини »оселедець« був відрізаний і дід був задоволений. Коли була потреба, мистець наймав натурщиків за гроші.

І. М. Шульга був дуже релігійною людиною, а перш за все — українцем. В його родині завжди говорили по-українськи. Хоч у той час навчання в школах провадилося московською мовою, Ілля Максимович часто вживав під час викладів української мови. За це в Київському Учебному Окрузі він був на замітці і мав характеристику »мазепинця«.

Під час революції і будування української самостійної держави, І. М. Шульга брав дуже активну участь у вінницькій »Просвіті«. Коли у Вінниці влаштовувано першу українську маніфестацію, Шульга намалював декілька українських прапорів з левом і архистратигом Михаїлом. Завдяки Шульзі, церква в с. Кропивні перейшла на автокефалію — з українською мовою Богослужень. За все це мистцеві довелось пізніше відповісти, коли він був заарештований у Києві.

В 1941 р., під час бомбардування Києва німцями, я — з допомогою двох музейних співробітників А. Терещенка і Л. Гвізда — зробила реєстр робіт мого чоловіка, що на той час були вдома. Творів-картин було записано 564, а скільки розійшлося по світу — невідомо... В 1942 р., у Києві, продала я два образи — »Батько з матірю« і »Мати« — інж. А. Міляничеві (тепер у США).

В жовтні 1943 р., коли большевики підходили до Києва, німці наказали населенню вийти з центральних вулиць на окраїни міста. Я теж мусіла залишити своє помешкання. Тоді я віднесла до знайомого, тепер уже покійного, художника Світлицького один сувій картин для переховання. В сувої було 8 картин, між ними і »В'їзд Б. Хмельницького до Києва«. Що сталося з цими картинами по смерті Світлицького — невідомо.

Картини більшого розміру я звинула в сувої і позашивала в полотно, а менші поскладала в дві великі теки і теж зашила в полотно. Все це та ще 116 малих етюдів, що були зашиті в речах, взяла я зі собою, коли виїздила з Києва. Решту ж робіт занесла я до одного художника-земляка в Києві і там залишила. В нього залишилося й багато інших робіт Шульги, в цьому числі велика дипломна робота »Козаки пішли«.

Сувої, дві теки і 116 етюдів я довезла до Берліну. Коли ж довелось звідти виїздити, то дві великі теки з картинами і речі з етюдами здала в баґаж. Все це пропало в Ганновері. Уціліли тільки сувої, що їх я взяла з собою. І тільки ця маленька частка з багатющої (понад тисячу картин) мистецької спадщини по І. М. Шульзі щасливо врятувалася і знаходиться тепер у США.

Використані джерела:

I. **Особисті спомини Лідії Вікторівни Шульги,** дружини мистця.

II. **Друковані:**

Стефанія Левченко — Забуті скарби мистецтва. Див. »Свобода«, ч. 207, від 27 жовтня 1955.

Виставка творів померлих мистців І-ої половини XX-го століття, 16-30 жовтня 1955. В залі Укр. Літ.-Мистецького Клюбу в Нью-Йорку. Вид. »Об'єднання Мистців-українців в Америці«, Нью-Йорк 1955, стор. 8-ма.

М. Дмитренко — В'їзд безголових (етюд з натури). Див. »Гомін України«, Торонто, ч. 34, від 18 серпня 1956.

С. Жук — Ілля Шульга. Див. »Шлях Перемоги«, чч. 2-3 (98-99), Різдво Христове, 1956.

III. **Рукописні:**

Л. Шульга — Реєстр художніх робіт Іллі Максимовича Шульги. 1898-1938. Київ 1941, 8 x 6¾ інчів, 564 чисел, на 59 стор. (рукопис).

IV. **Свідоцтва:**

1. **Метрическая Выпись** І. М. Шульги. Кропивна 1893. 22 x 18 см., 4 стор., рукопис., заповнен. тільки на лицевій стороні.
2. **Свидетельство**... (Про закінчення »Училища Живописи. Ваяния і Зодчества«). Москва 1903, 36 x 22 см., 4 стор. друк. з рукописними вставками, на лицевій стороні.
3. **Диплом**... (Про закінчення »Императорской Академии Художеств«). С. Петербург 1909, 47 x 29. 2 стор., друк. з рукописними вставками, тільки на лицевій стороні.
4. **Свидетельство смерти**... Петропавловск, Казахської АССР, 1939. 2 стор., друк. в московській і казахській мовах з рукописними вставками, на лицевій стороні.

V. **Листи до І. М. Шульги:**

1. **Іллі Рєпіна.** Куоккала 1908, 21 x 13, 4 стор., (запис. тільки дві стор.).
2. **Павла Чистякова,** С. Петербург 1908. 21 x 13. 4 стор. (запис. тільки 3 стор.).
3. **Опанаса Саксаганського,** Київ 1915, 21 x 13, 4 стор. (з того 2 запис.).
4. **Іллі Максимовича Шульги,** з тюрми в Києві до дружини — Л. В., з дня 9/10 1938, 21½ x 16 см., 2 стор. (запис. на лицевій стор. олівцем).

Д-р ВАСИЛЬ ЛУЦІВ

ІВАН ВАГИЛЕВИЧ

(Пам'яті призабутого пробудителя Галицької Волости)

Цю скромну працю, першу з серії
»Визначні постаті Бойківщини«,
присвячую моєму батькові.
Автор

1. Передмова

В історії української літератури й досі трапляються ще належно не висвітлені або й зумисне занехаяні сторінки.

Іноді в нас якомусь діячеві прикладають тавро зрадника і викреслюють з історії. Про заслуги даної людини для українського національного відродження і культури згадують лиш кількома словами або й зовсім промовчують.

До таких призабутих, засуджених і належно не оцінених постатей належить Іван Вагилевич.

Виникає питання: чи не пора вже нам, з перспективи цілого століття, проаналізувати життя Івана Вагилевича, зважити всі позитиви й негативи та реабілітувати цього письменника, члена славнозвісної »Руської трійці«.

Автор цієї скромної праці, близький сусід Вагилевича, уродженця Бойківщини, знає що його завдання не легке. Треба позбирати з пороху забуття, здаля від рідної України, всі доступні матеріяли. Не маючи під рукою першоджерел, доводиться користуватися тим, що доля кинула мені тут, у живицею пахучій Канаді. В таких умовинах дана праця не може бути повною, не дасться уникнути неточностей, трудно заповнити всі прогалини. За всі недостачі прохаємо в читачів вибачення. Цю працю написано з метою вшанувати великого сина України — Івана Вагилевича, відсвіжити або доповнити в пам'яті читачів тернистий шлях і заслуги одного з пробудителів західньоукраїнських земель.

Іван Вагилевич, разом з Маркіяном Шашкевичем і Яковом Головацьким, був тим, хто глибоко сколихнув сумління тогочасної галицької провідної верстви і вказав шлях, яким пішли його нащадки в боротьбі за національне відродження України.

II. Дещо з тогочасної історії західньоукраїнських земель

В державному будівництві кожної нації, а української зокрема, відіграють головну ролю два чинники: лицарські здобутки і мирна творча праця. Мабуть найкраще висловив це Василь Стефаник у новелі »Сини«: »Тату, каже, тепер ідемо воювати за Україну. — За яку Україну? — А він підіймив шаблею груду землі та й каже: оце Україна, а тут — і справив

шаблею у груди — отут її кров, землю нашу підем від ворога відбивати«. Вивчаючи нашу історію бачимо, що як довго лицарський бойовий дух ішов упарі з хліборобською працею, так довго наша країна цвіла добробутом, славою, величчю і могутністю. Так було в найсвітліші періоди історії України, себто в княжій добі та козаччині. Тоді лицарська верства збройною рукою оберігала здобутки трудової верстви, поширювала життєвий простір і ринки збуту, а хлібороби та інші працювали для зміцнення держави зсередини.

В час занепаду нашої державности й поневолення України ворогами, деякі активніші представники лицарської верстви, йдучи за покликом бойового інстинкту, часто ставали на службу в чужих, а то й ворожих нам володарів (Польщі й Московщини), вписуючи свої воєнні чини в чужу історію.

Найвірнішим Україні залишився простий нарід, але він був безсилий. Чужі і свої маґнати закріпачили його, і український хлібороб був змушений працювати не для себе і не для своєї родини, а для пана-кріпосника. Народних шкіл майже не було, народ був неписьменний і потопав у безпросвітності та темноті.

Зокрема Галичина, завойована Польщею, перебувала в розпачливому стані. Всюди панувала безпросвітність і непосильна праця, а до того польські двори розпиячували українських селян. Перебуваючи довго в неволі, нарід забув про те, що колись він був паном на своїй землі, жив вільним державним життям на розлогих землях від Сяну аж по Дін...

1772 р. західньоукраїнські землі перейшли до Австрії, і з того часу наступили деякі зміни на краще. В 1783 р. скасовано кріпацтво селян, яке замінено на панщину, і вкорочено сваволю панів[1]).

Важливою подією було відновлення Львівського університету в 1784 р. Був це чисто німецький університет, але спеціяльним декретом, з дня 9-го березня 1787 р. , при ньому засновано науковий інститут, т. зв. »Студіум Рутенум«, в якому деякі предмети богословських і філософічних наук мали викладатися українською мовою. Львівський університет засновано для культурних потреб українського народу на західніх землях, а »Студіум Рутенум« мало спеціяльне завдання — поповняти ряди греко-католицького духовенства. Університет на деякий час зліквідовано, але опісля, в 1817 р., знову відновлено.

На Львівському університеті було тоді багато українських професорів. Як визначніших з-поміж них можна назвати д-ра Антона Ангеловича, Миколу Скородинського, Андрія Павловича, Михайла Гарасевича, Івана Дуткевича, Матвія Шанківського, Андрія Ангеловича, Арсенія Радкевича, Модеста Гриневицького. Їхні виклади були першими слабкими променями, що осявали Галичину і підготовляли ґрунт під українське шкільництво[2]).

Народна освіта на західньоукраїнських землях була на добрій дорозі, але лихо було в тому, що самим професорам здавалося, начебто українська

---

[1]) Якраз у той час цариця Катерина II запровадила кріпацтво на східньоукраїнських землях.

[2]) Треба пам'ятати, що це діялося на десять років раніше перед виступом Івана Котляревського.

народна мова, зрівняна тепер у правах з польською, є значно гіршою від інших мов. Маркантним прикладом нехтування рідної мови може послужити виступ професора церковної історії Захаріясевича, що у своєму підручнику написав таке: »Еже касается перевода, зане часть выраженій простых употребих, сего да никто мне от иностранных в зло не вменяет«[3]).

Оті вчені і професори відчували своєрідну погорду до »хлопської мови«, тому почали творити »наукову« мову, по суті »ґаліматьяс« складений з церковно-слов'янських і московських слів. Для українського народу це було великим ударом, бо вже тоді була можливість творити власну літературну мову, але догідної ситуації не використано. Навіть деякі достойники грекокатолицької церкви були проти введення народної мови в школах, тож нічого дивного, що розговірною мовою у священицьких родинах була польська мова. Духовенство пішло на це радо, бо за прослухання викладів польською мовою одержувано платні 150 золотих більше[4]).

Звичайно, не вся провідна верства була такої думки. Наприклад, перемиський крилошанин Іван Могильницький почав з власної ініціятиви видавати книжки для народу, писані українською мовою[5]). Він теж основав перше видавниче товариство »Соціетас Пресбитерорум Ритус грекокатоліці Ґаліціензум«, що поставило собі за завдання ширити, за допомогою книжок, серед народу просвіту і підносити мораль. Заслуги Івана Могильницького справді великі. Він прагнув до того, щоб увести рідну мову в школи, але в цьому перешкодили поляки. Могильницький також обстоював перед урядом права кирилиці, доказуючи, що ми маємо мову відмінну від московської і польської, старшу від них. Таким же оборонцем української мови був Іван Лаврівський, співпрацівник Могильницького. Обидвох їх підтримував єпископ Іван Снігурський, людина широкої освіти, особисто знайомий з такими слов'янськими вченими як Копітар, Караджіч і Ґай. Крім вище названих оборонців рідної мови треба ще згадати о. Петра Паславського, пароха української церкви у Відні, та й на тому кінчається короткий реєстр тих заслужених одиниць, що вибрали правильний шлях — шлях праці для добра рідного народу.

З наведених прикладів можна зрозуміти, чому то на переломі XVIII і XIX століть, у час бурхливих подій в Европі, в нас панувала мертвеччина. На західньоукраїнських землях тоді не було відповідних людей до праці. Проте все ж таки льоди проломано, і українська народна мова починає собі здобувати право громадянства. Немало в цьому допомогли зв'язки з Наддніпрянщиною, де ця справа була розвинена далеко краще.

Зв'язки Галичини зі східньоукраїнськими землями датуються від заранння нашої історії. Проте в даному випадку нас зокрема цікавлять часи українського національного відродження. В цьому періоді — як пише Михайло Возняк, — взаємини Галичини з Наддніпрянщиною були багатобічні та досить жваві, бо й після прилучення правобережної України до Москов-

---

[3]) Б. Лепкий — »Маркіян Шашкевич«, стор. 15. (Галицька Накладня в Коломиї).

[4]) Богдан Лепкий — »Маркіян Шашкевич«, стор. 16.

[5]) І. Могильницький — »Наука християнськая«, »Буквар славено-руського язика«, »Катехизм малий для оучилищ парафіяльних«, »Правила школная« й ін.

щини, а Галичини до Австрії, в українському народі надалі збереглося міцне почуття національної єдности[6]). Особливо жваві були торговельні взаємини. Дністром справляли аж в Одесу дерево з Карпатських лісів і подільське збіжжя з таких місцевостей як Маріямпіль, Микулинці, Розвадів, Семаківці, Устечко. Підгіряни з Калуша і Стебника возили возами на Наддніпрянщину сіль, а звідти привозили різний крам, в тому і книжки. Знову ж наддніпрянці, зокрема багаті лівобережні козаки, приїздили зі своїми волами в Галичину, або й далі на захід — аж на Шлеськ. Польські поміщики, що мали в Україні землі обабіч кордону, їздили в один і другий бік разом із своєю українською прислугою.

Найбільший вплив мали потойбічні вчені, що цікавилися українськими справами. Завдяки цим зв'язкам у Галичину попадали наддніпрянські видання і рукописи. Вже біля 1820 р. були тут відомі »Енеїда« Котляревського, »Слово о полку Ігореві«, граматика Павловського, українські народні пісні Цертелєва, Максимовича і Срезневського, повісті Квітки, приказки Гребінки, поезії Гулака-Артемовського й ін.

Всі ці впливи, а ще більше, може, польське повстання в 1831 р., були поштовхом до дальшого розвитку національно-визвольних і духових бажань українців у Галичині. Гасла вільности й рівности, кинені польськими повстанцями, захоплювали інтеліґентну українську молодь, вона вчилася любити і цінити рідний нарід. Тому що це стосується безпосередньо до часу діяльности »Руської трійці«, мова про це буде на іншому місці.

III. Життєпис Івана Вагилевича

Іван Вагилевич народився 2-го вересня 1811 р. у селі Ясені Горішньому, в Стрийщині, на Бойківщині. Батько його, Микола, був парохом у тій закутині Карпатського Підгір'я, положеній над гірською річкою Лімницею, де Іван і проводив свої дитячі літа. Родина Вагилевичів мала, крім сина Івана, ще троє дітей — дочку і двох синів. Один із них, Микола, був пізніше урядовцем, а другий, Михайло, парохом у Княжолуці на Бойківщині.

Народну школу закінчив Іван Вагилевич у Бучачі, а ґімназію — в Станиславові. В школі відзначався пильністю і здібностями — був одним із кращих учнів.

В 1829 р. батько післав Івана на філософію у Львові, а пізніше, на підставі доброго свідоцтва, прийнято його на теологію. Жвавий і талановитий юнак уже на філософії займався різними побічними справами і закінчив студії на цьому факультеті щойно в 1835 р., а теологію — в 1839 р. Своєю пильністю і талановитістю вирізнявся Вагилевич під час теологічних студій з-поміж інших студентів, тому настоятель призначив йому окрему кімнатку для праці і студій[7]).

Вже під час філософічних студій Вагилевич робив різні наукові екскурсії і »ходив у народ«. Місто його гнітило своїм тягарем, він любив простір, волю і природу. Вагилевич гаряче полюбив свій рідний нарід, свою зелену Бойківщину. Він зріс під сільською стріхою, знав кожно-

[6]) М. Возняк — »Епізоди культурних зносин галицької і російської України в першій половині XIX віку«. Львів, 1914 р.

[7]) Я. Головацький — »Біографія« (»Киевская Старина«, серпень 1883 р.).

го »ґазду« в селі, старих і молодих, для кожного мав привітне слово і добру пораду. Зростаючи серед народних злиднів і горя, Вагилевич посвятився праці для простолюддя. Він був прекрасно ознайомлений з народним фолкльором і бачив, які дорогоцінні скарби криє в собі цей знедолений і покривджений, але духово багатий, нарід.

На теології Вагилевич почав опрацьовувати наукові теми і вже тоді познайомився з визначнішими слов'янськими вченими, як, напр., Шафарик, М. П. Погодін, Платон Лукашевич, Ізмаїл Срезневський, граф О. Дунін-Борковський, Адам Чарноцький (Зорян Ходаковський), Авґуст Белятовський, Кароль Володислав Зап та ін.

Наукова діяльність Вагилевича затривожила духовних настоятелів і вони, не розуміючи заслуг молодого науковця для рідного народу, рішили його покарати. Вагилевича скреслено з листи кандидатів до духовного стану. Засуд цей видано на тій підставі, що Вагилеч був у взаєминах із »заграничними людьми«, як званю Шафарика та інших славістів, а також за те, що брав участь у виданні »Русалки Дністрової«. Обвинувачувано Вагилевича теж у ворожому наставленні до унії, мовляв, в одній розмові він вихваляв єпископа Балабана.

Проте, в 1846 р., Вагилевича таки висвячено на священика і дано йому парохію в Нестаничах, де він з трудом міг прожити зі своєю родиною.

В 1848 р. Вагилевича покликано до Львова на редактора українського часопису »Дневник«, друкованого латинкою, а уряд запропонував йому працю в шкільній комісії. Тоді опрацьовувано пляни навчання української мови для шкіл і вживання в урядах. Людська заздрість і злоба, а може, і несвідомість, спричинилися проти Вагилевича до кінця. Консисторія, своїм присудом з 1849 р., запроторила Вагилевича на реколекції і у в'язницю аж до часу, коли »поправиться морально і політично«. Так жорстоко покарано невинну людину тільки за те, що вона любила свій нарід і працювала для покращання його долі.

Ображений у своїй людській гідності, Вагилевич відмовився скоритися консисторському присудові, і звернувся до латинського єпископа з проханням прийняти його в латинське віровизнання. Одержавши відмовну відповідь, Вагилевич перейшов на протестантизм і став членом львівської євангелицької громади.

Від 1849 р. для Івана Вагилевича і його родини настало злиденне життя, тверда боротьба за кусень насушного хліба. Низка його рукописів ждала друку, але не було для цього меценатів. У 1855 р. Вагилевича призначено заступником бібліотекаря в Бібліотеці Оссолінських. Та вже по дев'яти місяцях його звільнено з праці, бо нова дирекція бібліотеки не могла в себе стерпіти працівника некатолика. Деякий час працював він у губерніяльнім уряді як український перекладач, але цю посаду незабаром зліквідовано, і Вагилевич, щоб заробити на прожиток, мусів займатися коректою і експедицією польського часопису »Ґазета Львовска«, а пізніше — »Ґлосу«. Крім цього важко працював над виконанням українських сеймових друків і впорядковував міський архів.

Вагилевич усе життя мріяв про те, що дістане катедру української мови. І так, напр., у січні 1839 р. писав у листі до Погодіна: »У нас, у Перемишлі, створено катедру української мови. Маю кріпку надію бути

там, за рік, професором«. А в серпні 1846 р. повідомляє оцього ж Погодіна про свої заходи щодо одержання професорської катедри у Варшаві або Петербурзі та просить про відповідну поруку перед урядом.

Ті мрії Вагилевича не здійснилися. Професорської катедри не одержав, постійної праці не мав, а злиденне життя і моральні удари від своїх підкосили його здоров'я. Прийшов сумний кінець, і ввечорі, 10-го травня 1866 р., Іван Вагилевич, другий член »Руської трійці«, замкнув навіки свої очі. В могилу зійшла людина в силі віку — на 55-му році життя.

Напередодні смерти Івана Вагилевича до нього прийшов Яків Головацький. Він »підійшов до вихудлого, блідого, страдника з запалими очима« і почав його потішати. Відтак, на прохання дружини вмираючого, став намовляти його до повороту на греко-католицизм. У той час прийшов поляк Ходзинський і почав переконувати хворого, що він повинен прийняти латинський обряд, та сказав, що покличе польського священика. На це Вагилевич нетерпеливо замахав руками і відповів: »Не хочу, не хочу, не треба; нізащо не хочу!« Відтак, щоб злагіднити напруження, сказав: »Я подумаю про це, лишіть мене в спокої«[8]).

Під вечір хворий утратив притомність, а наступного дня помер. На похорон прибуло багато народу — українців і поляків. Прийшов пастор Гаазе, відчитав німецькою мовою молитви, і покійника винесено на мари. Був чудовий весняний день. Природа будилася до нового життя, так як те зерно, що його на народній ниві посіяв Іван Вагилевич.

Вагилевича скоро призабуто, довший час навіть було не відомо, де спочивають його тлінні останки. Щойно його брат, Михайло, парох села Княжелука в Долинському повіті на Бойківщині, подав інформацію, що Івана поховано на Личаківському кладовищі, між протестантами, в східній частині цвинтаря між чотирма тополями[9]).

З роками призабуто заслуги Вагилевича, і тільки короткі згадки в підручниках літератури підтверджували, що він був одним з перших пробудителів Галицької Волости і все своє життя присвятив праці для рідного народу. Проте його заслуг вповні не відмічено, ні не видано всіх творів. Він, неначе той метеор, заблиснув на українському небосхилі і згас. Але вже найвищий час розбити заскорузлі погляди, очистити пам'ять Івана Вагилевича від незаслуженого п'ятна і показати українському народові цього визначного письменника, вченого і діяча у повному та правдивому світлі. Найвища пора вказати на його досить плідну творчість, дати його творам належну оцінку, а в слушний час видати повну збірку його писань, або принаймні тих, що ще збереглися.

IV. Літературно-наукова діяльність

В III-му томі Бібліотеки »Просвіти«, п. з. »Писання Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького« (Львів 1884 р., за редакцією І. Онишкевича) на сторінках 119-189, уміщені такі праці Івана Вагилевича: переклад на народну мову »Повісті о полку Ігоревім«, »Мадей«, казка »Жулин і Калина«, »Передговор к народним руским пісням«, »За-

[8]) Я. Головацький — »Доля одного галицько-руського вченого« (»Киевская Старина«, липень 1883 р.).

[9]) Акад. М. Возняк — »Призабута могила« (»Життя і Знання«, Львів, грудень 1932 р.).

мітки о руской літературі« та деяке листування з М. П. Погодіним. — Оце й усе. Від цього стає сумно на душі і мимохіть виникає питання: а де ж його інші праці? Вони частинно розкинені по різних часописах і журналах, а частинно залишилися в рукописах і були переховувані другом Вагилевича, поляком А. Бельовським.

Окремим виданням, польською мовою, вийшла праця Вагилевича п. з. »Ґраматика єнзика малорускєґо« (»Граматика української мови«). В »Русалці Дністровій«, крім вище згаданих менших праць, були ще вміщені зібрані Вагилевичем пісні — колядки, гагілки, ладкання та »думи і думки«. В 1848 р. була надрукована польською мовою праця Вагилевича п. з. »Монастер Скіт в Манявє« (»Манастир Скит у Маняві«) у вигляді 24-сторінкової книжечки, та появилося друге видання польського »Словника Ліндого«, над яким багато попрацювали Вагилевич і його друг Авґуст Бєлятович. У моїй книгозбірні зберігаються чотири числа польського журналу-квартальника »Сьоло« (»Село«), де, крім біографії Вагилевича (написаної, правдоподібно, Павлом Свєнціцьким), списка його посмертної спадщини-рукописів, уміщено цінну, як на ті часи, працю — переклад на польську мову »Літопису Нестора«, виконаний Вагилевичем і Бельовським, як теж глибоку студію Вагилевича, написану польською мовою, п. з. »Руґія«.

Крім цього, у Празькому музейному журналі теж були надруковані деякі праці Вагилевича, а саме — більша розвідка про гуцулів і бойків, про Розгорецькі печери, про опирів і відьом (т. XII за 1838 р., т. XIII за 1839 р., т. XIV за 1840 р., т. XV за 1841 р.).

Польський журнал »Дзєннік муд парискіх« (»Журнал паризьких мод«), видаваний у 1838-1842 роках, містив вірші Вагилевича польською мовою.

Дві розвідки Вагилевича — »Поґжеб у Словян« (»Слов'янський похорон«) і »Вивуд Словян од Тракоілірув« (»Походження слов'ян від тракоілірів«) — були надруковані в журналі »Бібліотека Варшавска« (стор. 649-658 за 1941 р. і стор. 528-550 за 1852 р.).

Бюлетень »Бібліотека Оссолінських«, за роки 1842, 1843 і 1844, вмістив такі праці Вагилевича: »Медаль рускі« (»Руська медаля«, т. IV), »Берда в Уричу« (т. VI), »Шелудиви Буняк — з подань люду« (»Шолудивий Буняк — з народних переказів«, т. XI), переклад, з російської мови, статті З. Д. Ходаковського — »Дроґі комунікацийне старожитней Русі« (»Комунікаційні дороги старовинної Руси«, т. VII).

Варшавський московсько-польський журнал »Денница-Ютшенка« (»Вранішня зоря«) вмістив рецензію Вагилевича (під його псевдонімом — Вовк Заклика) — »Уваґі над розправон Бельовскєґо — »Почонткова ґісторія Польскі« (»Зауваження до розвідки Бельовського — »Початкова історія Польщі«, т. II і III за 1843 р.).

Як стверджує А. С. Петрушевич, Вагилевич містив свої рецензії і замітки також у львівському »Руському Дневнику«, ним же редаґованому.

»Дзєннік Літерацкі« (»Літературний дневник«), видаваний у Львові, надрукував дві праці Вагилевича — »Свєнти Методи« (»Святий Методій«, 1852 р.) і »Звйонзек дзєюф польскіх з моравскімі« (»Зв'язок історії поль-

ської з моравською«, 1854 р.). В цьому ж часописі був уміщений некролог Вагилевича та деякі уривки з його польських віршів (1866 р.).

Крім усього згаданого, були ще вміщені в різних часописах і журналах деякі менш замітні писання Вагилевича, і на тому закінчується список його друкованих творів. Список друкованих праць Вагилевича, знаних авторові цієї розвідки, не перевищує три десятки назв. Крім цього, правдоподібно, є ще кілька його праць, нам не відомих. Усе це разом творить поважну письменницьку і наукову спадщину. Наукову вартість праць Івана Вагилевича стверджують не тільки українські автори, але й чужинецькі, як, напр., Шафарик, який дуже високо оцінював фолкльорні збірки Вагилевича.

Автор некрологу в журналі »Сьоло«, мабуть П. Свєнціцький, пише про Вагилевича так: »Зі смертю Вагилевича Слов'янщина втрачає мужа, що стоїть у ряді її найбільших світочів, а наша земля — справжнього жерця з-перед престола племінних святостей; може довго доведеться їй чекати, заки звільнене покійним місце займе подібний йому працівник«[10]).

Незнаний автор, мабуть редактор »Сьола«, при переліку залишених Вагилевичем рукописів, пише про нього так: »Вагилевич належить до тих небагатьох, що своє життя посвятили науці; більше того, він стоїть у ще тіснішому колі тих, котрі, борючись з нестатками, невтомно працювали, і хоча смерть забрала їх на півдорозі — залишили овочі своєї праці, надовго корисні для тих щасливіших, що могтимуть користуватися цією мозоленою працею«[11]).

Як свідчать біографи Вагилевича, його оповідання »зацікавили всіх літераторів у Львові«[12]).

Можна б навести більше висловів про Вагилевича, проте загально треба ствердити, що відзиви про нього українців були здебільшого скупі і несміливі (Лукашевич, Срезневський, Максимович, Бодянський). Вагилевич був проскрибований, його заслуги промовчувано і довгий час, аж до наших днів, збувано лише короткими згадками.

Самозрозуміло, що до віршованих творів Вагилевича не можемо підходити з сучасною міркою і вимогами. Треба пам'ятати, що це були перші літературні ластівки на західньоукраїнських землях. Належать вони до творів українського романтизму. Вагилевич, добрий знавець українського фолкльору, використовує чистонародну тематику, вибирає типи героїв з бойківсько-гуцульських леґенд і переказів.

Герой поеми »Мадей« — це безстрашний, хоробрий ватажок, оборонець карпатських верховинців перед угорськими загарбниками. У своїх поемах Вагилевич використовує типи леґендарних героїв-верховинців, широко опрацьовані опісля О. Ю. Федьковичем.

Віршована казка »Жулин і Калина« побудована на мотивах народних пісень. Є це баляда, створена на основі поширеного між народом переказу про зачарованого русалкою юнака та про його трагічний кінець.

---

10) »Ян Ваґілєвіч, вспомнєнє посьмєртнє« (»Сьоло, пісмо збйорове«. Львів 1866 р. Зошит I, стор. 85-86).

11) »Ренкопісма позостале по св. п. Я. Ваґілєвічу« (»Сьоло«, 1866 р., зош. 3, стор. 159).

12) І. Онишкевич — »Писання...«, стор. XXII (Руська Бібліотека »Просвіти«).

Вагилевич є автором одного з перших, повних, перекладів на народну мову »Слова о полку Ігореві«. Зрозуміло, що насьогодні мова цього перекладу вже застаріла, але все ж таки варта ґрунтовної студії мовознавця. На мою думку, заслуговують уваги чисто бойківські слова, що їх так багато в цьому перекладі. Адже ж, крім у колядках та інших обрядових піснях, саме в бойківській живій мові збереглося найбільше елементів української мови з первісних і княжих часів.

Ґрунтовної студії заслуговує і Вагилевичева граматика української мови.

Про труднощі, що їх доводилось переборювати тодішнім народним письменникам, вже була мова попередньо. Клясичним прикладом цього є добре відома історія з »Русалкою Дністровою«, через яку Вагилевич потерпів не менше, ніж М. Шашкевич.

З інших творів Вагилевича заслуговують спеціяльної уваги фолкльорні збірки, як теж студії та описи життя бойків і гуцулів. Бож недарма писав Я. Головацький про Вагилевича: »Нині російські вчені уважають його першорядним, рішаючим знавцем палеографії«[13]).

Цінна праця Вагилевича про »Демонологію слов'янську« не втратила своєї вартости і сьогодні, тож шкода, що вона ще не видана в цілості. Не менш цікава його розвідка »Руґія« — тема, що її щойно в наші часи почали опрацьовувати польські історики. В тій розвідці Вагилевич, на підставі джерельних матеріялів, намагається вияснити українсько-варязьку теорію і злиття Руґів з Польщею та Україною.

Це короткий огляд друкованих праць Вагилевича, а ще більше їх залишилося в рукописах і чекає кращих часів та видання. Перегляд цих рукописних праць був надрукований у журналі »Сьоло«[14]), що дає нам змогу ознайомитися з ними загально. На підставі цього перегляду і виданих »Просвітою« творів »Руської трійці« можемо створити собі цілісний образ літературної і наукової спадщини Вагилевича.

Вагилевич залишив сто аркушів рукописів — дорібок багаторічної праці, великий запас відомостей і знання.

Одна з рукописних праць Вагилевича — »Розправа о єнзику полудньово-рускім« (»Розвідка про південно-руську мову«) — заперечує твердження деяких московських учених, буцім то Вагилевич бажав для України московської мови. На ділі ж, він виступав проти етимології і москвофільської »Матіцы«, закидаючи їм намагання змосковщити українську мову[15]).

Праця »Вивуд почонтку Словян од тракоілірув« (»Виведення походження слов'ян від тракоілірів«) подає багато джерельного матеріялу і свідчить про велику ерудицію автора.

З інших історичних праць Вагилевича заслуговують на публікацію солідно опрацьована »Кроніка полудньовей Русі« (»Хроніка південної Руси«), »Зърудла о мешканьцах старожитней Еуропи« (»Джерела про на-

[13]) Богдан Лепкий — »Маркіян Шашкевич«, стор. 70.

[14]) »Ренкопісма позостале по св. п. Я. Вагілєвічу« (»Сьоло«, зош. 2, стор. 159)).

[15]) Там же, стор. 160, 161.

селення старовинної Европи«), »Табліце хронольоґічне до ґісторії повшехней« (»Хронологічні таблиці до загальної історії«), »Випіси тичонце сєн людув старожитних« (»Нариси історії старовинних народів«) та інші.

З лінґвістичних праць Вагилевича згадаємо ще »Грамати рускія« (»Руські грамоти«), 24 штуки, з XIII-XVIII ст., що їх А. Бєльовський приготовляв до друку в Бібліотеці Оссолінських, »Начальныя правила малорусской граматики« (»Початкові правила української граматики«), незакінчений рукопис, написаний мовою зближеною до московської і присвячений пам'яті батька, »Випіси виражень рускіх в давних польскіх ауторах« (»Виписи українських висловів у давніх польських авторів«).

Для доповнення цілости згадаємо ще про працю Вагилевича п. з. »Пісаже польсци Русіні і пісаже лациньсци Русіні« (»Польські і латинські письменники — українці«), нотатки про европейську літературу і бібліографію, фолкльорні записи, автографи визначніших осіб та ін.

Ось так, більш-менш, виглядає картина всіх писань Івана Вагилевича. Як бачимо, його літературна і наукова спадщина доволі багата, про що найкраще свідчить майже п'ятдесят назв друкованих і рукописних праць. Ця спадщина вимагає відповідної студії про літературно-наукову діяльність Вагилевича.

Старі пересуди і поняття про Вагилевича не повинні в наші дні мати місця, а до оцінки його праць треба підходити з чисто наукового погляду.

(Закінчення в черговому числі)

Р. ВОЛОДИМИР

Весною вулицями

Йдеш сам, скрізь рух вирує,
День непоказний, мла;
Як випари отруї —
Міська пора гнила.

Гадки з тісноти рвуться
В незбагнуте кудись,
Померклий світ проснувся,
Дерзкий зір потупивсь.

Десь, на кінці мов світу,
Незнаний острів є;
Вже тугу, в нім зогріту,
Приймають обрії.

1958

ГРИГОРІЙ НУДЬГА

УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ ЗА КОРДОНОМ

Українська пісня... Її знають і люблять усі народи світу за справжню поетичність, простоту, щирість, ніжність і глибоке проникнення в людську душу. Її любить і плекає багатомільйонний український народ — творець і носій чарівного слова і музики, вироблених протягом віків у труді, боротьбі і на відпочинку, в години горя і радости, в часи великих зрушень і драматичних напружень. Міцне іскристе слово було для народу і поетичною веселкою, і гострим мечем.

Слава України — так говорить про пісню великий поет Т. Г. Шевченко. Дзвінкими, живими літописами називає українські пісні М. В. Гоголь. »Моя радість, життя моє! Пісні! Як я вас люблю!« — пише він у листі до М. Максимовича . Великий поет польського народу Адам Міцкевич, читаючи лекції в Парижі, захоплено говорив, що »українські простори є столицею ліричної поезії«, звідки »пісні невідомих поетів часто розходилися по всій слов'янщині«. Сучасник Міцкевича, польський критик і літературознавець М. Грабовський вказував на українську пісню, як на »одне з найважливіших джерел поезії всього світу«. Багато захоплених слів на адресу української народної пісні сказали учені і діячі культури европейських народів...

Захоплення українською піснею в середовищі слов'янських народів спостерігаємо у давні часи. Ще Ян Благослав, чеський релігійний діяч і вчений, подаючи в граматиці чеської мови (середина XVI ст.) зразок української пісні, коротко згадує про художні багатства поетичної творчости українського народу. В мові цього народу, писав Благослав, »багато метафор та інших різних фігур, а також пісень, віршів або рим множество«. На доказ цього він наводить пісню »Дунаю, Дунаю«.

Польський народ здавна співає українські пісні й думи. Невідомий польський поет першої половини XVII ст., нарікаючи на війни між українським і польським народами, з присмністю згадує мирні дні та закликає повернутися до тих часів, коли поляки охоче »grali ukrainne dumy«[1]), а українці не цуралися польської пісні. Досягненнями української пісенної поезії користувалася в той час і польська література. »Українські народні пісні, — пише сучасний польський літературознавець М. Якубець, — були зразком для деяких наших поетів уже в XVII ст. Творче сприйняття української народної поезії на ще вищому рівні позначилося в нашому житті й культурному розвитку на третьому десятилітті XIX століття«[2]).

Увага польських діячів культури, зокрема письменників, до української народної поезії з часом не послаблюється, а посилюється, особливо наприкінці XVIII — першої половини XIX ст., коли значна частина польських письменників користувалася не тільки українською тематикою (С. Гощинський, Б. Залеський, П. Гроза), а й мовою (Т. Падура, А. Шашкевич, Я. Комарницький та інші).

---

[1]) І. Франко. Хмельниччина 1648-49 рр. в сучасних віршах. »Записки Наукового Товариства ім. Шевченка«, т. 23-24, стор. 13.

[2]) М. Якубець. Укріплюємо міжнародні культурні зв'язки між народною Польщею та Радянською Україною. »Нові шляхи« (»Nowe drogi«), 1954, № 10, стор. 89.

Польські поети-романтики, обговорюючи питання літературної творчости, завжди вказували на рідні пісні, як джерело надхнення, закликали збирати їх, учитися у народу правди і художньої простоти. Високо ставлячи значення народної польської пісні в творчості цих поетів, дослідники польської літератури стверджують, що все ж таки »nad piesnia polska góruje« пісня українська[3]).

Хочемо звернути увагу на поширення української пісні також серед народів Західньої Европи.

Уже в XVIII ст. українські пісні здобувають популярність серед неслов'янських народів Европи. Німці, французи після подорожі по Україні, поруч вражень про побут і культуру народу, говорять про народні пісні і подають зразки як в оригіналі, так і в перекладі. Після подорожі по Україні в 1787 році, німець І. Міллер випустив в Гамбурзі книжку »Подорож з Волині до Херсона», в якій наводить українську пісню, записану біля Запоріжжя: »Сказали нам депутати іти до столиці«.

Перші десятиліття XIX ст. характеристичні великою увагою до народної пісні, народного слова, побуту і творчости у всіх народів Европи. Народницькі ідеї зробили значний вплив на формування світогляду і творчі методи багатьох письменників та діячів культури. Учитися у народу писати просто і поетично, збирати і вивчати його пісню, казку, — було прагненням багатьох представників тогочасної інтеліґенції, особливо письменників-романтиків. Природно, що увага до рідної пісні і слова викликала й інтерес до творчости інших народів. Слов'янські пісні, розкішні змістом і формою, викликають зацікавлення, ба навіть подив у багатьох діячів культури західньоевропейських народів. Ті, хто зустрічався з представниками українського народу, хто побував в Україні, почув, як співає народ, захоплювалися красою української народної пісні. Інтерес до неї ще більше зростає, коли з'являються збірники пісень М. Цертелєва, М. Максимовича, Вацлава Залеського, П. Лукашевича, коли появляються твори Т. Шевченка. Для багатьох все це було справжнім відкриттям.

У збірниках пісень різними мовами появляються розділи »Малоруські пісні«. Так, в одному з ранніх німецьких збірників слов'янських пісень, виданому у 1830 році І. Венціґом[4]), є розділ з п'яти українських пісень, здебільшого історичного змісту, вміщено серед них і пісні про Саву Чалого та »Гомін, гомін по діброві«.

Поет Вальдбрюль, побувавши в Україні, друкує у журналі »Ost und West« переклади пісень і думки про їх мистецьку вартість. Україна, її мужня боротьба проти нападників — турків, татар, польської шляхти, оспівана у власних піснях, стає, як справедливо зауважив І. Франко, »синонімом волі, рівности і невтомимої всепоширюючої боротьби з напасниками та гнобителями«. Українська народна поезія, особливо історична пісня, не тільки перекладається, а й стає предметом філологічних досліджень. Деякі німецькі поети пробують робити переспіви наших пісень рідною мовою, намагаючись зберегти кольорит української історичної дійсности. Однією з таких спроб (правда, не зовсім вдалих) є збірка А. Мавріціуса[5]), видана у Берліні в 1841 році. В ній надруковано 27 віршів, всі вони присвячені історії та побутові України і написані за зразками українських народних пісень. Деякі з них автор тільки своєрідно переробляє. В його віршах зображені і боротьба запорожців з турками й татарами, і побут Січі, де жили козаки, які, за поясненням автора, »на десять років зрікалися подружжя«. Тут і опис повстання Хмельницького, що розпочалося, як пояснює автор, в Умані (!)... (вірш »Der Lache«), тут і балядні сюжети (у вірші »Der Tauschhandel« розповідається, як брат продав сестру туркам). Вірш »Der Hospodar« побудований на сюжеті пісні про Байду.

---

3) I. Krzyzanowski. Paralele. Studia rozpoznawcza z pogranicza literatury i folkloru. Warszawa, 1935, 14 str.

4) Slawische Volkslieder. Ubersetzt von Joseph Wenzig. 1830.

5) Ukrainische Lieder, von Anton Mauritius, 1841.

Чим далі, тим українська пісня завойовує все більше місця у німецьких перекладах. Збірник »Слов'янська балалайка«[6]), що вийшов у 1943 році, містить у собі вже понад сто українських пісень. До речі, це видання в Україні лишилося чомусь невідомим, і ми дозволимо собі сказати про нього кілька слів. Рецензій та інформацій про нього у нас, здається, зовсім не було, не дійшла на Україну і книжка, чим і пояснюється той факт, що О. Андрієвський у своїй »Бібліографії українського фолкльору«, т. I, 1930 р., згадав це видання »з переказів« під роком 1848. Книжки він не бачив, тому назва її від початку до кінця переплутана. А тим часом цей збірник дуже цікавий, а розділ »Українські пісні« досить великий. Упорядник і перекладач його — німецький письменник Вільгельм фон-Вальдбрюль (справжнє прізвище — Антон Флорентін Вільгельм Цукальмагліо, 1803 — 1863) у сорокових роках побував у Польщі, Росії і в Україні і тоді ж розпочав публікацію своїх перекладів пісень слов'янських народів у німецьких журналах, а незабаром появилася досить велика книжка (524 стор.), яку він назвав »Слов'янська балайка«. В ній подані в перекладі на німецьку мову російські, українські, польські пісні, вибрані, головним чином, з тогочасних фолкльористичних збірників, зокрема український матеріял, представлений за збірниками М. Максимовича і Вацлава Залеского. Вальдбрюль відібрав пісні різного змісту і форми, отже, розділ в цілому давав можливість читачеві скласти уяву про українську пісню. У збірнику знаходимо історичні пісні (»Чорна рілля поорана«, »Врат продає сестру туркам«, »Довбуш«, »Сава Чалий«), баляди (»Ой не ходи, Грицю«), пісні про рекрутчину (»Новобранець«), пісні ліричні, побутові і багато інших. Не представлені чомусь думи. Загалом Вальдбрюль українську пісню в перекладі на німецьку мову подає тут широко; за кількістю представлених творів цей збірник довго був найповнішим. Правда, художня вартість перекладів не завжди бездоганна.

Значно краще здійснив переклади українських пісень на німецьку мову Ф. Боденштедт. Його збірник »Поетична Україна«[7]) і досі не втратив свого значення, а надруковані в ньому зразки українських пісень німецькою мовою не поступаються перед новішими перекладами. Боденштедт досить уважно вивчав не тільки художню природу українських пісень і дум, а й історичну основу їх виникнення. Це дало йому можливість підібрати найкращі з них і дати кваліфіковані переклади. Збірник свій Боденштедт поділив на дві частини: 1. Пісні (»Die Lieder«), 2. Думи (»Die Dumen«). Напочатку подана досить змістовна передмова, у якій він дає високу оцінку українській пісенній поезії і ставить її в перші ряди творчих досягнень не тільки слов'янських народів, а й усього світу. Тексти для перекладу підібрані, головним чином, за виданням М. Максимовича, Вацлава Залеського, М. Цертелєва і частково І. Срезневського. Відкривається збірник високопоетичною піснею »Стоїть явір над водою«. Боденштедт відчув настрій пісні, її ритм, зрозумів образну систему, намагався передати це в перекладі, хоч не завжди і не у всіх випадках це йому вдавалося. Та й не дивно. З усіх видів і жанрів народна пісня завжди була найтяжчою для перекладу на мови інших народів. Отже і в цьому випадку перекладач не переборов усіх труднощів, що виникли з специфіки художнього мислення народу і художніх засобів його творів. Боденштедт у своїй збірці відвів значне місце історичним пісням і думам. Він подав досить добрі переклади пісень про Байду, про Морозенка, про Перебийноса, про Палія та інших, а з епосу — вісім дум (»Про втечу трьох братів з-під Азова«, »Смерть Федора Безрідного«, »Про Богуславця« та інші; останньою подана дума про сестру і її братів). У перекладах дум Боденштедт намагався зберегти особливості художніх прийомів, ритміки і настрою оригіналу.

---

6) Slawische Balalaika. Von Wilhelm von Waldbruhl, Leipzig, 1843.

7) Die poetische Ukraine. Eine Sammlung Kleinrussischer Volkslieder. Ins Deutsche übertragen von Friedrich Bodenstedt, Stuttgart, 1845.

До пісень і дум подані в окремих випадках примітки та пояснення слів. Матеріял підібраний, перекладений і розташований з певним естетичним смаком і любов'ю до предмета . Тож не дивно, що цей збірник довгий час був зразком для інших перекладів і видавців.

Протягом 50 — 70 рр. на німецьку мову у Чернівцях перекладає А. Симигінович. Ще в 1855 р. він друкує кілька українських казок німецькою мовою у різних виданнях, публікує свої переклади коломийок, а 1888 р. у Ляйпціґу видає збірку »Малоруських пісень«, до якої вносить близько 250 коломийок, понад 40 пісень різного змісту та 39 пісень Сидора Воробкевича. Тут перед німецьким читачем найповніше виступили популярні здавна на Заході Европи коломийки, читач познайомився також з буковинськими варіянтами українських пісень та зразками новостворених літературних пісень, хоч, правда, тільки одного автора.

З другої половини XIX ст. варто згадати К. Француза, переклади якого надруковані у книзі »Від Дону до Дунаю« (1890). Чимало перекладів було надруковано у журналі »Aus fremden Zungen« (»Ой зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя«, »Ой під гаєм«, »Ой діброво, темний гаю« та інші). Зведений, систематизований матеріял поданий у книзі »Народні пісні слов'ян«, що вийшла у Ляйпціґу 1927 року. Українським пісням тут відведено значне місце, до того ж подані різні зразки пісні: календарна поезія, побутові, історичні, ліричні пісні, думи. Переклади зроблені досить сумлінно. Талановито переклала на німецьку мову українські пісні А. Вуцька.

Щодо кількости перекладів українських пісень, найперше місце серед народів Европи займає Німеччина. Меншу кількість видань маємо французькою, англійською та іншими мовами, до того ж, на превеликий жаль, не всі відомі нам, бо ж бібліографія у нас поставлена вкрай незадовільно.

Інтерес до української народної поезії у Франції пробудився досить давно, вже, мабуть, у XVII ст., з часу появи першої книжки французького інженера Боплана, що проживав деякий час в Україні серед запорожців і описав їх побут та способи ведення війни[8]). Ще перед цим у Франції мали відгомін записки П'єра де ля Волле про життя, побут, військові походи запорожців, написані на основі розповідей »козака Степана«, якого зустрів автор у 1620 р. у Персії й уважно вислухав його співи та перекази.

У 1646 р. 2400 козаків брали участь у боях французів з еспанцями. Хоробрість козаків, безпосередні зустрічі з ними населення підносили інтерес до українського народу і його культури. Визначний тогочасний французький поет Сент-Аман, що побував 1650 р. у Варшаві і ближче познайомився з обставинами боротьби українського народу за свою незалежність, у своїх »Героїчних ідиліях«, не без впливу українських пісень і дум, оспівав силу, хоробрість, енергійність козаків. У 1663 р. появляється книга Шевальє, присвячена історії козаччини, в якій також знаходимо багато прихильних слів про невтомну боротьбу українського народу з наїзниками. У цих виданнях хоча й мало знаходимо згадок про пісні, одначе вони збуджували інтерес до вивчення української народної поезії, побуту, історії. Наслідком цього появляється чимало літературних творів різних жанрів, присвячених Україні.

Історія козацтва потім цікавила багатьох представників французької культури. Боротьба народу за незалежність проти навали наїзників зі Сходу і Заходу, романтика козацьких воєн, пісні про великі історичні події зацікавили у свій час і діяльного, всебічно освіченого французького письменника Проспера Меріме. Він докладно вивчає історію України, її культуру і публікує ряд праць про це французькою мовою. Працюючи над матеріялами з історії України та її культури, він так захопився козач-

8) Beauplan. Description d'Ukraine, Rouen, 1650.

чиною, що у листі до своєї знайомої в 1867 році писав: »Щодо мене — то я козак«.

Щиро захопився і популяризував у 70-х роках XIX ст. у Франції українську народну поезію А. Рамбо... Він побував у Києві на одному з археологічних з'їздів, а повернувшись до Франції, написав велику роботу про українську історичну пісню, головно на матеріялах, опублікованих В. Антоновичем і М. Драгомановим, І. Рудченком, О. Русовим та М. Лисенком[9]). Рамбо, подаючи українські пісні і думи французькою мовою, характеризує їх як зразки поезії, витвореної народом у боротьбі проти поневолювачів.

Майже одночасно з Рамбо друкує у Франції статті про українські пісні та публікує зразки української народної творчости професор Олександер Ходзько (1804-1891) — білорус, що добре знав українську пісню з оригінальних видань. Його праця »Історичні пісні України«, що з'явилася в 1879 р., як і статті та переклади, які він друкував у французьких виданнях, починаючи з 1864 р., були досить прихильно оцінені і в Україні.

У 70-80-х роках XIX ст. у Франції про український фолкльор з'являються кілька статтей, рецензій та перекладів народних творів на французьку мову. Є. Єнс публікує переклади українських легенд, дослідник і пропаґандист творів Шевченка у Франції Люї Леже перекладає казки, український учений Ф. Вовк подає в одному з французьких видань опис українського весілля.

Але все це були поодинокі роботи і публікації, що друкувалися переважно в періодичних виданнях. Збірне видання українського фолкльору (та й то з етнографічним нахилом) з'являється тільки на початку XX ст.[10]).

Мало у нас відомостей про переклади українських народних пісень у Англії. Факти уваги до української народної поезії, зокрема історичної, маємо ще з XVII ст., себто з тих часів, коли особливо енергійно проходила боротьба українського народу за свою незалежність проти іноземних поневолювачів, а разом з цим розквітла історична пісня та народний епос. Українські народні думи уже тоді привертають увагу західньоевропейських письменників та істориків. В драмі англійського письменника початку XVII ст. Д. Форда зустрічаємо мотиви, запозичені з думи про Марусю Богуславку. В тому ж сторіччі англійський поет Семюель Бетлер у поемі »Хедібрас« подав образи запорожців. Описи військової слави козаків, їх побуту зустрічаємо і в інших англійських джерелах того часу. Але безпосередньо про українську народну пісню, про її мистецьку вагу в Англії почали писати тільки в XIX ст., після появи збірок В. Антоновича і М. Драгоманова, І. Рудченка, П. Чубинського та інших. Статті про українські видання пісень друкував у ті роки в англійських і американських виданнях В. Ральстон, дещо зробив для популяризації української пісні відомий славіст Морфіль, пісні Шевченка перекладала на англійську мову письменниця Е. Войніч, яка в своїх статтях високо ставить мистецьку красу української народної пісні[11]).

У 1916 р. в Лондоні вийшла збірка »Пісні України«, до якої ввійшли й твори українських поетів. Історія появи цього збірника досить оригінальна. У сім'ї канадської поетеси Лайвсей була нянька родом з німецької колонії в Галичині. Над колискою дитини вона часто співала нікому незрозумілі пісні, які всім, особливо господині Лайвсей, дуже сподобалися. Няньку запитали, що це за пісні. Вона розповіла, що це пісні українські. Лайвсей попросила перекласти їх зміст, а коли це було зроблено

9) L'Ukraine et ses chansons historiques par M. Alfred Rambod. Revue des deux Mondes, 1875, v. IX.

10) Folklore de l'Ukraine, Paris, 1902.

11) Систематичний огляд українських пісень в Англії з'явився пізніше. I. Kowalsky. Ukrainian Folk Songs a historical treatise. Boston, 1925.

— враження від них було ще більшим. Фльоренс Рендель Лайвсей захопилася поезією цього маловідомого їй народу, від народних творів перейшла до Шевченка та інших поетів. Згодом з'явилася збірка »Пісні України« в її перекладі. До народних пісень вона додала кілька творів Т. Шевченка, Ю. Федьковича, С. Воробкевича. Добре переклала Лайвсей пісні про Байду, про Бондарівну, слабше — »Зозулю« Ніщинського. Але деякі переклади не відзначаються досконалістю, зокрема не передала Лайвсей краси і поетичности пісні »Лугом іду, коня веду«, невдало також перекладена пісня »Ой на горі та женці жнуть«.

В багатьох випадках перекладачка лишає в тексті українські слова на зразок »вдова«, »калина«, »кажуть люди«, »шлюбна жінка«, »відра«, »голубка« та ін. Таких місць чимало, і треба сказати, що вони не можуть бути виправданими.

Маємо цікаві факти про долю перекладів українських пісень на данську мову. Весною 1956 р. міністер освіти Данії Юліус Бомгольт відвідав Київ. Незабаром у »Литературной газете« була надрукована його стаття, в якій Бомгольт з приємністю згадує про перебування в Україні. »Ми провели у Києві один вечір, який був для нас дуже радісним. Ми співали один одному — данці і українці. Ми слухали українські народні пісні і пізнавали в них наші народні пісні«[12]. Тут же міністер згадує, що українські народні пісні поширилися в Данії завдяки заходам данського поета Тора Ланґе.

Тор Неве Ланґе або, як в Україні називали, Георгій Іванович Ланґе (1851-1915) народився і вчився в Копенгаґені, потім перебував досить довгий час у Москві, де був професором Лазаревського інституту східніх мов та данським консулом. У 1883 р. він одружився і деякий час жив у маєтку своєї дружини в с. Нападівка, Липовецького району на Вінничині. Там він і помер у 1915 році.

Все своє життя Ланґе не поривав зв'язків з Данією, де вийшло близько десяти його поетичних збірок. І в першій (»Із чужих країн«, Копенгаґен, 1877), і в останній збірці (»Гра на скрипці«, Копенгаґен, 1906) знаходимо чимало поетичних перекладів із західньоєвропейських та слов'янських мов. Він перекладав на данську мову й українських письменників. — Т. Шевченка, Марка Вовчка, а найбільше — українські народні пісні, які займають значне місце в кожній його книзі. Характеристично, що перші його переклади українських пісень, надруковані в збірці »Кілька народних пісень« (1878), уже були здійснені з оригіналу — Ланґе досить добре знав українську мову. Різними способами він переносить у Данію також мелодії перекладених ним пісень. Їх співають спочатку на концертах, а згодом частина пісень переходить у побут, зливається з данською народною піснею. Зокрема народною в Данії стала українська пісня »Ой місяцю, місяченьку«, деякі данці тепер навіть дивуються, коли їм говорять, що ця пісня більше як 70 років тому була перекладена з української мови на данську їхнім поетом Ланґе[13].

На італійську мову переклади українських пісень появилися ще на початку XIX ст. (»Їхав козак за Дунай«). Чи ця пісня, що в перекладі починається словами »Un bel giovane Cosacco« (»Гарний, молодий козак«) мала якийсь розголос серед італійського народу, — не маємо відомостей. У двадцятих роках нашого століття в журналі »Наш квартальник« кілька десятків українських пісень в перекладі на італійську мову надрукував професор Гюсті. Він же опублікував у тому ж виданні свою розвідку про українську народну поезію (»I Nostri Quaderni«, 1924, VI).

---

[12]) »Литературная газета«, 1956, № 35.

[13]) Мабуть, з ініціятиви Ланґе в тижневику »На чужині і вдома« за 1878 р. було надруковано чотири великі статті про українську літературу і пісню.

Приглядаючись до того, що підбирають перекладачі з великої кількости української пісенної творчости, не важко помітити, що найбільше зацікавлення викликає історична пісня, дума, балядні та ліричні пісні. Деякі пісні (»Ой не ходи, Грицю«, »Про Саву Чалого«, »Стоїть явір над водою«, »Про Бондарівну«, »Їхав козак за Дунай«, »Про Довбуша« та інші) постійно входили у всі збірники, видані німецькою і частково французькою мовами. Починаючи з XVII ст., в середовищі деяких народів Західньої Европи проявляється інтерес до коломийок. Загальне захоплення викликають думи, переклади яких на німецьку мову зроблені досить вдало, хоч, звичайно, не всі перекладачі переборюють труднощі, маючи перед собою досить своєрідний поетичний матеріял, тяжкий для перенесення на ґрунт рідної мови.

* * *

Українська пісня, проникаючи різними шляхами в середовище народів Західньої Европи, природно, знаходила відгомін в літературі, музиці, а навіть і в побуті та творчості народу. Не будемо наводити приклади такого взаємного проникнення в культуру і побут народів слов'янських. Тут воно має досить давню історію і проявилося всебічно.

Впливи і використання української народної пісні виразно виступають також у творчості західньоевропейських композиторів уже з перших десятиліть XVIII ст.[14]). Одним з перших звернув увагу на художню досконалість української пісні і використав її в своїй творчості композитор Йоганн Себастьян Бах. У одній з двадцяти малих прелюдій для фортепіяно він вводить мелодію народної пісні »Та не жур мене, моя мати«; виразно звучать українські пісенні мелодії і на початку Третьої малої сюїти для фортепіяно. Йосип Гайдн деякий час жив в Угорщині, на кордоні з українськими землями. Там йому доводилося зустрічатися з представниками українського народу, від них, очевидно, він почув українські, зокрема лемківські пісні та коломийки, які використав при написанні своїх музичних творів.

Українська пісенна музика виразно звучить у деяких операх В. Моцарта і особливо в творах Л. Бетговена. Цей композитор виявив досить значний інтерес до української народної пісні, пробуджений як мистецьким чаром українських пісень, так і тією загальною атмосферою, в якій проявилося захоплення народною поезією в роки розвитку романтизму. До того ж Бетговен був у досить приятельських відносинах з неабияким аматором української пісні — послом у Відні графом А. Розумовським, у будинку якого почув і вивчив не одну пісню »козацького народу«. Бетговен у Восьмій сонаті використовує український »Козачок«; уривки коломийок вплітає він у свою Шосту симфонію, в одній із сонат чується ніжна музика пісні »Одна гора високая, а другая низька«. Свої варіяції він написав на тему української пісні »Їхав козак за Дунай«. З усіх відомих европейських композиторів Бетговен найчастіше звертається до мотивів української пісенної музики і використовує їх досить вдало.

Кілька варіянтів на теми з українських пісень дав також сучасник Бетговена К. Вебер (»Їхав козак за Дунай«, »Козачок«). З української пісні черпав мотиви Ф. Шуберт (1797-1827), який жив певний час на кордоні з західньоукраїнськими землями і, очевидно, безпосередньо з уст народу сприйняв деякі пісенні мелодії.

Відомий угорський композитор і піяніст Ф. Ліст (1841-1886), побувавши в Україні, зацікавився її піснями, народною музикою і на згадку про перебування серед українців опрацював для фортепіяно дві пісні — »Ой не ходи, Грицю« та »Віють вітри«. За мотивами українських народних пісень Ліст створив одну з своїх симфонічних поем.

Порівнюючи недавно на святі музики в Чікаґо з оркестровою поемою »Спогади дитячих років« виступив композитор Шарль Лефлер. Поема ма-

[14]) Докладніше про це див. у роботі Б. Кудрика. Українська народна пісня і всесвітня музика. Львів, 1927.

ла великий успіх, автор одержав першу премію. Згодом він розповів, що музику навіяли йому спогади про кілька дитячих років, проведених серед українського населення в Смілі, на Черкащині. Цікаво, що у творчості цього композитора українські пісенні теми і мотиви виступають досить часто. Він, наприклад, написав ще в 1891 році сюїту »Українські вечірки«, яку також високо оцінила музична критика.

Та, потрапляючи в Західню Европу, українська пісня не лишалася тільки в сферах літературних, музичних, інтеліґентських. Деякі українські пісні перейшли в побут окремих народів і набули там значної популярности. Ми вже згадували про українські пісні в данському фолкльорі. Кілька пісень перейшло також і в фолкльор німецького народу, на що свого часу звернули увагу дослідники німецької народної поезії. До таких пісень належить і тепер загальновідома — »Їхав козак за Дунай«, автором якої вважається харківський козак Семен Климовський (помер десь у 30-х роках XVIII ст.). Про її популярність в Україні маємо докази тільки з другої половини XVIII ст., але популярність ця була настільки значною, що пісню вже тоді переклали на французьку та італійську мови.

Сто п'ятдесят років тому на курорті Чорний ліс (Баден-Баден) — у 1808 році німецький поет Христоф Авґуст Тідґе та відомий французький історик і економіст Сісмонді тихої літньої ночі почули незнайомий, але чарівний спів дівчат і хлопців. Співали українських пісень кріпаки, що приїхали сюди з своїми поміщиками як слуги. Всі були захоплені їх співом. Тідґе і Сісмонді особливо сподобалась пісня »Їхав козак за Дунай«. Очевидно, через панів, що знали німецьку мову, вони одержали переклад пісні і обидва тоді ж заходилися переробляти її кожний своєю мовою.

Тідґе не належав до поетів-романтиків, його вірші носять скоріше анакреонтичний характер, тепер їх в Німеччині забули, і в пам'яті народній збереглася тільки пісня »Der Kozak und sein Mädchen«, що має підзаголовок »Olis und Minka« і починається словами »Shöne Minka, ich muss scheiden«. Це і є переробка української пісні »Їхав козак за Дунай«. Доля перекладу Сісмонді нам невідома. Тідґе свою переробку опублікував у »Кишеньковій книжці для товариської забави на 1809 рік«. Якими шляхами проникла мелодія цієї пісні (майже без змін) разом із словами у побут німецького народу — сказати важко. Німецькі фолкльористи у примітках до цієї пісні зазначають, що мелодія її поширилася усно (»mündlich«), а згодом була записана і надрукована. Очевидно, її перехопили німці в Баден-Бадені, потім вона рознеслася по всій країні, а з 1809 року стала улюбленою піснею в німецькій армії[15]).

У 40-х рр. XIX ст. пісня »Козак і його дівчина« друкується у збірниках німецьких популярних пісень як народна. Українське слово »козак« приживається в німецькій фолкльористичній літературі, народною стає мелодія. Тоді ж німецькі письменники звертають увагу на те, що Тідґе в своєму перекладі значно відступив від українського оригіналу.

Протягом 1837 року подорожував по Україні й Росії німецький письменник І. Г. Коль. Проїхавши від Москви до Харкова, далі до Полтави, він майже на ціле літо зупинився в Диканці, робив етнографічні записи, спостереження над мовою, піснями, побутом місцевого населення. Результатом цього були записки »Подорож в Росію і Польщу«. Другий том записок був присвячений Україні, її побутові, мові. Автор цікавився літературою, творцями пісень і, переказавши розповіді про Климовського та інших народних співців, він зауважив, що твір Климовського німці співають під назвою »Schöne Minka, ich muss scheiden«, але слова по-українськи інші. Під кінець XIX ст. пісню друкують уже як давню німецьку, хоч дають примітку про її українське походження.

---

[15]) Її було надруковано, напр., в »Пісеннику ганзеатського леґіону« ("Liederbuch der Hanseatischen Legion gewidmet", 1813).

Тідґе здійснив вільний переклад української пісні, про зміст якої, очевидно, довідався тільки з усного чийогось переказу, бо сам української мови не знав. У пісні він зберіг центральним — прощання дівчини з хлопцем (козаком), що відходить на війну. Вірність у громадських і особистих стосунках поет поставив мотивом пісні, і це залишилось незмінним і в народних устах, хоч взагалі переклад Тідґе майже не зазнав змін у німецькому фолкльорі. Зберігши в заголовку українське слово »козак«, Тідґе випустив у тексті згадку про Дунай, а хлопцеві і дівчині, між якими відбувається діялог, дав імена »Оліс« і »Мінка«.

Німецькі письменники, які побували в Україні (Г. Коль) і ознайомилися з українськими піснями в оригіналі, звернули увагу на те, що »Їхав козак за Дунай« на німецьку мову перекладено досить вільно. Про це появляються коротенькі замітки в німецьких виданнях, а разом з тим дехто намагається якнайточніше передати зміст української пісні, що стала досить відомою серед німецького народу. Так В. Вальдбрюль, що кілька разів подорожував землями Російської імперії, спочатку в журналі »Ost und West« (1843, № 16), а далі у згаданому збірнику »Слов'янська балалайка«, на стор. 213 подав досить точний переклад пісні »Їхав козак за Дунай« (»Lebewohl«, себто »Прощання«). Переклад зроблений за збірником »Вацлава з Олеська«, перекладач намагався не відходити від оригіналу; зберігається навіть Дунай, ріка, до якої їде козак.

До пісні Вальдбрюль дав таку примітку: »Це первісні слова до широковідомої в Німеччині мелодії, на яку покладені слова »Вродлива Мінко, я мушу розставатись« і т. д.

На початку XIX ст. пісня »Їхав козак за Дунай« поширюється також у Франції. У 30-х рр. XIX ст. вона вже зустрічається у збірнику французьких пісень під назвою »L'Adieu des fiances« (»Прощання з нареченою«).

Французький переклад стоїть ближче до оригіналу, ніж німецький, це видно навіть з оцих перших восьми рядків:

Прощай! Надіє, мушу їхати,
Слухай, грають труби!
Прощай! Слава битви чекає.
Вона чекає мене там.

Ей, навіщо ти, любий, залишаєш
Дівчину, яка тебе причарувала!
Моє серце у глибокій печалі,
Воно плаче, ридає глибоко.

Цілком можливо, що до Франції її занесли російські поміщики ще на початку XIX ст., а популяризував її там К. Ліпинський, який перебував у 30-х рр. в Парижі. Перед цим він зредагував нотну частину збірника пісень Вацлава з Олеська, видану у Львові 1833 року. Там надрукована музика до пісні »Їхав козак за Дунай«. Що якраз цей варіянт музики здобув популярність у Франції, легко переконатися, коли порівняти його з нотними записами у французьких збірниках. Мелодія української пісні лишилася незмінною, тільки на початку доданий музичний »зачин«, властивий французькій пісенній музиці.

Щодо походження мелодії цієї пісні, російський музичний критик Серов якось висловив думку, ніби вона запозичена з західньоевропейської молитви. Проте цю думку спростували дуже давно знавці західньоевропейської музики. Так, у німецьких виданнях ця пісня друкується з примітками, що мелодія її в Західню Европу перейшла з »малоруської« пісенної творчости.

Цікаво простежити також шлях іншої української пісні у фолкльор німецького народу. У збірнику німецьких пісень Ф. Бема надрукована пісня героїчного змісту »Der alte Feldherr« (»Старий полководець«). У примітках та коментарях упорядник говорить, що поляки вважають її за свою і пов'язують з повстанням Косцюшка, а насправді, мовляв, це твір французького поета-пісняра Еміля Дебро (1796-1831), що в такому перекладі К. Голтея поширився і став німецькою піснею:

Пригадай про мене мій хоробрий Лагінка,
Що я колись у нашій Батьківщині,
Поблизу Дубинки, на чолі,
Чотирьох тисяч проти шіснадцяти тисяч
вистояв...

Дальший виклад змісту пісні, її ритмічна структура, нарешті, мелодія свідчать про те, що вона близько стоїть до української історичної пісні про Перебийноса, яка починається словами: »Гей ізгадайте, добрії люди, що на Вкраїні постало«. На це звернув увагу один із сучасних німецьких аматорів народної пісні Р. Долінський. Характеристично, що текст її при перекладах і переробках зазнав значних змін, але розмір лишився близьким до пісні, яку співають в Україні. До Франції польську пісню, що виникла на основі української, занесли емігранти, учасники повстання Косцюшка.

З народних пісень деяку популярність у Франції і Німеччині мала ще баляда про отруєння Гриця (»Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці«). Цікаві інші згадки маємо про її успіх у Франції. У 30-х рр. XIX ст. польські емігранти в Парижі пробували поширити серед французів польські і українські пісні. Як самі вони свідчать, українські пісні викликали там значний інтерес. Про це говорить в одному з листів до своєї матері у 1831 році визначний польський письменник Ю. Словацький: »Совінський видає пісні українського і польського народів з французьким перекладом... Тутешньому жіноцтву незмірно подобається »Гриць«, а також пісня про Потоцького, але я гадаю, що мама краще їх уложила«.

Останніми часами в побут народів світу проникають не тільки народні українські пісні, а й створені українськими поетами та композиторами (вірш І. Франка »Каменярі« став революційною піснею в Румунії, »Реве та стогне Дніпр широкий« стала відомою в Японії)[16]).

Це тільки незначна частина фактів, які свідчать про те, що пісенно-музична творчість українського народу здобула прихильність багатьох народів світу. Діячі західньоевропейської культури сказали про цю творчість багато теплих слів.

Чим же приваблює іноземних слухачів українська пісня? Чому вона хвилює серце всіх, хто хоч раз почує прекрасний спів талановитого, волелюбного українського народу? Відповідь на це можна знайти у висловлюваннях філологів, композиторів, діячів науки і культури, які побували в Україні, збирали й перекладали українські пісні на інші мови або слухали виступи українських хорових капель.

Всі дослідники відзначають насамперед велику силу творчого генія українського народу, що проявився в художньо досконалих піснях та думах, високу культуру мови і музики та високий рівень естетичних почувань народу. »Ні в якій країні дерево народної поезії, — пише Ф. Боденштедт, — не дало таких великих плодів, ніде дух народу не виявлявся в піснях так живо і правдиво, як в українців... Справді, народ, що міг співати такі пісні і милуватися ними, не міг стояти на низькому рівні освіти«[17]). Пісню України породила її історія, багата подіями і героями, тому, відзначає один з німецьких музичних критиків, українська пісня »живе в народі, а народ живе з нею«[18]). Прекрасна українська пісня, писала одна з англійських газет, »вродилася в боях«, і тому в ній так багато буйних поривів до волі.

Всі, хто докладніше ознайомлюється з українською пісенною творчістю, дивуються, що вона така правдива, реалістична, високої художности і самобутности. Дослідник польської старовинної поезії О. Брюкнер, зіткнувшися з фактами наявности українських пісень у польських джере-

16) Див. про це »Вітчизну«, № 12, 1957, стор. 206.
17) Die poetische Ukraine..., 1845, S. 16-17.
18) Berliner Tageblatt, 1920, 30. IV.

лах XVII ст., робить висновок, що українська пісня стоїть вище від тодішньої польської пісенної лірики своїм »реалізмом, відсутністю афектації, сентиментів, мітології та нещирости...«[19]).

Критики і дослідники-філологи та музикознавці різних народів майже одностайно дають високу оцінку літературним і музичним якостям українських пісень. Для них це »справжній скарб невідомої досі літератури« (швайцарська газета), »магічна краса« музики і слова (еспанський музичний критик), справжня поезія, породжена народом, що має глибоко природне музичне думання. Думка про те, що таку оригінальну, свіжу і сильну глибоколюдськими почуттями пісню міг створити протягом віків тільки народ, висловлювалася не раз на сторінках іноземних видань. Така народно-пісенна музика, яку має Україна, писала одна з американських газет в 1924 році, »не може бути продуктом одного якогонебудь мозку«, її творили цілі покоління[20]). Сила такої музики — в її народності, людяності, природності, простоті, »але не примітивності«. Українська народна музика захоплює слухача тому, писала в 1926 році одна з англійських газет у Канаді, що »вона безпосередньо малює душу людей, які її створили«[21]). Сила пісні — у її зв'язку з життям народу.

Для іноземців, що знайомляться з українськими піснями, важко буває відразу зрозуміти і оцінити поетичність слова, високу художність образів, зате коли вони чують пісні з голосу, то дивуються, яка багата в них ритміка, як розвинена поліфонія, яка різноманітність звукових »кольорів«. Українська пісня глибоко вражає всіх прикметною своєрідністю своєї мелодії, мистецькою молодою силою і розвиненою гармонією звуків. Це »музика, яка рветься з душі«, змушує слухача дивуватися і захоплюватися »цим народним мистецтвом« — так писала про народні пісні у виконанні українського хору одна з німецьких газет. Словом, українські пісні, як висловилася швайцарська газета, »дають найвищу атестацію музичній культурі України«.

Характеристично, що діячі західньоевропейської культури, не раз уже, висловлюючись про художню правду і красу українських пісень, звертали увагу на те, що в них проявляється сила гідна протиставленню занепадницькій, »модерній« музиці Заходу. »Цар небесний, — писав чеський композитор В. Балтазар, — охоронив Україну від впливу облудної музики модерно-німецької«. В музиці українських пісень, на думку одного німецького критика, »є щось освіжаюче, стверджуюче«, і тому, коли послухаєш її після зразків »модерної культури«, — створюється враження, що вийшов »з затрусного пахощами сальону на свіже, чисте лісове повітря«. Тому дехто з музичних критиків закликає західньоевропейських композиторів »з цієї пісні черпати дуже багато« для своєї творчости. »Це ж новий скарб музичного добра на цілий світ, це ж незачерпнуте ще джерело музики«, з якого може скористатися кожний, хто хоче створити справжні мистецьки довершені твори, — писала понад сорок років тому австрійська газета »Новий день«.

Отож, слово української пісні не меркне. На дужих крилах наша пісня летить у світ.

(»Вітчизна«, Київ, ч. 11, 1958)

---

19) A. Brukner, "Pamietniki literackie", II, 1913, 219 str.
20) Fort worth record, 1924, 27. III.
21) Free press evening Bulletin, 1926, 20. X I, Winnipeg.

ДЖ. К. ЧЕСТЕРТОН

ВІЧНА ЛЮДИНА

Перша частина

ПРО СТВОРІННЯ, ЗВАНЕ ЛЮДИНОЮ

І. Людина в печері

Більшість новітніх історій людства починається з слова »еволюція«, і з досить довгого пояснення цього слова. Є щось повільне, заспокоюючe й поступове в цьому слові й навіть у цій ідеї. В дійсності, коли йде про первісні речі, це слово не дуже практичне й ідея не дуже корисна. Ніхто не може уявити собі, як ніщо могло перетворитися в щось. Ніхто не може пояснити, як щось одне може перетворитися в щось інше. Але це слово залишає в багатьох людей враження, що вони розуміють його і все інше.

І в цій ідеї чогось гладкого й повільного, як підіймання схилу, лежить велика частина ілюзії. Це нелогічна ілюзія; бо в дійсності повільність не стосується зовсім до питання. Для людини, що не вірить у чудеса, повільне чудо буде так само неймовірне, як і швидке. Грецька чарівниця могла обернути людей у свиней одним помахом палички. Але бачити, як наш знайомий пан виглядає щодня більш схожий на свиню, поки не залишиться врешті з чотирма ратицями й закрученим хвостом — не було б більш заспокоюючим. Це могло б бути хіба ще більш тривожним. Та крізь усе це раціоналістичне ставлення до історії йде дивна й плутана ідея, що трудности уникається, або навіть загадковість усувається, коли прийняти повільність у процесах. Про конкретні речі буде що сказати деінде; тут іде про фальшиву атмосферу легкости та зручности, яку подає сама думка про повільність.

І для цих питань про первісне існування треба більш первісного духа. Я запропонував би читачеві зробити зо мною спробу простоти. І під простотою я не розумію дурноти, а певну ясність, яка бачить життя, а не слова, такі як еволюція. Тут справа в історії, а не в філософії; так що тільки треба зважати на те, що філософи не заперечують таємниці двох великих переходів: походження самого світу й походження самого принципу життя. Багато філософів досить розумні, щоб додати третю таємницю — походження людини. Іншими словами, був збудований третій міст через безодню, коли на світі з'явилися розум і воля. Людина — не просто еволюція, а революція. Що вона має хребет чи інші частини в подібності на птахів і риб — це очевидний факт. Але коли ми почнемо розглядати її наче чотироногу тварину, що стоїть на задніх ногах, ми побачимо, що вона багато більш фантастична й незрозуміла, ніж коли б

стояла на голові. Візьму один приклад, що послужить вступом до історії людини.

Наші романи й газети кишать натяками без ліку на печерну людину. Вона здається нам цілком знайомою. На її характер зважають у психологічній літературі й медичній психології. Наскільки я можу зрозуміти, її головною діяльністю в житті було биття своєї жінки, або погане поводження з жінками взагалі. Я ніколи не натрапив на якийсь доказ такої ідеї. Насправді цікавилися всім про печерну людину, тільки не тим, що вона робила в печері. І випадково є деякі докази на те, що вона там робила. І коли ми хочемо бачити це як слід, краще буде розповісти, як вони були знайдені. Було б добре, коли б новітні дослідники могли описувати свої відкриття в стилі ранніх мандрівників і без усяких довгих слів, повних недоречних припущень. Тоді б ми могли ясно бачити, що ми знаємо про печерну людину.

Священик і хлопець увійшли колись у печеру в горах і пішли підземним ходом, що вів до лябіринту кам'яних коридорів. Вони заповзали в розколини, в які ледве можна було ввійти, повзли через ходи зроблені наче для кротів, опускалися в ями, такі безнадійні як криниці. Припустім, що хтось з простим і незіпсованим реалізмом зробив би цю подорож до кінця, не для висновків чи доказів, а просто задля того, щоб побачити. Він побачив би врешті печеру далеку від денного світла, наче казкова печера на дні моря; і коли вона була освітлена після довгої ночі віків, вона відкрила на стінах довгі лінії в різних кольорах; і коли вони розглянули ці лінії, то впізнали рух людської руки. Це були малюнки тварин; і намальовані не тільки людиною, але й мистцем. Хоч з якими завгодно архаїчними обмеженнями, вони показували любов до довгих простих або хвилястих ліній, яку впізнає той, хто колись малював або пробував малювати, і в якій мистець не дозволить ніякому вченому заперечувати йому. Вони показували пригодницький дух мистця, який не уникає, а пробує трудні речі; як там, де мистець намалював оленя, що повертає голову й нюхає — як досить часто робить кінь. З цього і з двадцятьох інших подробиць ясно, що цей мистець стежив за тваринами з цікавістю і очевидно з певним задоволенням.

І не треба говорити багато, що в печері ніщо не показує атмосфери журналістичної печерної людини. Коли письменники, педагоги та психологи всяких сортів балакають про печерну людину, вони ніколи не уявляють собі її в зв'язку з тим, що дійсно є в печері. Коли реаліст пише в романі: «Червоні іскри затанцювали в його мозку; він відчув, як дух печерної людини вставав у ньому« — читачі були б дуже розчаровані, коли б герой тільки пішов і почав малювати великих корів на стінах сальону. Коли психоаналіст пише пацієнтові: »Занурені інстинкти печерної людини без сумніву штовхають вас до несамовитого вчинку« — він не має на увазі поштовху малювати водяними фарбами; або совісно вивчати, як худоба рухає головою, коли пасеться. Але ми знаємо, що печерна людина робила ці лагідні й невинні речі, і не маємо й найменшого доказу, щоб вона робила щось дике й жорстоке. Іншими словами, печерна людина, як її звичайно нам показують — міт або радше побрехенька.

Але мораль цих малюнків така проста, що буде здаватись дитячою. І вона справді дитяча. Наскільки є докази, дитина припустила б оправдано, що людина малювала тварин на скелі червоною охрою з тої самої підстави, з якої вона сама має звичай малювати тварин вугіллям і червоною крейдою. Людина малювала оленя, так як дитина малює коня: тому що це була розвага. Вона намалювала оленя з поверненою головою так, як дитина малює свиню з заплющеними очима: тому що це було важко.

Навіть колись одна моя знайома дама сказала, що печера була сховищем для дітей, щоб їм там було особливо безпечно, і кольорові тварини намальовано на стінах, щоб розважати їх. І хоч це був тільки жарт, він звертає увагу на певні інші припущення. Ці малюнки не доводять навіть того, що печерні люди жили в печерах; не більше ніж відкриття винного льоху довело б, що сучасні люди жили під землею. Печера могла мати особливе призначення, як льох; вона могла бути релігійним храмом, сховищем у час війни, місцем зустрічі таємного товариства і чим завгодно. Але її мистецька декорація має багато більше вигляд дитячої кімнати, ніж котрогось із цих страхіть. Легко уявити собі будь-яку дитину, сучасну чи старовинну, як вона простягає руку, наче щоб погладити мальованих звірів на стіні. В цьому, як побачимо потім, є прообраз іншої печери й іншої дитини.

Але уявім собі, що хлопця вчив професор, один з тих, що зводять різницю між людьми й тваринами до чисто еволюційної зміни. Яка була б для нього найпростіша наука з цієї книги малюнків? Він врешті дійшов би до цього: що він мусів іти дуже далеко в глибину, щоб знайти місце, де людина намалювала оленя; але треба було б іти багато глибше для того, щоб знайти де олень намалював людину. Він міг би опускатися до неймовірних глибин, до континентів чужих як далекі зірки, але ніде не знайшов би тварини, що хоч починала б щось малювати. Це найпростіша наука, яку можна взяти в печері кольорових малюнків: що людина відрізняється від тварин суттю, а не ступенем; і доказ на це в цьому: здається цілком звичайною річчю, коли сказати, що найпримітивніша людина намалювала мавпу; і коли сказати, що найрозумніша мавпа намалювала людину — це звучить як жарт. З'явився якийсь поділ і несумірність, і вони унікальні. Мистецтво — підпис людини.

Це і є проста істина, з якої треба починати первісну історію. Еволюціоніст стоїть у помальованій печері й дивиться на речі занадто прості для того, щоб їх бачили й занадто великі для того, щоб їх розуміли. Він пробує вивести всякі непрямі й сумнівні речі з подробиць малюнків, через те, що не може побачити головного значення цілости. Коли людина була такою самою твариною як олень, то тим більше надзвичайно, що вона могла робити те, чого не могли всі інші тварини. Коли вона — звичайний продукт біологічного росту, як усі інші звірі й птахи, тоді тим більше надзвичайно, що вона зовсім не така як вони. Як природне створіння вона здається більш надприродною, ніж коли б вона була надприродним створінням.

Починати казати, що все було повільним і гладеньким і відбувалося розвитком і поступово — даремна річ. Бо в справі малюнків немає ані

сліду розвитку чи ступенів. Не було так, що мавпи починали малюнки й людина закінчувала; що пітекантропус малював оленя погано й людина добре. Ми тільки можемо сказати, що ця здатність копіювати речі в вигляді тіні чи форми не існує в природі ніде крім у людини; і що ми навіть не можемо балакати про це, не розглядаючи людину як щось відокремлене від природи. Іншими словами, всяка історія повинна починатися з людини як з чогось такого, що стоїть окремо. Як вона потрапила на це місце — це справа богословів, філософів і вчених, а не істориків. І гарний приклад цього відокремлення й загадковости — в поштовху до мистецтва. Це створіння було відмінне від усіх інших створінь, бо воно — і створіння і творець.

II. Професори й доісторичні люди

Треба сказати, що незнання доісторичних людей прикривають просто безсоромністю. Твердження висловлюють з таким натиском, що люди ледве мають моральну відвагу зупинитися над ними й побачити, що вони безпідставні. Один раз науковий опис стану доісторичного племени почався впевнено словами: »Вони не носили одягу«. Мабуть ні один читач серед ста не спинився й не запитав себе, як ми могли довідатись, чи люди, від яких не залишилось нічого, крім кількох шматків каменя й кісток, носили колись одяг. Люди могли мати простий одяг, або навіть високоорнаментований, і не залишити ніякого сліду з нього. Одна культура могла зосередитись на речах, що не зберігаються — як ткання й вишивання; і не на тих, що тривають довше — як архітектура і скульптура. Людина майбутнього, що знайшла б залишки наших фабричних машин, могла б так само сказати, що ми знали залізо й більш нічого; і проголосити відкриття, що власник і керівник фабрики безсумнівно ходили без одягу — або носили залізні капелюхи й штани.

Інший видатний автор пише, що печерні малюнки, які приписують людям неоліту, не мають ніякого релігійного призначення; і звідси він майже робить висновок, що в цих людей не було релігії. Я ледве можу уявити собі тонщу нитку висновку ніж ця; з того, що хтось намалював щось на скелі, не знаємо чому, не знаємо для якої мети, не знаємо за яких звичаїв. Він міг малювати це тому, що це був його релігійний символ; тому, що це не був його релігійний символ; міг малювати що завгодно, крім свого релігійного символу; міг намалювати свій релігійний символ десь інакше або, намалювавши, навмисне знищити його. Трохи пізніше люди відкрили не тільки малюнки, а й скульптури тварин у печерах. Деякі з них були наче пошкоджені дірами, які вважають за знаки від стріл; і пошкоджені фігури тлумачили як залишки магічного ритуалу вбивання тварин, а непошкоджені — в зв'язку з іншим магічним ритуалом. Тут теж є щось трохи смішне в цьому науковому звичаї. Коли фігура пошкоджена, вона доводить одну річ, а коли непошкоджена — доводить іншу. Їм ледве прийшло на думку, що юрба мисливців, ховаючись у печері від зими, могла ймовірно стріляти в фігури для розваги.

Такі люди забувають, наприклад, що люди в новітньому світі часом теж малюють знаки в печерах. Вони зможуть відкрити з ініціялів залишених Гаррі і Гаррієт у Магічному Ґротто, може в вигляді двох Н: 1) Поскільки літери вирізані тупим кишеньковим ножиком, наше двадцяте століття не мало тонких знарядь для різьблення і не знало мистецтва скульптури; 2) Поскільки це великі літери, наша культура не розвинула малих або курсивних літер; 3) Тому що дві приголосні стоять так, що не можна вимовити, наша мова була раннъо-семітського типу, коли не писали голосних; 4) Тому що ці ініціяли не показують ніяким особливим способом, що це релігійні символи, наша культура не мала релігії. Останнє мабуть найближче до правди; бо культура з релігією мала б трохи більше розуму.

Так само звичайно запевняють, що релігія виросла дуже повільним і еволюційним способом; і навіть що вона не виросла з одної причини, а з сполучення причин, яке можна назвати випадковим. Загально кажучи, три головні елементи цього сполучення такі: поперше — страх від ватажка племени (якого містер Велз настирливо називає, з жалюгідним панібратством, Старим); подруге — явище снів, і потрете — асоціяція жнив і воскресіння, яке символізує проростання зерна. Можу зауважити, що зведення одного і живого духа до трьох мертвих причин без зв'язку між собою, коли вони справді мертві й без зв'язку — здається мені поганою психологією. Припустім, що містер Велз в одному зі своїх романів про майбутнє скаже нам, що між людьми постане нова й покищо безіменна пристрасть, про яку люди мріятимуть, як мріють про першу любов, за яку вони вмиратимуть, як умирають за прапор і за батьківщину. Думаю, що ми будемо трохи збентежені, коли він скаже нам, що це незвичайне почуття буде сполученням звички курити вудбайни, збільшення прибуткового податку й насолоди мотористa в переступленні межі швидкости. Нам не було б легко уявити собі таку річ, бо ми не уявляємо собі ніякого зв'язку між цим усім чи якогось почуття, що могло б об'єднати це все. І так само ніхто не міг би уявити собі якогось зв'язку між зерном, снами і старим ватажком зі списом, коли не було вже якогось почуття, яке об'єднує це все. Але коли таке почуття було, то це могло бути тільки релігійне почуття; і тоді ці три речі не могли бути початком релігійного почуття, яке вже було. Думаю, що будь-чий здоровий глузд скаже йому, що багато більш імовірно, що таке містичне почуття вже існувало; і що в його світлі сни й царі та поля збіжжя могли здаватися містичними тоді, як можуть і тепер.

Бо це тільки фокус, яким речі примушують здаватися далекими й нелюдськими, вдаючи просто, що не розуміють речей, які всі розуміють. Так само можна казати, що доісторичні люди мали негарний і неохайний звичай — відкривати час від часу рота й пхати туди всякі дивні субстанції — неначе ми ніколи не чули, що таке їжа. Так само можна казати, що троглодити кам'яного віку підіймали то одну то другу ногу — наче ми ніколи не чули, що таке ходити. Якби це робилося для того, щоб торкнути містичний нерв і звернути нашу увагу на те, яке це диво — їсти й ходити, то це могло б бути законною фантазією. Поскільки тут це робиться для того, щоб убити містичний нерв і примусити нас не ба-

чити, яке диво релігія, то це — ірраціональне сміття. Воно вдає, що знаходить щось незрозуміле в почуттях, які ми розуміємо. Хто не знаходить сни загадковими й не почуває, що вони лежать на темній межі існування? Хто не почуває воскресіння того, що росте на землі, як щось близьке до таємниці всесвіту? Коли будь-який антрополог знайде це далеким і незрозумілим, ми тільки зможемо сказати, що розум цього наукового пана не такий широкий і просвітлений, як у примітивної людини. Мені здається очевидним, що тільки духовне почуття могло одягти ці різні й відокремлені речі в святість. Казати, що релігія виникла з віддавання пошани ватажкові або принесення жертв на жнивах — це все одно, що казати, що поштовх до малювання виник з оглядання малюнків оленів у печері. Іншими словами, це — пояснювання малювання тим, що воно виникло з творів малювання; або мистецтва — тим, що воно виникло з мистецтва. Це ще більше схоже на пояснення, що поезія виникла в наслідок деяких звичаїв: наприклад, офіційного складання од для свята приходу весни, або звички молодої людини слухати жайворонка в певній годині й потім писати звіт на шматку паперу. Правда, що молоді люди часто стають поетами навесні. Але поезія не виникла з поетичних форм. Так само ми не можемо сказати, що релігія виникла з релігійних форм, бо це означає, що вона виникла тоді, коли вже була.

Дивлячись з людської точки погляду на довгу перспективу людства, ми просто впізнаємо цю річ як людську. Коли б ми мусіли впізнавати її як тваринну, нам довелось би визнати її за ненормальну. Коли б ми захотіли дивитися через другий кінець телескопа, як я зробив не один раз у цих міркуваннях, коли б ми хотіли проєктувати людську фігуру з нелюдського світу, ми тільки могли б сказати, що одна з тварин очевидно сказилась. Але дивлячись на речі звідки слід, ми знаємо, що це здоровість і що ці первісні люди були здорові. Наприклад, усе що ми знаємо з варварського життя, підтримує моральну й навіть містичну ідею, звичайний символ якої — одяг. Тут навіть як тварина, людина відмінна від тварин. Одяг носять задля гідности, пристойности та прикраси, де його зовсім не треба для тепла.

Те, що зветься родиною, може й мусіло воювати і пробивати собі шлях через різні анархії та викривлення, але воно пережило їх і цілком могло існувати й перед ними. Як ми побачимо далі в випадку кочовництва, безформні речі могли лежати на межах суспільства, що прийняло означену форму, і лежали; але ніщо не вказує на те, що форма не існувала перед безформністю. Дехто сказав, що колись людство жило в матріярхаті. Але інші зробили висновок, що так званий матріярхат був просто моральною анархією, де тільки мати залишалась осілою, бо всі батьки були несталі й невідповідальні; потім прийшов час, коли чоловік вирішив стерегти й керувати. І це все могло бути цілком вірне, і тоді теж було б вірно, що чоловік перший раз почав діяти як чоловік і тому перший раз став повним чоловіком. Але зовсім так само могло бути, що матріярхат чи моральна анархія, чи як це не звати, був тільки одним зі ста суспільних розкладів чи варварських занепадів, що могли траплятися в доісторичні часи, як траплялися в історичні.

Ми можемо сказати, що родина — одиниця держави; що це клітина, з якої складається формація. Навколо родини збираються святощі, що відокремлюють людину від комах і бджіл. Людська історія фактично зводиться до цієї основи — батька, матері й дитини. Вже було сказано, що хоч цього оповідання не можна почати з релігійних припущень, його треба тим не менше починати з деяких моральних або метафізичних припущень. І це добрий приклад.

III. Стародавність культури

Звичайно, більшість тих, що балакають про первісних людей, думають про новітніх дикунів. Вони доводять поступову еволюцію тим, що велика частина людства не пішла вперед і не розвинулась, або взагалі не змінилась. Я не погоджуюсь з їхньою теорією про зміну; і теж не погоджуюсь з їхньою догмою про незмінні речі. Не можу зрозуміти, чому нецивілізовані люди мають бути такими містично-незмінними. Мені здається, що тут треба простішого способу думання й вислову. Сучасні дикуни не можуть бути цілком такими як первісні люди, бо вони не первісні. Вони не старовинні тому, що вони новочасні. Щось діялося з ними, так само як з нами, під час тисячоліть існування й перебування на землі. Вони мали деякі досвіди й очевидно діяли за ними, коли навіть не мали з них користи. Вони мали якесь оточення, і навіть якусь зміну оточення, і очевидно пристосовувались до нього. Це було б вірно навіть якщо досвід був м'який або оточення одноманітне; бо є і вплив чистого часу, коли він приймає моральну форму монотонности. Але багатьом розумним і обізнаним людям здавалось так само ймовірним, що дикуни зазнали занепаду цивілізації. Більшість тих, що критикують цей погляд, наче не мають ясного поняття про те, як виглядає такий занепад. Досить імовірно, що вони скоро побачать. Вони задовольняються тим, що печерні люди й острівні людоїди мають дещо спільне. Але очевидно, що будь-які народи, зведені з яких завгодно причин до примітивного життя, матимуть дещо спільне. Коли б ми втратили всю вогнепальну зброю, ми робили б луки і стріли, але ми не обов'язково були б подібними в усіх речах на перших людей, що робили луки і стріли.

Тому доводити, що перші початківці людства були такі самі, як деякі останні й найбільш застояні його залишки — абсурд. Майже без сумніву одні й другі були в деяких речах далеко відмінні або цілком протилежні. Приклад для цього — природа й походження влади. Може в деяких диких племенах ватажка звуть Старим і нікому не дозволяють сідати на його місце чи торкатись до його списа. Може він у цих випадках — деспот і тиран. Але зовсім немає певности, що первісна влада була деспотична й тиранська. Це, звичайно, могло бути; але деспотизм у деяких брудних і розкладених племен двадцятого століття не доводить, що перші люди мали деспотичну владу. Коли, з історії яку знаємо, якийсь факт може справді щось довести, то деспотизм — це розвиток, часто дуже пізній розвиток і дуже часто — кінець суспільств, що були високо демократичними. Деспотизм можна означити як стомлену демократію. Коли на суспільство падає втома, громадяни менше схильні до постійної сторожі, яку звуть ціною свободи, і воліють озброїти одного вартового,

щоб берегти місто в той час, як вони сплять. Правда, що він часом потрібний їм для якоїсь реформи; і часто він користувався тим, що був озброєний і ставав тираном, як східні султани. Але не бачу, чому султан мусів з'явитися в історії раніше ніж багато інших постатей. Навпаки, сильна озброєна людина, як очевидно, залежить від вищости своєї зброї, і така зброя з'являється в більш складній цивілізації. Один може вбити двадцятьох автоматичною рушницею; звичайно, менше ймовірно, щоб він міг зробити це шматком каменя. Щодо поширеної пісні про те, що сильна людина володіє силою і страхом — це просто дитяча казка про сторукого велетня. Двадцятеро може приборкати найсильнішого чоловіка в будь-якому суспільстві, старовинному чи новочасному. Звичайно, вони могли захоплюватись, у романтичному й поетичному розумінні, людиною, яка була найсильніша; та це зовсім інша річ. Але дух, який терпить чисті жорстокості й примхи поставленого деспота — це дух старого, осілого й мабуть закам'янілого суспільства, а не нового. За самою назвою, Старий — володар старого людства.

Багато більш імовірно, що первісне суспільство було наче чистою демократією. Ще досі порівняно прості хліборобські громади — найчистіші демократії. Демократія — річ, яка завжди ламається через складну цивілізацію. Як-не-як, селяни, що працюють на своїх власних шматках землі та збираються на пряме голосування під сільським деревом — у найбільш вірному розумінні люди, що керують самі собою.

Можна сказати, що первісна влада, як первісна релігія і все інше, дуже недосконало відома, або радше про неї тільки здогадуються; але вона принаймні так само ймовірно могла бути такою народною, як у селі на Балканах чи в Піренеях, або такою свавільною наче турецький диван. І гірська демократія і східній палац — новочасні речі, себто ще існують або виросли в історії, але з них палац виглядає далеко більше як нагромадження й зіпсуття, і село — як щось незмінне й первісне. Наприклад, я вважаю цікавим, що навіть новітні люди зводять ліберальні інституції до варварського або нерозвиненого стану, коли це випадково придатне для підтримки якоїсь раси, нації чи світогляду. Так соціялісти проголошують, що їхній ідеал спільної власности існував у дуже ранні часи. Так тевтоністи хвалилися, що знайшли сліди парляментів серед старовинних германських племен.

За справжніми записами, які є, варварство й культура не були стадіями світового прогресу, що йшли одна за одною, а станами, що існували поруч, як іще існують. Були культури тоді, як є тепер; були дикуни тоді, як є тепер. Кажуть, що всі люди пройшли через кочову стадію; але певно, що є деякі, які ніколи не вийшли з неї, і здається ймовірним, що деякі ніколи не входили в неї. Ймовірно, що з дуже ранніх часів осілий хлібороб і мандрівний пастух були двома різними типами людей; і хронологічне впорядкування їх — тільки ознака манії прогресивних стадій, що значно зфальшувала історію. Кажуть, що була комуністична стадія, в якій приватної власности не знали ніде; але докази на це досить негативні. Розподіли власности й аґрарні реформи трапляються в різні часи і в різних формах; але щоб людство мало неминуче пройти через ко-

муністичну стадію — це таке саме сумнівне як і твердження, що воно неминуче повернеться до неї. Це головним чином цікаве як доказ, що найсміливіші пляни майбутнього посилаються на авторитет минулого, і що навіть революціонер прагне задовольнити себе тим, що він також і реакціонер. Є смішний приклад у випадку так званого фемінізму. Не зважаючи на всі псевдонаукові балачки про те, як печерний чоловік бив печерну жінку ціпком — як тільки фемінізм став модним криком, почали підкреслювати, що культура людей у своїй першій стадії була матріярхатом. Очевидно, ціпком билась печерна жінка.

І Єгипет і Вавилон могли б бути навмисними зразками в цьому. Історія Єгипту наче винайдена для того, щоб показати мораль, що людина не обов'язково починає з деспотизму, коли вона примітивна, але часто доходить до деспотизму через те, що вона цивілізована. Вона знаходить його тому, що досвідчена, або — що означає те саме — тому, що перевтомлена. І історія Вавилону наче винайдена для того, щоб показати, що людина не обов'язково мусить бути кочовиком або комуністом перед тим, як стане селянином чи громадянином міста, і що такі культури не обов'язково йдуть одна за одною, а часто бувають одночасними станами. Ми можемо читати вавилонські цеглини зовсім не так, як робимо здогади про каміння, і ми знаємо, що означають тварини в єгипетських гієрогліфах, так як не знаємо про тварин в неолітичній печері.

Єгипет — зелена стрічка вздовж ріки серед темночервоної пустелі. Коли ми перший раз чуємо про єгиптян, вони живуть у низці сіл понад рікою, в малих і окремих громадах на Нілі. Де ріка розгалужувалася в дельту, традиційно починалася трохи інакше земля, але це не мусить ускладнювати головну справу. Ці більш-менш самостійні, хоч взаємно залежні, народи були вже значно культурні. Вони мали певну геральдику, себто декоративне мистецтво, що вживалось для символічної й суспільної мети; кожний плив Нілом під своєю власною емблемою, в вигляді якогось птаха чи тварини. В геральдику входять дві речі, надзвичайно важливі для нормального людства, на яких стоять усі вільні селянства й народи. Геральдичне мистецтво означає самостійність: образ вибраний уявою, щоб висловлювати індивідуальність. Геральдична наука означає взаємну залежність: погодження між окремими спілками визнавати різні емблеми. Тут маємо саме цю умову співпраці між вільними родинами чи групами, що становить найнормальніший спосіб життя для людства і особливо з'являється там, де люди володіють власною землею й живуть на ній. З самою згадкою про емблеми в вигляді птахів і звірів, фахівець з мітології пробурмоче »тотем« майже ввісні. Але на мою думку, багато лиха виникає з його звичаю бурмотіти такі слова наче ввісні. Всюди в цьому нарисі я роблю спробу триматися внутрішнього боку речей, радше ніж зовнішнього; розглядати їх де можна категоріями думки, а не просто категоріями термінів. У балачці про тотеми мало вартости, коли ми не знаємо, що справді відчувають ті, хто має тотем. Я ніколи не знайшов ані одної книжки — яка б вона вчена не була — що дала б мені якесь світло на це питання, яке я вважаю найважливішим. Я обмежуюсь тим, що повторю, що єгипетські громади мали спільне ро-

зуміння емблем, які були символами їхніх індивідуальних держав; і воно доісторичне, себто вже існує на початку історії. Але коли історія розвивається, питання зв'язку — як ясно — головне для цих громад понад рікою. З потребою зв'язку з'являється потреба спільної влади, росте велич і поширюється тінь царя. Друга сила, яка об'єднує, поруч царя і, може, старіша ніж цар — жерці; і жерці мабуть мали ще більше діла з цими символами й сиґналами, з допомогою яких люди порозуміваються. І тут в Єгипті може виник первісний і типовий винахід, якому ми завдячуємо всю історію і всю різницю між історичним і доісторичним: мистецтво письма.

На популярних описах цих первісних імперій лежить тінь перебільшеної понурости, більшої ніж навіть нормальний сум поган. Це — діло того самого таємного песимізму, що любить робити з первісної людини повзуче створіння, якого тіло — бруд і якого душа — страх. Це, звичайно, наслідок того, що людей рухає найбільше їх релігія; особливо коли це нерелігійність. Для них усе первісне й елементарне мусить бути злим. І цікаво, що в наслідок цього нас затоплюють найдикішими експериментами первісних романів, але всі вони не добачили романтичности первісного життя. Вони описували сцени цілком уявні, де люди кам'яного віку — кам'яні люди, що ходять наче статуї; в яких єгиптяни й асирійці такі нерухомі й намальовані, як їхнє архаїчне мистецтво. Але ніхто з цих творців уявних сцен не пробував уявити собі, що саме відчували люди, коли бачили як нові ті речі, які ми бачимо як звичайні. Вони не дивились на людину, що відкриває воґонь, так як на дитину, що відкриває феєрверк. Вони не бачили, як людина грається чудовим винаходом — колесом, наче хлопець що майструє радіоприймач. Вони ніколи не вкладали духа молодости в свої описи молодости світу. Звідси виходить, що в усіх їхніх первісних чи доісторичних фантазіях немає жартів.

І в випадку гієрогліфів здається, що все мистецтво письма почалося з жарту. Цар — чи жерці, чи якісь відповідальні люди, — що хотів послати доручення по ріці на цій незручній довгій і вузькій території, натрапив на думку послати їх у вигляді малюнків. Як більшість людей, що пробували писати малюнками для розваги, він побачив, що слова не завжди пасували. Але коли слово »податок« було досить схоже на слово »свиня«, він сміливо намалював свиню як незугарну гру слів і послав. І напевно було дуже цікаво писати й навіть читати ці листи, коли читання й писання було новиною. Коли люди пишуть романи про стародавній Єгипет, раджу, щоб такі сцени нагадували нам, що єгиптяни були людськими істотами. Так треба писати первісні романи й первісну історію. Наукова цікавість такого часу мусіла бути сильною. Слова мусіли бути більш дивовижними ніж радіо, і експерименти зі звичайними речами — наче ряд електричних шоків.

Сучасних письменників, як містер Велз, не можна обвинуватити в якійсь симпатії до ієрархії; але вони принаймні визнають, що поганські жерці зробили для мистецтва й науки. Серед освічених людей була мода говорити, що ієрархія перешкоджала прогресові в усі часи; і один політик сказав мені колись на диспуті, що я чинив опір новочасним рефор-

мам так само, як якийсь старовинний жрець мабуть опирався винаходові коліс. Я вказав, у відповідь, що багато більш імовірно, що старовинний жрець винайшов колеса. Надзвичайно ймовірно, що старовинні жерці мали багато діла з відкриттям письма.

Але тут справа в тому, що єгипетська влада знаходила все більш потрібним установити зв'язки, і з ними завжди з'являється певний вид примусу. Ймовірно, що держава ставала більш деспотичною для того, щоб стати більш цивілізованою. Це — аргумент для абсолютної монархії в кожний час. Але саме не вірно, що ця держава була найдеспотичнішою в найраніший вік і ставала все більш ліберальною в пізніші віки; фактичний процес історії йде саме навпаки. Неправда, що плем'я почало з крайности терору Старого і його списа; ймовірно — принаймні в Єгипті — що Старий був радше Новим, який озброївся, щоб узятися за нові умови. Його спис ставав усе довшим і його трон підіймався все вище в той час, як Єгипет підіймався до складної й повної цивілізації. Як знаємо, малі громади втрачають свободу через досвід і освіту; абсолютна монархія — річ не просто старовинна, а відносно нова; і люди звертаються до царя на кінці шляху прогресу.

І так само приклад Вавилону спростовує обман щодо культури й варварства. Про Вавилон ми теж чуємо тоді, коли він уже культурний. Його культура була статичною, але науковою, що зайшла далеко в механізмі життя і була в деяких речах дуже новітньою. Велетенська аґрикультура, від якої залежали його міста, була вдосконалена високо науковою системою каналів. Він мав за традицію високе інтелектуальне життя, хоч швидше філософічне ніж мистецьке. Проти цього суцільного суспільства підіймалися вік за віком армії кочовиків. Вони виходили з пустель, де люди жили кочовим життям від початку й живуть ще тепер. Не потрібно спинятись над природою цього життя: було досить очевидно й легко йти за стадом, яке знаходило собі пашу, і жити з молока чи м'яса, що воно давало. І немає підстави сумніватись у тому, що такий спосіб життя міг дати людині майже все, крім дому. Багато таких пастухів могли балакати в найраніших часах про всі істини й загадки книги Йова. Але це були дикі люди без розуміння складної суспільної організації, і якийсь дух у них примушував їх воювати з нею ввесь час. Історія Вавилону в більшості — історія оборони від пустельних орд, що прибували час від часу. Асирія була імперською інтерлюдією. Головна історія цієї країни — війна між мандрівними народами й осілою державою. Мабуть у доісторичних часах, і, як відомо, в історичних часах, ці кочовики йшли на захід, щоб руйнувати що бачили. Коли вони прийшли останній раз, Вавилон уже зник; але це було в нових часах і їхнім вождем був Магомет. І це прямо суперечить біжучому переконанню, що кочовництво — чисто доісторична річ і осілість — порівняно нова річ.

Один факт падає на нас як тінь. Наші відомості про ці ранні імперії показують, що перші домашні стосунки були ускладнені одною річчю, яка — менш людяна, але вважалась такою самою домашньою. Темний велетень, на ім'я рабство, був викликаний як дух і працював над велетенськими творами з цегли й каміння. Тут ми теж не повинні думати, що

старовинне було варварським: у справі звільнення раннє рабство було ніби ліберальніше ніж пізнє; може, ліберальніше ніж рабство майбутнього. Забезпечення харчів для всього людства через примушування частини його до праці було зрештою річчю властивою людям, і тому це може спробують робити знову. Але є певне значення в рабстві. Воно показує один основний факт у всій старовині перед Христом. Це — незначність особи перед державою. Це було таке саме вірне в демократичному місті-державі Греції, як і в усякому деспотизмі Вавилону. Це одна з ознак духу, в якому ціла категорія осіб може бути незначною або навіть непомітною. Рабство було потрібне для того, що тепер звуть »соціяльною службою«. Хтось сказав: »Людина — ніщо й робота — все«. Це було зловісне гасло поганської рабовласницької держави.

Але є ще одна підстава для того, щоб почати з Єгипту й Вавилону. Є, на жаль, один обман, у який людям дуже легко впасти, навіть найрозумніщим. Це обман у припущенні, що коли якась ідея більша в розумінні широти, тоді вона більша в розумінні більш основної, фіксованої й певної. Коли людина живе сама в солом'яній хатині посеред Тібету, їй можуть сказати, що вона живе в Китайській Імперії; і китайська імперія, звичайно, річ блискуча і простора й імпонує. Або так само їй можуть сказати, що вона живе в Брітанській імперії, і це зробить на неї належне враження. Але є цікава річ: у певних станах думання вона може відчувати більшу певність щодо Китайської імперії, якої вона не бачить, ніж щодо солом'яної хатини, яку вона бачить. У її душі відбувається якась дивна магічна гра, через яку її думання починається з імперії, хоч її досвід починається з хатини. Часом вона з'їжджає з глузду і починає доводити, що солом'яна хатина не може існувати в межах імперії; що серед такої культури не може бути такої хатини. І новітні люди ввесь час думають таким способом, і поширюють це на речі багато менш реальні й певні ніж Китайська імперія. Вони ніби забувають, наприклад, що людина не може бути певною щодо сонячної системи так, як щодо свого міста. Сонячна система — висновок, і без сумніву правильний, але справа в тому, що це дуже великий і далекосяжний висновок, і тому вона забуває, що це висновок, і розглядає його як перший принцип. Вона могла б відкрити, що всі ці розрахунки були помилкові; але сонце, зірки й вуличні ліхтарі виглядали б цілком так само, як раніше. Але вона забула, що це розрахунок, і майже готова заперечити сонце, коли воно не пасує до сонячної системи. І цей обман ще більш нищівний у зв'язку з теоріями й іншими речами, що в дійсності зовсім не доведені. Так історія, особливо доісторична історія, має жахливий звичай — починати з певних узагальнень щодо рас. Не буду описувати безладдя й біди, що їх це вивертання утворило в новочасній політиці. Через те, що невиразно припускається, що раса утворила націю, люди балакають так, наче нація — щось більш невиразне ніж раса. Тому, що вони самі вигадали причину, щоб пояснити факт, вони майже заперечують факт для того, щоб виправдати причину. Вони спочатку ставляться до кельта як до аксіоми й потім ставляться до ірляндця як до припущення. І тоді дивуються, що ірляндець дратується через ставлення до

нього як до припущення. Вони не можуть бачити, що ірляндці — ірляндці, чи вони кельти чи ні, чи були колись кельти чи ні. І тут так само їх обдурює розмір теорії: відчуття, що їх фантазія ширша ніж факт. Припускають, що велика розсіяна кельтська раса вміщає в собі ірляндців, і тоді, звичайно, саме існування ірляндців мусить залежати від неї. Ця сама плутанина усунула англійців і німців, об'єднавши їх у германській расі; і дехто пробував доводити з єдности рас, що нації не могли воювати між собою. До цього часу сумнів у таких речах викликає переполох у таких людей; хоч це тільки останні припущення, що їх вони перетворили в перші принципи. Вони ще досі більш певні в тому, що вони арійці, ніж у тому, що вони англосакси, і більш певні в тому, що вони англосакси, ніж у тому, що вони англійці. Вони ніколи не відкрили, що вони европейці; але ніколи не сумнівались у тому, що вони індоевропейці.

Коли взяти тільки европейську расу, її історія, або радше її передісторія, зазнала багато переворотів за короткий період мого власного життя. Її називали кавказькою расою; за дуже короткий час її перетворили в індоевропейську; часом — шкода говорити — в індогерманську. Індуси й німці називають батька й матір подібними словами; були ще інші подібности між санскритом і різними західніми мовами; і з цим усі поверхові різниці між індусом і німцем наче раптово зникали. Звичайно таку складену особу називали задля більшої зручности арійцем, і особливо важливо було, що він пішов на захід з гірських частин Індії, де ще можна знайти рештки його мови. Арієць неначе вже теж вийшов з моди. Принаймні він не просто змінив ім'я, але змінив адресу: своє первісне місце і шлях подорожі. Одна нова теорія обстоює, що наша раса прийшла не зі сходу, а з півдня, з Африки. Деякі мають навіть дику ідею, що европейці прийшли з Европи; або радше, ніколи не виходили з неї.

Згадую цей приклад, щоб вказати, що я, не належачи до вчених, не можу ані трохи вирішати справу, де такі доктори не погоджуються між собою. Але я можу користуватися своїм здоровим глуздом; а їхній, як часом мені здається, трохи іржавий через відсутність вжитку. Перша дія здорового глузду — побачити різницю між хмарою і горою. І я стверджую, що про ці речі ніхто не знає так, як ми знаємо про існування єгипетських пірамід.

Тут я говорю тільки про традицію старовини; Китай — старовина, що не дійшла до нас через міст традиції; Вавилон і Єгипет дійшли. Ми неначе знаємо, що відчував Давид і Ісая, так, як ніколи не маємо певности, що відчував Лі Хун Чан. Це — різниця зроблена збереженням нерозривного історичного спадку, як від стародавнього Єгипту до сучасної Европи. Але коли ми запитаєм, який саме світ ми взяли в спадок, і чому здається, що саме ці народи належать до нього, ми дійдемо до центру історії культури.

Цим центром було Середземне море; воно було не так певною кількістю води, як світом. Але це був світ частково з характером цієї води; бо він ставав усе більше місцем об'єднання, де зустрічалися потоки дивних і дуже різних культур. Ніл і Тібр впадають однаково в Середземне море;

і так єгиптяни й етруски однаково зробили внесок у середземноморську культуру. Поступове будування спільної культури, що йшла навколо всіх берегів цього внутрішнього моря, було головною діяльністю старовини. Як буде видно, ця діяльність бувала часом і зла і добра. В цьому orbis terrarum — колі країн були крайності зла і добра, були різко відмінні раси і ще різкіше відмінні релігії. Це було місце дії безконечної боротьби між Азією і Европою, від утечі перських кораблів коло Саляміну до втечі турецьких коло Лепанто. Це було місце дії — як буде сказано потім — критичної боротьби між двома типами поганства, що стояли вічна-віч у латинських і фінікійських містах. Це був світ війни й миру, добра і зла, світ усього того, що найважливіше; з усією пошаною до ацтеків і до монголів Далекого Сходу — вони не були такі важливі, як була і ще є середземноморська традиція. Між нею і Далеким Сходом були, звичайно, цікаві країни, більше або менше в зв'язку з нею, і наскільки вони були в зв'язку з нею, настільки вони зрозумілі також нам. Іслям пішов на схід у цей світ і зробив його частково зрозумілим для нас: саме тому, що іслям виник у колі земель коло цього старовинного моря. Всі ці речі цікаві самі в собі; але не можна перемістити центру ваги з внутрішнього моря Европи у внутрішні простори Азії. Коли б на світі не було нічого крім того, що було сказане, зроблене, написане і збудоване в країнах навколо Середземного моря, це все таки був би в усіх найбільш життєвих і вартісних речах світ, у якому ми живемо. Навколо цього малого моря, наче озера, були республіка й церква; Біблія і героїчні епоси; Іслям, Ізраїль і пам'ять загублених царств; Арістотель і міра всіх речей.

Десь на іонійському березі проти Кріту й островів було якесь місто, яке звали Іліоном і потім Троєю. Один поет, що може, був жебраком, може не вмів читати й писати, і якого традиція описує як сліпого, склав поему про те, як греки воювали з цим містом, щоб відбити найгарнішу жінку на світі. Кажуть, що ця поема виникла наприкінці періоду, що первісна культура зродила її під час свого розкладу і в такому разі було б бажано побачити цю культуру в її розквіті. Але є один елемент великої історичної ваги, і думаю, що йому ледве дали належне місце в історії. Поет склав свою поему так, що його симпатія, очевидно і симпатія читача, напевно — на боці переможених радше, ніж переможців. І це почуття збільшується в поетичній традиції в той час, як походження поеми стає далеким. Ахіллес мав якийсь статус півбога в поганських часах; у пізніших часах він зникає. Але Гектор стає більшим у той час як віки минають: і його ім'ям зветься один лицар круглого стола і його меч леґенда дає в руку Ролянда.

Пізніша думка — але не випадкова — сказала, що вигнанці з Трої заснували республіку на італійському березі. В дусі було вірно, що республіканська чеснота мала такий корінь. Таємниця чести, народженої не з єгипетської чи вавилонської гордости, блищала там, доки не з'явилося світло нового дня.

(Далі буде)

З англійської переклав **П. П.**

ІВАН ПОДОРОЖНІЙ

ТУГА ЗА ІДЕАЛЬНИМ

(З пожовклих листків щоденника)

»Людське, аж надто людське«

Перелистовуючи мій щоденник, я знайшов декілька сторінок спогадів, що матимуть, може, деяке значення для нашого молодшого покоління в інтимних справах його життя, бо ці спогади порушують завжди актуальні проблеми і намагаються вмістити їх у рамки прагнень покоління 30-их років. Цим не хочу сказати, що мої міркування оформлені тенденційно. Ні, вони віддзеркалюють ментальність покоління боротьби і ризику, яке навіть свої найінтимніші переживання намагалося ставити під диктат вищої ідеї, показують, чим сильне було це покоління. Проводячи підпільно-революційну діяльність, рискуючи своєю волею і життям, воно вміло по-мужньому розв'язувати складні проблеми особистого життя, понад якими завжди стояв його ідеал — вища справа.

На теми, що порушені в цих спогадах-листах, у нас досі написано зовсім мало. А повинно бути інакше, бо йде про дуже важливі та завжди актуальні проблеми, дуже важливі зокрема для нашого молодшого покоління. Тому й подаю ці міркування до уваги читачів.

* * *

Чому пишу Вам, Пані, цього листа — важко сказати.

Може тому, що в цілій Вашій поставі видно неподолану українську душу, хоч Ви й не виявляєте цього назовні. Може тому, що у Ваших очах море синіє — наше, українське, море, а може, прямо тому, що Ви дочка степів наших безкраїх, яка бореться проти бурхливих хвиль життя і не піддається.

Я не знаю, чому пишу цього листа, але хочу, щоб він залишився виключно Вашою справою і щоб, читаючи його, Ви собі усвідомили, що Ви не є духовою чужою його авторові. Не є чужою в моїй уяві, не є чужою своєю душею — ні своїм смутком, ні радістю. Коли часом Ваші очі зажурені, вони нагадують наш край, де від століть смуток став другою природою людини. Але, з другого боку, завзяття і нескорена вдача — змагатися з долею — стає незмінним джерелом вічного відродження нашого народу. Може тому, що з Ваших очей зчаста крадькома виглядає ця нескореність, може саме тому Ви викликаєте зацікавленість Вами, як типовою дочкою українського народу? Ви були б напевно здивовані, якщо б я писав Вам простенькі речі мужчини, що говорить порожні компліменти. Але я думаю над тим, що у Вас є такого, що потрапить приковувати увагу — без стереотипних захоплень мужчини жінкою. Чи думали Ви колинебудь над тим? Якщо колись матимемо змогу зустрінутись для довшої розмови, я говоритиму з Вами про те, чого Ви, може, собі й не усвідомлюєте, а що питоме Вашій істоті і робить Вас людиною відмінною від інших, жінкою, яка — поруч своїх теплих жіночих рис — має щось мужнього і буревійного, гарного і твердого, лагідного і суворого. Але цілу себе Ви зможете віднайти тоді, коли глибше, ніж досі, збагнете коріння, що з нього Ви виросли. Ви тому такі — таємнича і одверта, повна тужливости в очах і стихійної веселости, — бо Ви виросли з української землі, яка своїм минулим і сучасним залишає на кожному з нас тривалий відпечаток. Усі наїзники — европейські й азійські — пропадали на цій землі, вона їх поглинула. Зате Ви, свідомо чи несвідомо, зв'язані з нею нерозривно.

* * *

Ви запитували, Пані, чому я пишу Вам і цікавлюся Вами.

Я й сам себе про це питаю. Може, пишу тому, що мені тужно за Вами і таким способом я з Вами розмовляю. Можливо, що бачу Вас ідеально.

Але кожній людині треба мати якийсь ідеальний образ, як, напр., Мазепа мав його в особі Мотрі, як мав Леонардо да Вінчі, коли малював свою Мону Лізу, як мав Данте в особі Беатріче... Мабуть кожному, хто живе якимись ідеалами, треба і в особисто-інтимному житті мати такий ідеал. Я не знаю, чи Ви ним є, а радше це відчуваю. Чи правильно — це знаєте Ви, знаючи себе. А втім, ледве чи це таке питання, що на нього треба відповідати. Чи це виключний образ? В іншому відношенні — інша особа може бути образом переживаної ідеї, за яку боремося. Отже два образи, що взаємно себе доповняють? Ледве чи можливо знайти все втілене в один образ. Можливо, що такою була Мотря. Питаєте — який сенс? А хіба думаєте і питаєте про сенс того дивного настрою, що опановує Вас, коли з берега споглядаєте на бурхливе море і подивляєте його велич? Краса має в собі якусь укриту етичну ідею, бо вона облагороднює людину, підвищує її етичний рівень. Справжня краса вже сама в собі є чимсь величнім. Дивлячись на образи Мурільйо чи Рафаеля відчуваєте, що у Вас зроджується якесь шляхетне переживання, що підносить Вас духово. Платон мав слушність, коли говорив про ідеальну любов і про те, що людина прагне до світу ідей, марною відбиткою якого є наша дійсність. Читаючи це, може, посміхнетеся. Але вистачить, якщо принаймні на хвилинку зупинитеся над цими думками. Прочитавши, можете знищити це писання. Вистачить, якщо будете зберігати на пам'ятку »Мадонну« Рафаеля.

А втім, крім турбот, що більше Вам залишається? Життя наше — це вічне змагання. Відпочинок є, властиво, у праці, бо людину гонить щось вічно незаспокоєне, якась туга за все вищим і вищим. А метою праці і боротьби є саме цей постійний гін, це прагнення людини до все вищого, злагідняти і заспокоювати, проте з тим великим розчаруванням, що одна досягнена мета породжує дальше прагнення до все »нового« ідеалу, щоб його ніколи не досягнути і впасти у змаганні на шляху до нього. На цьому шляху з'являються феї, і дивлячись на них — бачите красу, що дає духові людини відпочинок, може, справжній відпочинок духу. Тверде наше життя і на його шляху треба мати якісь світла. Чи не є таким світлом, народжені на широких степах України, феї?

* * *

Я бачив Вас, дивна Пані, сьогодні дуже коротко. Ви з'явилися і зникли, як з'являються і зникають русалки, що ввижаються тим, хто шукає свого ідеалу краси. Це засмутило мене тим більше, що я хотів святкувати разом з Вами день Вашого народження, хоч Ви цього й не догадувалися. Чому доля так несподівано поставила Вас на моєму шляху? Чому створила стільки неспокою в моїй душі?

Але, з другого боку, Ваша випадкова і коротка приявність скріпляє бажання далі змагатися за наші спільні ідеали, бо вона розбуджує і зміцнює шляхетні почування, як це притаманне пережиттю кожної краси. Коли дивитесь на гарний красвид, то у Вас напевно зроджується почуття якогось добра. Естетичні вартості нерозривно зв'язані з етичними переживаннями, що є, між іншим, вислідом впливу на нас справжньої краси. Часом буває, що несприйнятлива для нас ідея високомистецького твору викликає враження протилежне до його тенденції. Тоді ушляхетнюючі етичні переживання, викликані самими мистецькими вальорами твору, відсувають на задній плян негативні переживання, спричинені несприйнятливою для нас ідеєю даного твору. Мовиться не про правило, а про винятки. Бо хіба ніхто не заперечить, що справжній красі притаманна внутрішня властивість впливати ушляхетнююче на людей.

Спитаєте, що це має спільного з Вами, зі мною, з тим, що Ви як несподівано з'явилися, так і зникнете?

Ви виросли з нашого рідного українського ґрунту, з нашої рідної української землі, що зв'язала Вас із собою невидними нитками і не дасть

Вам ніколи зростися з іншою дійсністю, хоч Ви собі цього, може, й не усвідомлюєте. Коли перед Вашими очима виринає неповторна краса цієї землі, коли бачите себе, як ідете нашими золотистими ланами чи гаями, або серед карпатських полонин, коли усвідомите собі, що ця земля тече не лише медом і молоком, але передовсім кров'ю найкращих, що за волю і честь своє життя віддають, — тоді зрозумієте ці мої думки. А водночас зрозумієте і те, що для того, щоб цей образ став дійсністю — щоб Ви, я, ми всі могли радіти не лише неповторною красою української природи, але й красою карооких Шевченкових русалок, — ця земля мусить стати нашою, справді нашою, а не »нашою, не-своєю«... Що з того, що в Україні сонце світить краще, ніж деінде в світі, а солов'ї співають краще, ніж деінде під сонцем, так що вони відомі в світі як »українські птахи«, — коли нашу країну огортає сум неволі, за якою не видно і краси цієї землі, бо її нищить ворог. Для людини в неволі і сонце світить не так, як для вільної людини, і жайворонок співає інакше, ніж для того, хто виріс вільний, і краса дівочих очей має більше туги, ніж радости.

Пізній вечір. В уяві бачу, що Ваші очі сумні, коли читаєте мої рядки, і робиться мені тужно. Бачу, як сидите, схиливши голову, і питаю, про що думаєте? Мені прикро, що не можу Вас розрадити і розвіяти Ваш смуток, причина якого мені відома. Б'є саме одинадцята година, кінчаю писати цього листа і сам себе запитую: пощо? Пощо Вам цих моїх листів? Я і так піду своїм шляхом — шляхом дальшого ризику і боротьби, а Ви — своїм... Ледве чи колись ще зустрінемося. Пощо Вам взагалі знати, чи я думаю про Вас? Пощо турбувати Ваш спокій? Ви сказали: »Напишіть до мене картку«... Хотів написати картку, а вийшов — перший лист. Тоді Ви сказали, що Вам цікаво читати те, що я думаю... Воно, мовляв, таке відмінне, ніж в інших. Так почалося наше листування...

* * *

Ви прийшли на побачення, хоч я цього й не сподівався. Ви спитали, чи я справді вірю в ідеальну любов, що не заінтересована нічим злободенним. Ваш прихід засвідчив, що Вам цікаво було почути мої думки про вищі вартості в людському житті, навіть і в інтимному. Ми такі різні поглядами. Можливо, що саме тому ми знайшли одне одного, хоча б і на короткий час, бо не можемо інакше — ні Ви, ні я.

Коли пройдуть розбурхані хвилі юности і вже зрівноважена людина погляне з ретроспективи десятка років на своє минуле, і коли в цих роках юности знайде світлі моменти внутрішньої самодисципліни, щось ідеальне, що ніколи не було затемнене буденним, аж надто буденним, — тоді людина матиме тривалий спогад шляхетности, якщо діонізійську частину своєї істоти переможе аполлонською... До цього спогаду вона буде вертатися. Може буде за дечим жаліти, але в неї назавжди залишиться щось із туги за чимсь недосяжним..

Я хотів би, щоб у Вас залишився такий спогад, якщо не зможете бути близько мене, бо спосіб і зміст мого життя Вам не відповідають. Ви розумієте ідеальні сили життя інакше, ніж я. Проте Ваш життєвий неспокій, що жене Вас завжди до чогось нового, наказує змагатися зі супротивностями життя і не ламатися — вже має в собі елементи нематеріяльного порядку, бо навіть кожне змагання для самого змагання має в собі щось із стихії, а ця остання має щось нематеріяльне.

Мені ніколи не доводилось мріяти про приватне життя. Хіба досягнення особистого спокійного життя дасть спокій душі? Дасть щастя? Не думаю, що на землі взагалі існує щастя — я його ніколи не зазнав, — і вважаю, що тим більше не дасть щастя людині виключно приватне життя. Людина завжди мусить мати якусь турботу, а зокрема жінка мусить завжди чимсь клопотатися, кимсь піклуватися, бо така вже наша природа. Приватне життя повинно стояти під омофором якихсь вищих цілей, повинно бути вбудоване в якийсь вищий лад, стояти в службі

якоїсь вищої ідеї. Інакше воно скоро буденіє, людина стає філістром і пропадає — для себе самої, для своєї родини, для своєї нації, для людства.

Якщо людина це борець за недосяжні ідеали — а вона, сотворена на образ і подобу Божу, такою є — то почуття щастя на землі вона мати не може і свого ідеалу ніколи не досягне. Людина може бути щаслива тільки тоді, коли з'єднається з Богом, бо вона має в собі елементи вічности. Щастя — це щось досконале. Якже ж на недосконалій землі може бути щось досконале? Щастя діонізійського типу не є справжнім щастям людини, а тільки задоволенням її пристрастей, що є надто земське, щоб могти задовольнити божеську частину людини.

Але, справді, пощо я Вам усе це пишу, пощо молодій дівчині цей лист борця — одного з борців за вищу, національну справу? Та чи вважаєте, що романтика і мрії не мають щось із того, про що Вам пишу? Якщо Ви справді вже когось любили, то чи знаходили Ви в цьому пережитті щось із того, про що пишу?

Сьогодні мої думки Вам, може, чужі, але завтра вони вкажуть Вам інші вартості й цілі життя, що підносять людину на вершини. Якщо двоє істот не можуть інакше, в силу обставин, тривало вирішити своє спільне майбутнє, то тривалою залишається ідеальна любов.

Навколо нас такий хаос ідей, такий хаос в оцінці вічних і проминальних вартостей, що людина втрачає непомильні дороговкази і втікає у привату, забуває, що творить взагалі сенс життя — його вищу рацію.

Сьогодні ніхто не будує Акрополю, Нотр Дам, обелісків, Св. Софії, Ескоріялю чи пірамід, а будують бари, кабарети, хмарочоси, і впарі з цим бачите приниження жінки, як, напр., дужання жінок на публічній арені... І це є доба рівноправности жінок!

Що гідного уваги залишить по собі наша доба?

В давні часи не було крикливої рівноправности жінки, але більше шанувалося її гідність, як виховниці дітей — майбутнього нації, як охоронця здоров'я і моральної сили нації.

Я пишу Вам це, замість захоплюватися Вами і описувати мої почування до Вас, але крізь ці мої думки видно, як я Вас бачу і хочу бачити. Хай ці мої міркування спонукають Вас трохи призадуматися, — а колись, може, ми ще зустрінемося. Це була б для мене велика радість. Але, чи взагалі є сенс ставати на Вашому шляху і нагадувати про себе, турбуючи Ваш спокій?

* * *

Сьогодні я далеко від Вас, але мої думки біля Вас і я завжди пригадую, як ми прощалися. Ви були, як звичайно, стримані й сумні. І навіть Ваша веселість, що рідко бувас, це сміх крізь сльози. Ви сказали: хай усе йде своїм шляхом, не стримуймо його, ні не унапрямлюймо. Мені інколи здається, що Вам цікаво побувати на розмові зі мною, щоб мати спогад чогось оригінального, такий відмінний, ніж в інших. Я знаю, що я дивна людина і мої погляди не є поглядами багатьох. Може саме тому Вам цікаво побувати годину-дві зі мною, що чуєте від мене про речі, які відривають Вас від сірої буденщини, вказують нові обрії й нову мету життя, що її я вибрав, а яка Вам видається надто важкою.

Що поставило Вас на моєму шляху? Я не знаю Вас — ні Вашого минулого, ні сучасного, — проте Ви цікаві мені такі, як Ви є. Чи Ви щирі у своїй поведінці, чи ні — цього я теж не знаю. Мені чомусь здається, що щось тривале Вам ледве чи подобається. Але — чи це таке важливе? Я зустрінув на моєму шляху незнану фею — ось і все. Ви й так ніколи не скажете, що Ви думаєте про цю нашу зустріч.

Проклинають »темне середньовіччя«, але скажіть, чи було колинебудь і чи є тепер більш шляхетне ставлення до жінки, ніж було тоді? Бачать »пояс чистоти«, але не бачать чистої любови і пошани до жінки тих часів. Тоді жінка не була дамою в »барі« і не носила цегол на будові, як це мусить робити »модерна« жінка в »найпрогресивнішій країні світу« — СССР.

Сьогоднішній зматеріялізований світ бачить сенс життя в заспокоєнні гедоністичних прагнень людини. Змагання за ідеальне вважається лише »ненормальним відхиленням« від цього основного сенсу і змісту життя — гедонізму. А чейже змагання за ідеальне повинно бути суттю життя, зате ж гедоністичне самозадоволення — щонайбільше — відхиленням від цього ідеалістичного тенору життя. Ця правда, що про неї пишу, така непопулярна. Як фальшиво говорять люди про »самозаперечення«, коли хтось жертовно працює для загальної справи! Який фальшивий уже сам цей термін! Коли хтось хоче працювати для вищої мети, він себе не заперечує, бож справжній сенс людського життя — це змагання до все кращого, до ідеалу. Таке змагання є самовиявленням справжніх людських вартостей, бо людина — Богоподібна істота.

Чи ж заперечує себе самого той, хто вмирає за своїх друзів? Ні, він виявляє найвищою мірою ті морально-духові вартості, що роблять людину Богоподібною істотою. Сам заперечує себе тільки той, хто служить мамоні, золотому тельцеві, гедоністичним пристрастям.

Коли так розуміти завдання і призначення людини, то метою нашого життя є служити не мамоні, а людині. Основою нашої життєвої філософії є саме людина — істота суспільна, а не егоїстична. Ідеальна любов двох істот, що їх доля розлучає, підносить їх на вершини, створює шляхетний тембр у їхніх душах. Ідеальна любов, у гармонії величніх переживань людини, є вдосконалюючим фактором.

Чи можете Ви бути підметом такої любови? Це питання залишаю без відповіді. Але предметом такої любови Ви завжди можете бути, хочете цього, чи не хочете, бо хто може заборонити подивляти Мону Лізу? Хоч наші шляхи можуть розходитися, то прагнення до одного ідеалу — ідеалу краси і добра — завжди можуть сходитися.

Сумно мені стало після нашої короткої розмови. Почуваю себе ще більше самотнім. Що більше людей навколо мене, тим більше я одинокий. Ще чую Ваші слова: »Як це гарно, що Ви написали...« Жалію, що познайомився з Вами припадком, бо яке наше майбутнє?

* * *

Сиджу в моїй подорожній кімнаті, на долі веселе товариство, від якого я втік, бо серед цієї веселої юрби почуваю себе ще більше чужим, як серед безлюдного лісу. Все моє життя втікаю від нестерпного спокою, віднаходжу себе серед нових людей. Коли залишаю знані мені місця, перестаю бути самотнім серед зовсім чужих мені людей.

Несподівано згоряють і падуть зорі, так згорить колись і моя зоря.

Як метеор з'явилися Ви і як метеор зникнете. Я знаходитиму моє »щастя« серед цього велелюдного світу, де людина найбільш самотня. Моє »щастя« — це змагатися за цей ідеал, що його доля вклала в моє сумління — і не досягти його. Мені лячно перед ніччю, бо тоді припиняється моя метушливість і я стаю віч-на-віч спокою. Люблю дивитися у Ваші прижмурені очі, що настроюють на шляхетний тон; люблю дивитися на Вас, бо нагадуєте мені українську дівчину, що йде, час від часу схиляючи голову, ланами золотистої пшениці.

На моєму шляху вже не буде когось, на кому могло б спочити око і хто міг би сповнити душу внутрішньою радістю. Треба мені йти далі самому, як тому подорожньому в пустині, що йому ввижається фата-морґана. Ви були такою з'явою. Кожна фата-морґана — це коротка з'ява, що очаровує й оманює, а потім зникає. Остається ще більше розчарування... Не Ваша вина, — така доля...

Йду знову в бурхливе життя, втікаючи перед спокоєм, бо призначення людини — боротьба.

Чи колись іще зустрінемось?

На широкому шляху не один упаде, а велика мета все майорітиме на обрії, і хтось до неї таки діб'ється. В цьому радість нас усіх.

У травні 1934 р.

МИХАЙЛО ЛАВРЕНКО

О л я

Я щойно включився до повстанського загону. Ні знайомих, ні близьких друзів ще не мав. Але кілька боїв з ворогом дали мені змогу познайомитися з новими обставинами і повстанцями.

Не знаю чому, та впав мені в око особливо один повстанець. Був він десь тих років, коли юнацькі вуси давно вже свідчать про дозрілість їх власника. На його обличчі, задимленому повстанським життям, лежала загартована мужність. Вояк з нього був дуже скромний і завжди чомусь мовчазний. Але, не зважаючи на це, одна-дві бойові послуги, кілька теплих слів і ми незабаром здружилися.

З поважних і важких, як український чорнозем, вояцьких розмов, я швидко дізнався, що він був родом з Чернігівщини. До війни був слухачем вищої школи, але ледь вибухла війна, як його покликано до совєтської армії, якої він не то що не любив, а впрост ненавидів усією глибиною своєї душі. Та йти, однак, мусів, хоч не багато користи дав. Не бажаючи вмирати за »батька народів«, він незабаром потрапив у полон, але й тут довго не затримався. Скоштувавши німецької »куті з медом«, за три місяці він уже був в лісах Полісся. Багато сотень верст пройшов мій новий друг просторами України. Криваві бої, з двома ворогами наперебій, поклали на його тілі добрий десяток шрамів, а в мізку його лежала ціла, неописана пером, історія визвольних змагань загону.

Бувало, як почне розповідати про події та бої, то ніби з розгорнутої книжки читає. Але по кожній такій розмові, він завжди важко й сумно зідхав.

Одного разу, після завзятого бою з оточуючим нас ворогом, ми, вирвавшись із смертного кільця, спочивали на межигірях Карпат. І ось саме тоді помітив я, як мій друг, що ніколи й нічого не ховав від мене, зумисне чи випадково, відвернувся так, щоб я не бачив, і щось уважно розглядав. Мене це зацікавило.

— Що це там, Миколо, так уважно розглядаєш?.. Чи не листа часом від коханої одержав?..

— Та... це... — зідхнув Микола, і повільно сховав за пазуху. не сказавши більше ні слова.

— Чому ти, Миколо, завжди такий сумний?.. Що тебе гризе? — вкладаючи ніжність і теплоту в свою мову, спитав я знову друга.

— Багацько, Петре, розповідати. Дуже довга історія, щоб усе тобі викласти...

— А ти, все таки, візьми та й розповідж!

Похиливши голову, він якусь хвилину мовчав, ніби збираючи докупи свої думки.

— Скажи-но, Петре, — раптом відізвався він, — чи ти кохав будь-коли яку дівчину на своєму віку?

— А чому б ні, Миколо! — відповідаю. — Хіба ж це кимось заборонене? Чи я — чернець?.. Безперечно кохав, мав уже й одружитися, але прокляті німці ніби навмисне розлучили нас: її взяли в Німеччину на працю, а я мусів іти до української дивізії »Галичина«, щоб не потрапити і собі туди ж, куди поїхала кохана.

— Так і не знаєш, де твоя наречена?

— Тепер — не знаю. Спочатку писали одне одному листи, а далі і листування урвалося.

— Може, досі господарить у себе, якщо жива зостала під час війни, — сказав Микола. — А може, десь у таборі збігців поневіряється, — додав зразу ж.

— Може, — кажу. — Хто знає!..

— Так от, може, тобі ще й пощастить, Петре, зустріти й привітати свою наречену... А я свою — вже не знайду... — сумно мовив Микола.

— А ти, Миколо, також мав наречену?

— Так, Петре!.. Але втратив.

— Де, як та коли саме?

— В бою...

— В бою?!..

— Так, у бою з ворогом.

— Цікаво... Чому ж ніколи про це не згадував? Розповідж, Миколо. Це вона, мабуть, і є причиною твоїх частих зідхань?

— Так, Петре. Якщо хочеш знати — вона!

Він знову замовк. Довго й зосереджено глядів у землю, потім, кинувши зором довкола, ніби бажаючи впевнитися, що ніхто зайвий його не слухає, заговорив.

— Цікавишся, Петре? Добре, якщо так, то й розповім тобі все, щоб і ти знав, які славні в нас дівчата... Такі дівчата, що й за волю своєї батьківщини, як і ми, хлопці, сміливо йдуть на найважчу жертву... Ех, якби більше було їх таких...

Микола витягнув з-за пазухи світлину й мовчки подав мені.

Правду кажу: не знаю, що воно таке, але в променях заходячого сонця, дівчина, що гляділа із світлини чорними, як терен, очима, справді була чаруючою. Природного розміру чоло, повні щічки, як налляті стиглі яблука в спасівку, трохи, ледь-ледь, задертий носик і всміхнені уста, свідчили про типову чарівливість нашої полтавчанки.

— Була вона родом з Полтавщини, — почав Микола. — Походила з бідної родини, але її батько був, як тоді казали, в петлюрівському війську старшиною, а тому й мусів іти на вигнання, аж у Польщу. Та одного разу, заскучавши за родиною, таємно перейшов через кордон і на саме Різдво нежданно з'явився в рідній хаті. Що за радість була, та не довго. За ним мабуть стежили ще від кордону. Не вспіла врадувана родина сісти за свят-вечірній стіл, як хату оточили червоні — міліція і енкаведисти. Та Прокопенко Панас, так звався батько моєї покійної

нареченої, був завзятий вояка. Не хотів, щоб його взяли живцем, як курча з-під квочки. Почав боронитися, відстрілюючись. І так на очах своєї родини загинув від кулі катів... Оля, так звали мою наречену, а їй було їй тоді вісім років, добре запам'ятала цю страшну подію — смерть рідного батька. І з того дня до кінця свого короткого життя, жила думкою про пімсту катам. З цією думкою вона пройшла й усякі переслідування, нагінки й знущання, що їх зазнала, як дочка петлюрівця. Але прагнути помстити смерть батька — це одне, а здійснити — зовсім що інше... Минали роки. Оля росла. Гонена всюди, як дочка свідомого українця, ще й ворога, чимало лиха зазнала. Та доля вирятувала. Оля поборола всі труднощі й хитрощами зуміла затерти своє минуле, потрапивши до шахт Донбасу...

Тут розповідь Микола урвав, важко зідхнув і почав далі.

— Тобі, Петре, мабуть важко зрозуміти, що треба було пережити, якого лиха зазнати, щоб видержати і не впасти на дно або ж... збожеволіти. Вона ж була все таки жінка.

— Уявляю!, хоч може й не зовсім, — відповів я.

— Наполегливо й завзято працювала вона, щоб показати, що вона — певна підпора »радвлади«, а разом з цим працювала і над собою. Це дало їй змогу здобути середню освіту, не покидаючи виробництва. Не легко їй було, але подолала всі труднощі. Здобувши середню освіту, мусіла вступити в комсомол, хоч у серці важким каменем лежала згадка святвечірньої події її дитячих років. І ось комсомол відчинив їй двері до Київського медичного інституту, де вона опинилася з відрядженням на науку, зоставивши Донбас.

Я тоді щойно почав студіювати ветеринарію. Інститут наш був приміщений у Голосіївському лісі. У вільні раннєосінні дні я любив блукати по лісу, готуючи в тиші дерев лекції. Ось одного з таких днів, зовсім випадково, я зустрів у гущавині лісу двоє дівчат, що, сливе зі слізми, просили показати їм вихід з лісу до Деміївки, бо звідти ішов трамвай до міста.

Зо світлини ти й сам, Петре, бачиш, що Оля не була вийняткової краси, але в її очах, у м'якій співучій полтавській вимові, було щось неймовірно притягаюче. І полонила вона мене своїми очима відразу. Проводячи дівчат до трамваєвої зупинки, в розмові виявилось, що вони студентки, щойно приїхали до Киева. Щиро, сливе по-дитячому, розповіли вони, де живуть. З того часу став я їхнім майже щоденним гостем.

Так ішли місяці за місяцями. Ми з Олею покохали одне одного. Але перед нами ще були довгі роки навчання. І хоч нам ніхто не ставав на заваді одружитися і тоді продовжувати студіювати свої фахи, однак ми вирішили, що одружимося щойно тоді, коли закінчимо кожне з нас свій інститут і одержимо дипломи. Інакше кажучи, коли будемо вже на власних ногах, а не на державних стипендіях... Але... »думки, думки, — де ваші солодощі!« Мабуть не суджено нам було діждатися власного хліба. Щоправда, на власні ноги ми незабаром стали, але інакше як сподівались. Навіть і хліб мали, та не власний.

Спалахнула війна, що її давно чекав наш вимучений народ, як рятунку. Оля, що незабаром мала вже стати лікарем, стала лікарем червоної армії. А мене, недокінченого ветеринарного лікаря, зробили старшиною ветеринарно-санітарної служби однієї з дивізій.

Що було зі мною далі, я вже розповідав тобі, Петре. Оля ж потрапила знову в Донбас, до лікарні в Лисичому на Дінці. Коли до Лисичого зближалися німці, лікарню мали вивезти десь у глиб Росії. Але видно москалям уже не до лікарні було тоді, коли п'яти мастили заячим салом. Аж під німецьким гарматнім обстрілом згадали лікарню; не хотіли лишити німцям, хоч і покалічених, але ще живих свідків, тому й наказали всім раненим іти пішки до залізничної зупинки за десятки верст. Але за виїмком двох десятків легко ранених червоноармійців, які могли йти своїми ногами, вся лікарня була начинена нерухомими тілами: без ніг, без рук, навіть без очей. Хто ж з них міг виконати наказ, коли в кожного не було ніг, одної чи двох, або очей?..

Микола знову урвав розповідь, ніби хотів набрати снаги для опису цієї жахливої події.

— Ну й що ж далі було?

— А було те, — як оповідала Оля, — що розлючений політрук лікарні, побачивши, що ніхто не виконує наказу, вийняв пістоля і в присутності медичного персоналу лікарні, почав дострілювати ранених, як »зрадників родіни«, що, мовляв, воліють здатися німцям у полон, ніж виконати наказ »радянської влади«. Перелякані медсестри тікали, хто куди потрапив. Але Оля не зоставила немічних калік. Зі сльозами на очах благала політрука не вбивати невинних ранених. Осатанілий політрук, розпаливши свою уяву нищенням ще живих недобитків, метнувся до Олі. Вхопив її за волосся і потяг до своєї робітні...

— Подумай, Петре! — Микола аж підсунувся до мене. — Накинувся гад на ту Олю, яку я, кохаючи чотири роки, не наважився позбавити її дівочої чести, а він хотів її — совєтського лікаря — зґвалтувати!..

— Ну й що ж, зґвалтував?

— О, ні!.. Оля не з таких була, щоб далася в якісь нікчемні руки. Вона вихопила в нього пістоль і там таки, при пораненних, що прилізли, щоб її рятувати, убила його, як собаку, мовивши: »Одного гада менше! Буде ще й іншим за батька!«

— Ну, й який кінець цьому був? — спитав я.

— За півгодини, після короткого бою, Лисиче над Дінцем і лікарня з трьома сотнями совєтських недобитків, а з ними і Оля, були вже в руках німців. З того часу Оля стала лікарем німецьких військових лікарень. Працювала вона, не відпочиваючи, з таким запалом, як ніколи. Але швидко запримітила, що німці до ранених українців ставилися гірше ніж до москалів. І тоді її захопленню »визвольниками« прийшов кінець. Вона побачила, що німці трактують українців, як тягло. Фронт рухався щораз далі на схід, наладнувалися розладнані війною зв'язки між людьми і Оля нав'язала стосунки з давніми знайомими. Листи надходили повні жахів та відомостей про розстріли, від яких, як казала Оля, ночами не могла спати. І вона остаточно прийшла до переконання, що кат ката змінив і треба рятуватися, поки шкура ціла.

— Хіба ж їй щось загрожувало? — спитав я.

— Ні, не про свою шкуру думала вона, а про шкуру народну, яку в той час уже періщили канчуками нові кати, а ми, виступивши проти »визвольника«, пішли у ліси. В той час наш повстанський загін оперував на півночі Чернігівщини. Німці палили села за те, що селяни, знаючи де ми, нас не видавали. А ми у відплату товкли німаків, як у ступі конопляне насіння, щоб іншим не заздро було.

Одного дня, коли ми щойно добре погрілися над німецьким »шуцабтайлюнґом« (охоронний відділ) і сиділи в лісі біля багаття, наша охорона спостерегла на галявині німецького вояка, що йшов простісенько до нас.

Зрозуміло, його зараз оточили наші повстанці і на велике здивування хлопців виявилося, що це дівчина-українка в німецькому мундирі з червоно-хресною перев'язкою на руці. А була це Оля Прокопенко, моя наречена... Я спочатку не звернув на неї особливої уваги, тому й не пізнав, але вона сама почала питати в командира про мене. Ну й зрадів я тоді, бо гадав, що вона, якщо не загинула, зостала в червоних... А вона, мов з неба, власною особою — в повстанці прийшла!

— Але за радощами незабаром і прикрість прийшла...

— Розчарування?.. — спитав я з цікавістю.

— Ні, не розчарування, а острах! Породжений умовами повстанського життя і боротьби. Думаю собі: наречена, то ти моя — наречена, але чи не пошилася ти, голубко, часом у шпигуни? Аджеж не дарма народ приказку склав: »Де чорт не візьме, туди жінку посилає«. Та й повстанці наші почали скоса споглядати. Однак незабаром наша недовіра і сумніви розлетілись у порох. Оля, знаючи добре німецьку мову, не раз рятувала нас з німецького оточення і стала нам близькою, рідною...

Микола знову замовк. Мабуть полинув думками в минуле, відтворював в уяві нещодавні картини й переживав, певно, все наново.

— Ми важко кривавилися в постійних сутичках з німотою, — продовжував Микола. — А ще на наше лихо, виникла й совєтська, Ковпакова банда. Ми мусіли бити двох катів, які нещадно грабували невинне й безборонне населення. Наші втрати зростали, хоч поповнення загону приходило досить часто. Ось у тих боях Оля стала нам мов рідна сестра. З неї був добрий і дбайливий лікар. В її руках наші рани гоїлися як від чарів. Тож полюбили її всі так, що я вже почав ревнувати...

— Можеш уявити собі, Петре, — якось винувато виправдувався Микола передо мною, — які це дурощі оці ревнощі! Але що ж зробиш — натура.

Він знову урвав, видно було йому не абияк важко наближатися до трагічного кінця — загибелі його нареченої Олі.

— Надходив кінець сорок третього року, — почав далі Микола. — Опановане нами Полісся, з його болотами й лісами, обминала хвиля німецьких військ, що відступали на захід. І незабаром уже іншою, червоною хвилею, дихнув на нас східній »визвольник«. Однак його передові стежі ще не насмілювались заходити в наші ліси, тільки час від часу їх »прочісували« більші військові частини, нишпорячи за нами. Ми, трохи відпочивши від безпосередніх боїв, почали знову, сливе щоночі,

руйнувати червоним мости й залізницю, яку вони з труднощами направляли. Спускали їхні потяги під укіс. Нарешті, влаштувавши на лікування серед населення наших поранених, ми знову рушили на Київщину...

Микола на хвилину спинився, ковтаючи хвилювання.

— Ось там, недалеко від рідного нашого Києва, коли ми були оточені кількакратно більшими силами ворога, загинула по-лицарському Оля Прокопенко, моя наречена... Наш дорогий лікар, наша справжня сестра... Клянусь, друже: це була велика українка!..

Микола замовк, випростав свої широкі груди, немов струнчився перед величним видивом. Дивився на захід. Сонце, що вже ховалося за край землі, прорвавшися променями крізь листя дерев, прощально грало зайчиками на молитовно суворому обличчі мого друга. Дві кришталеві краплини сліз, скочувались йому по щоках. Дивлячись на захід, Микола якось особливо напружував свій зір, немов у далечині догоряючого дня бачив образ його Олі. Він ледве помітно ворушив устами, мабуть молив небо за спокій душі передчасно загинулої, дорогої йому, лицарської доньки України.

Я не мав сміливости порушити тишу. Можливо цією кількахвилинною мовчанкою Микола вшановував пам'ять Олі, що так рано відійшла в небуття. Нарешті, повільним рухом руки, Микола поклав на себе хреста і, ще раз важко зідхнувши, стишено промовив:

— Пробач, друже, що я трохи розчулився... Вона заслуговує на це...

— Але ж, Миколо, це цілком природно... — підбадьорював я друга

— А було це так, — сам уже почав Микола докінчувати розповідь. — Коли нас оточили червоні, ми в запеклому бою боролися цілу добу, як леви. Спершу по нас били з мінометів, а далі стиснули перстень довкола нашого загону і почали засипати нас кулеметним і рушничним вогнем. Сили наші танули... Оля вже не встигала обслуговувати ранених, була в такому розпачі, що й сказати годі. Та розпач її не був розпачем загибаючого, а людини, що хоче боротися і завдати ворогові нищівних ударів. Вона й далі прагнула пімстити смерть свого батька. Побачивши, що вже немає змоги обслуговувати всіх ранених, а ворог наближається, вона й сама кинулася в бій. У цей саме час, на Оліних очах, віддав Богу духа наш найкращий кулеметник. Тож Оля, вхопивши »Дьогтяря«, почала строчити по наступаючих лавах ворога. З Олі був надиво чудовий кулеметник. Не дарма вона ще в інституті, у воєнізованому гуртку студентів, дбайливо вивчала кулемета »Дьогтяря«. Я кпив собі, бувало, з її воєнізації: »Ех, ти, мовляв, вояк у спідниці! А якже ж ти тікатимеш від ворога у своїм »щиндыльорі«?.. Кплю, бувало, й регочу з неї. А вона на мої кпини тільки й відповідала: »Бійся, голубе, щоб ти у спідниці не опинився! Тоді ти від ворога не втечеш, та й мене не наздоженеш, як надіну штани! А битиму колись, кого треба буде, як належить«.

І знаєш, Петре, била їх дійсно, ще й їхньою зброєю! Наука не пішла на марне. Я й справді в спідниці опинився, не вивчивши кулемета...

Так ми ще півдоби протрималися, зупинивши Оліним кулеметним вогнем ворожий натиск. Аж у темряві ночі затихли постріли з ворожого

боку. Та короткий був наш перепочинок, ми мусіли вирватися з ворожого персня. Кілька разів кидалися в різні боки, щоб прорвати кільце, але даремно. Червоні знову засипали нас таким градом куль, що ми щоразу мусіли відходити на вихідну точку. Нам загрожувало або цілковите знищення, або добровільна здача ворогові. На старшинській нараді також даремно шукали виходу. Щоб піддатися ворогові й мови не було, бо нас чекала ще гірша смерть ніж від кулі — тортури і знущання. А час не стояв, години стукали в двері нашої свідомости. Нас почала опановувати нервовість — найгірший »приятель« у подібних випадках. Ганьба ж була загинути так безслідно й безславно.

Раптом почувся притишений, але рішучий голос Олі:

— Є вихід!

— Який? — питаю.

Вона вмить виклала нам свою думку: воліє з »Дьогтярем« у руках або врятувати одна всіх, або загинути, аніж катові здатися. Вона твердо стояла на тому, що коли підсунеться з кулеметом близько ворожих лав, зможе »прорубати« для загону вихід.

Командир мовчав, зважуючи обставини. Я гарячково почав заперечувати цей ризиковний і вельми непевний крок. Не можна ж нам позбутися єдиного лікаря, так потрібного в боях. Дехто з чотових підтримував мене. Спалахнула коротка, але різка суперечка, і ми знову зайшли у безвихідь. Ми й не запримітили, як Оля зникла в темряві ночі.

Непомітно капали у невідомість довжелезні й важкі хвилини. Ніч краплями стікала в океан всесвіту. І ось цю гнітючу тишу, як шабельним клинком, раптом розтяло збуджуюче й електризуюче:

— Слава!..

Ми пізнали Олін голос, що тонув у нагальнім стуканні »Дьогтяря«. Щось болюче різнуло моє серце.

— До бою! — почувся наказ командира.

Мов струмом громовини кинуло нас у той бік, де промовисто клекотав Олін кулемет. З повстанських грудей залунало грімке »Слава!!!«

Микола знову урвав розповідь, і щойно по довшій хвилині закінчив:

— Гарячий, друже, був бій... І в цьому бою загинула лицарською смертю й Оля. Поліг і наш завжди мовчазний командир. Не багато залишилось у живих наших повстанців...

Микола замовк. Довкола панувала тиша. Я лежав на спині і глядів на небо, спостерігав, як гаснуть, лишаючи золоту смугу, летючі зорі. Раптом нам шепотом подали наказ: »Рушаємо!«

І ми рушили. Ми знову пішли слідами тих, що вже не вернуться до рідного порога. А на думці в мене був образ Олі... і золотий хвіст яскравої зорі, що так нежданно згасла.

В. Г. ЯН

ЧИНГІЗ-ХАН

(Продовження, 3)

ЗМОВА ЦАРИЦІ ТУРКАН-ХАТУН

Стулчасті ворота Арк[52]) розчинились, і пара за парою стали виїжджати на відгодованих жеребцях вершники у білих баранячих шапках, червоних смугастих каптанах і з кривими шаблями, що сяяли золотом.

Мухаммед, шах Хорезму, огрядний і величний, у білому шовковому тюрбані з алмазними блискучими нитками, похмуро сидів на широкогрудому гнідому коні з коштовною золотою збруєю. Малиновий парчевий халат шаха, пояс і шабля, оздоблені самоцвітами, сліпучо виблискували під сонцем.

Позад володаря Хорезму їхали слідом двоє молодих вершників. На вороному туркменському жеребці з срібним нашийником зручно сидів смуглявий молодець. Це був син туркменки, наступник шаха Джелаль ед-Дін. Поруч нього на рябому інохідці з довгою чорною гривою, заплетеною в дрібні косички, їхав хлопчик у парчевому халатику — наймолодший і найулюбленіший син шаха, від кипчацької княжни.

Далі їхали поважні сановники Хорезму, гарцюючи на конях, покритих червоними чапраками.

Конвойна тисяча шаха розділилася. Одна частина, прямуючи спереду через головну вулицю базару, розганяла канчуками натовп цікавих до всього людей. Друга половина шахських джигітів замикала процесію.

Всі зустрічні падали на коліна, схиляючи голову до землі. Вони не мали права глянути зблизька на володаря найвеличнішої країни ісляму. Купці, зачувши потрясаючий хрипкий рев довгих шкіряних сурм і гуркіт барабанів, похапливо витягали з крамниць килими й розстелювали їх просто в болото по шляху слідування шаха.

Шах Мухаммед звик до вихваляння і вигуків відданости. Його байдужий погляд ковзав по численних смугастих спинах, що схилялися до копит його гнідого коня. Нічого не можна було прочитати на опухлому обличчі шаха. Білина чалми особливо яскраво відтіняла його велику чорну бороду.

Перед в'їзними воротьми палацу шахині-матері Туркан-Хатун обабіч шляху стояли добірні кипчацькі воїни в знаменитих хо-

---

52) Арк — висока, прикрашена кольоровими кахлями арка, яка правила за парадний вхід до палацу.

резмських непроникних для стріл кольчугах, у шоломах із спущеними на перенісся стрілками, з довгими гнучкими списами в руках.

— Хай живе і царствує шах Мухаммед непереможний! — гриміли вигуки воїнів, підхоплені натовпом; люди збігалися з провулків і видиралися на дахи і глиняні мури.

Мухаммеда вразило, що, всупереч звичаєві, кипчацьких воїнів було занадто багато, у кілька разів більше, ніж уся його охорона. Для чого їх зібрали? Чи немає тут пастки? Чи не повернути, поки не пізно, назад? Ні, до чого підозри? Хіба може рідна мати влаштовувати пастку своєму синові? Хіба він, після смерти батька, шаха Текеша, не залишив матері всю силу влади, рівну його власній? Хіба кипчацькі воїни з її роду Кангли не брали участи в усіх його походах і, повертаючись до кочовищ, не привозили з собою багату здобич, про яку не мріяли їхні батьки? Вперед!

Мухаммед стьобнув канчуком коня, що затримався перед воротьми, і двома стрибками влетів на внутрішнє подвір'я.

Кипчацькі старці у святкових халатах взяли за вуздечку коня. Хорезм-шах зіскочив з сідла на розстелену оксамитову доріжку. Прямий і сильний, незважаючи на свої літа, він піднявся на східці тераси з тонкими різьбленими колонками і, пройшовши повз схилені спини, вступив у холоднуваті покої палацу. Перед ним виріс негр із золотим кільцем у носі.

— Цариця цариць іде тобі назустріч. Салям твоїй величності! — Негр розсунув завісу і крикнув високим голосом: — Величність світу! Охоронець віри! Меч ісламу!

Шах ступив кілька кроків уперед. У півтемряві кімнати з відполірованими дерев'яними стінами і ґратчастими вікнами світилася золотою парчею маленька постать. Обабіч напівколом застигли на колінах двадцять найзнатніших кипчацьких ханів. Мухаммед, склавши руки на грудях, схилився, дрібними кроками швидко підійшов до матері й прошепотів:

— Салям, Туркан-Хатун, світло доброчесности, взірець справедливости!

Зборки парчі заворушилися. Круглий тюрбан з султаном із струсевого пір'я майже доторкнувся до підлоги, потім знову підвівся.

— Бідна, нещасна вдова, твоя мати, вітає найвеличнішого повелителя всесвіту. Зроби мені пошану і радість, сядь поруч зі мною.

Мухаммед випростався, підвів очі і побачив перед собою маленьке обличчя, густо вкрите білилом і рум'янами, і чорні колючі очиці, в яких тремтіли червоні вогники. Туркан-Хатун, підібгавши під себе ноги, сиділа на восьмигранному золотому троні, схожому на піднос. Мухаммед, як правитель країни, повинен би сісти поруч матері, але на троні не було місця. Все було зайнято її парчевим платтям, і шах опустився поруч на килим.

На це тільки й чекала Туркан-Хатун, яка хотіла показати своїм кипчакам, що хорезм-шах сидить нижче за неї.

Мухаммед, піднявши долоні, прочитав молитву і провів кінцями пальців по бороді. Всі, що сиділи, пошепки повторили молитву.

Туркан-Хатун заговорила улесливим, ніжним голоском, трясучи головою, і купа парчі від цього рівномірно ворушилася, і пір'я на тюрбані тремтіло.

— Я покликала тебе, мій найвеличніший, мій улюблений сину, щоб разом обміркувати важливі справи. Вони стосуються до щастя і благополуччя нашого прославленого роду хорезм-шахів і долі відданих тобі кипчацьких ханів. Треба оберігати наш трон, нашу владу і наших друзів!..

У кімнаті було тихо. Тільки крізь прорізи ґратчастих вікон зовні долинали віддалені перекати криків: »Хай живе хорезм-шах!«

— Я слухаю тебе, премудра моя мати!

— До моєї скромної хатини дійшли чутки, ніби ти готовий до нових походів у далекі країни? Ти знову на своєму чудовому коні мчатимеш по рівнинах битв. Але хто може раніше строку прочитати визначення всемогутнього, написані в його »Книзі приречень«? Якщо ти загинеш мучеником за праву віру на полі бою і відлетиш, як блискавиця, просто до райських садів, то тут без твоєї могутньої руки можуть трапитися заворушення, — хай захистить нас від них Аллах! А тому, що наш гордий онук Джелаль ед-Дін вважає за краще перешіптуватись з туркменами, готуючись вирізати всіх нас, кипчаків, то слід подумати про те, чи не варто замість Джелаль ед-Діна заздалегідь призначити іншу особу правити країною Хорезму?

— Мудрі слова! Дорогоцінні, як алмази! — вигукнули кипчацькі хани.

— Тому, — вела далі цариця, — порадившись з оцими знатними ханами рідного нам кипчацького народу, я вирішила, дорогий мій сину, передати тобі одностайне прохання всіх кипчаків, щоб ти призначив наступником престолу твого молодшого хлопчика, Кутб ад-Діна Озлаг-шаха, сина твоєї улюбленої дружини, ханші кипчацької, а Джелаль ед-Діна відішли правити найвіддаленішими землями, — він постійна загроза і тобі і всім нам!

Всі затихли, чекаючи, що скаже шах Мухаммед. Він мовчав, задумливо накручуючи на тремтячий палець завиток шовковистої бороди.

— Якщо ж ти відмовишся, то всі кипчаки негайно підуть з Хорезму в свої степи, і я, мов остання жебрачка, піду блукати разом з ними...

Помічаючи, що Мухаммед все ще вагається, Туркан-Хатун повернула голову. За її плечима стояв молодий управляючий її

маєтками Мухаммед бен-Саліх, колишній гулям (старший слуга), звеличений нею за красу. Він зрозумів жест маленької ручки, вийшов з кімнати й одразу ж повернувся, ведучи за руку семирічного хлопчика, одягненого в парчевий халатик.

— Ось ваш новий наступник престолу, — вигукнула владним, різким голосом Туркан-Хатун. — Оголошую кипчацьким ханам, бекам, воїнам і простому народові, що хорезм-шах згодний бачити в ньому опору трону.

Всі хани скочили на ноги, схопили хлопчика на руки і кілька разів підняли вгору.

— Хай живе, хай здоров буде наш єдиний кипчацький султан!

Мухаммед підвівся, прийняв на руки сина і посадив його поруч з бабусею Туркан-Хатун.

— Слухайте, беки, — сказав Мухаммед. — Як ви бачите, я виконав ваше бажання. Тепер ви здійсніть мою волю. Мій старий ворог, Насир, халіф багдадський, знову почав організовувати змови проти мене і підбивати до повстань підвладні мені народи. До того часу не буде спокою в Хорезмі, поки лиходій Насир не буде повалений. Тоді халіфом стане нами призначений і віддан ний нам священнослужитель. Тому я не зупинюсь доти, доки не розгромлю війська халіфа і не встромлю вістря мого списа в священну землю Багдаду.

Старший з кипчаків, підсліпуватий, висохлий дідок з вузькою сивою бородою, сказав:

— Ми всі, як один, направимо наших коней туди, куди вкаже твоя могутня рука. Але нам потрібно спочатку заспокоїти наші кочовища, допомогти наляканим родинам. З кипчацького степу прискакали гінці. Кажуть, нібито зі сходу на наші землі насунули невідомі люди, дикі язичники, що не чули про святу віру ісляму. Вони з'явилися з стадами, верблюдами і возами. Вони загарбали наші пасовиська, проганяють з місця наші кочовища. Треба поспішити в наш степ, перебити цих язичників, забрати їхні стада, а жінок і дітей роздати в рабство нашим воїнам.

— Веди військо в наші степи! — кричали хани.

Переписувач-мірза з калямом у руці підійшов до хорезм-шаха і став перед ним на коліна, подаючи списаний аркуш паперу.

— Що це таке? — спитав Мухаммед.

— Найвищий указ про передачу наслідування найулюбленішому твоєму молодшому синові Кутб ад-Діну Озлаг-шаху. Тимчасово, до його повноліття, правителькою Хорезму й опікункою молодого наступника буде його бабуся, твоя мати, шахиня Туркан-Хатун. А вихователем наступника і великим візирем Хорезму призначається управляючий садибами цариці, Мухаммед бен-Саліх.

— А ти, мій великий сину, непереможний хорезм-шах Мухаммед, поки ми будемо правити, зможеш ходити з військом по

всьому всесвіту і воювати, з ким захочеш, — сказала Туркан-Хатун.

Мухаммед підписав указ, не читаючи, і передав очеретяне перо своїй матері. Вона взяла калям і великими літерами старанно написала:

»ТУРКАН-ХАТУН, ВОЛОДАРКА ВСЕСВІТУ,
ЦАРИЦЯ ВСІХ ЖІНОК СВІТУ«.

Шах Мухаммед оглянувся, розшукуючи свого старшого сина Джелаль ед-Діна. Він боявся зустрітися з ним поглядами. Але його не було. Векіль прошепотів на вухо хорезм-шахові:

— Хан Джелаль ед-Дін, побачивши стільки кипчацьких воїнів, сказав: »Я не баран, щоб іти на кипчацьку бойню«, і, завернувши набік, помчав геть, як вітер.

ПОЛОНЯНКА ГАРЕМУ

На векіля було покладено важкий обов'язок дбати про »добрий настрій« трьохсот дружин хорезм-шаха. До його обов'язків входило також стежити за їхньою поведінкою і, в разі тривожних ознак легковажности, доповідати про це самому володареві Хорезму.

Одержавши від шаха Мухаммеда наказ виявити думи, зідхання і сльози дівчини, привезеної з туркменського степу, векіль викликав ворожку Ілан-Торч (»Луска змії«), яка добре вміла розгадувати хитросплетіння жіночого лукавства. Вона ж була і ворожка, і знахарка, і оповідачка веселих і страшних казок.

Вислухавши туманні слова векіля, »Луска змії« зрозуміла, що його непокоять три запитання: чи нема в степу бравого джигіта, за яким зідхає молода Гюль-Джамал, чи провадить вона таємні переговори з волелюбними туркменами і чи був у неї кинджал у ту ніч, яку вона провела у шаха.

— Все зрозуміла! — сказала »Луска змії«, підставляючи долоні.

Векіль насипав їй кілька монет.

— Але серед монет я не бачу жодної золотої?

— Принеси важливі новини, одержиш золоту...

Стара ворожка, худа і смуглява, з великими срібними кільцями у вухах, увійшла у хвіртку подвір'я нової перлини гарему й зупинилась. Примруженими чорними очима вона озирнула невеликий дворик, оточений високими стінами. Як звичайно у дворах інших шахинь, з одного боку тягнулася одноповерхова довга будівля без вікон з терасою, на яку виходило п'ятеро розчинених стулкових дверей. Посеред двору протікав струмочок і впадав до круглого басейну. По боках пишно цвіли дві клюмби троянд. У глибині, біля стіни, під високою розлогою тополею самотньо стояла пишна туркменська юрта, обтягнена білою повстю і кольоровими шнурками.

Оправляючи смугастий плащ, Ілан-Торч попрямувала до басейну. Невелика, дуже смуглява дівчина, з довгастими чорними очима, сиділа на кам'яній сходинці. Вона брала з голубої кашгарської чашечки зернятка вареного рижу і кидала їх крихітним сріблястим карасям. Ілан-Торч упала на камінні плити і, цілуючи край малинової сорочки, почала низьким співучим голосом:

— Салям тобі, ненаглядна »Усмішка квітки«! Дай поцілувати твої осяйні руки, торкнутися твоєї тіні!

Ворожка сіла біля дівчини. Слова ніжности, захоплення й лестощів линули безперервним, звичним потоком, а сама вона думала: »За що падишах полюбив її? Вона маленька, смуглява, як абрикос, нема в ній пишности й огрядности інших красунь шахського гарему! Воїстину примхи наших володарів безмежні!«

— Що говорять зараз у степу? — перебила її Гюль-Джамал.

— Недавно один степовий хан прислав по мене верблюда, щоб я вилікувала його від туги за коханою дівчиною. Всі там тебе пригадують, всі називають щасливицею. »Хорезм-шах, кажуть, більше за всіх дружин любить нашу туркменську красуню, надів на всі її пальці персні з самоцвітами, з яких летять голубі іскри, поставив білу юрту з перськими килимами і щодня присилає їй з своєї кухні смажених фазанів і качок, начинених фісташками...«

— Я тільки називаюсь дружиною падишаха, але я триста перша дружина! Я б краще воліла бути дружиною простого джигіта. У степу мені заздрять, а я сумую за вітром, який проносить по Кара-Кумах пахощі полину і вересу. А тут болить голова від постійного чаду шахської кухні. Навіщо мені біла юрта, коли я нічого не бачу, крім оцього сірого муру, сторожової башти з вартовим і старої тополі? Одного разу я хотіла вилізти на вершину дерева, щоб побачити голубу далечінь степів, але євнухи стягнули мене. Потім вони зрізали навіть шнур від гойдалки. Скажи, хіба це щастя?

— О, коли б я мала хоча б соту долю того, що є в тебе, я була б щасливою. Але мені ніхто не дасть качки з фісташками.

— Дівчата, — гукнула Гюль-Джамал, — приготуйте достархан. А ти, жінко, поворожи мені.

Дві рабині підбігли до білої юрти. Підійшла стара туркменка з червоною пов'язкою на голові, обшитою срібними монетами, й опустилася на землю. Пильним поглядом вона стежила за ворожкою.

»Луска змії« розстелила на кам'яній плиті шафранову хустку і викинула з червоної торбиночки купки білих і чорних бобів. Тонкою кістяною паличкою вона проводила кола по розсипаних бобах і вимовляла незрозумілі слова на мові кочового племени люлі[53]). Розширюючи блискучі чорні очі і поводячи голубими білками, вона стала пояснювати хрипливим шепотом.

53) Люлі — одне з кочових племен Афґаністану.

— Ось що говорять боби, як мене старі люди вчили. Є в степу джигіт, хоч і молодий, а великий батир. Тигра зустріне — не боїться, стрілу в нього пустить. Десять розбійників зустріне — першим на них кидається і всіх рубає. Цей джигіт за тобою страждає, не спить вночі, все слухає любовні пісні співця-бахші і дивиться на небо... »Її очі, каже, як оці зірки«. Я бачу, що ти зідхаєш? Хіба я вірно говорю?

Гюль-Джамал здригнулася. Задзвеніли золоті і срібні монети, нашиті на сорочці. Вона взяла одну монету і хотіла її одірвати, але монета не піддавалась.

— Ене-джан, принеси ножиці!

Ілан-Торч прошепотіла вкрадливо:

— А де твій маленький ножик з білою ручкою? Як степова дівчина, ти завжди його носила за поясом.

Тінь тривоги майнула по обличчю Гюль-Джамал. Стара туркменка поважно підвелась і принесла з юрти великі ножиці, що ними обстригають нитки, коли тчуть килим. Гюль-Джамал зрізала з сорочки тоненьку золоту монету і стисла її в смуглявій руці.

— Ти зараз вигадала казку про нудьгуючого джигіта. Чому ти не називаєш його імені?

— Боби мені не кажуть цього. Тільки серце твоє підкаже ім'я того, хто безумно кохає.

— Кипчаки мене силоміць вивезли сюди до гарему падишаха, коли в степу багато джигітів змагалися за мене. Але хіба нас, дівчат, питають старики, до кого поривається наше серце?

— Ця строката сорока все сплутала, — сердито перебила стара туркменка. — У дружини падишаха може бути на серці лише одне ім'я — нашого володаря, Мухаммеда хорезм-шаха, прекрасного, як Рустем[54]) і хороброго, як Іскендер. І кожна жінка у палаці живе тільки для нього і тільки про нього думає. Не слухай оцю лукаву жінку, Гюль-Джамал!

Розчинилась хвіртка, ввійшов огрядний євнух у величезній білій чалмі і поманив ворожку. Вона підбігла до всесильного сторожа гарему і пошепталася з ним. Повернувшись, вона впала на плиту і, торкаючись пальцями краю одягу Гюль-Джамал, сказала:

— Прости мене, негідну. Мати нового наслідного принца Озлаг-шаха викликає мене до себе для ворожіння. Нема часу посидіти спокійно... — вона ще раз поцілувала одержану золоту монету і, простуючи за євнухом, зникла за хвірткою.

---

54) Рустем — герой іранського народного епосу.

»ГОНЕЦЬ СКОРБОТИ« МОЖЕ ПРИНЕСТИ РАДІСТЬ

Хорезм-шах займався державними справами в одному з найвіддаленіших покоїв. »І стіни мають вуха«, — але їх не могло бути в цій кімнаті без вікон, завішеній килимами і схожій на криницю, де тільки вгорі, в отворі стелі, вночі світилася зірка.

Тут шах не боявся вести бесіду віч-на-віч з головним катом чи вислухати від векіля палацу про нові витівки його нудьгуючих численних дружин. Тут шах давав пошепки накази: таємно задушити необережного хана, який говорив на бенкеті зухвалі слова про свого повелителя, чи послати вершників з закутаними обличчями до садиби старого скупого бека, що давно вже не привозив йому тарілки золотих монет. Не раз, після таємної бесіди шаха в килимовій кімнаті, з високої башти на світанку падав з одчайдушним криком невідомий і розбивався об каміння. Не раз при тьмяному світлі півмісяця кати кидали з човна у темні води стрімкого Джейхуну мішки з живими людьми, небажаними шахові. Потім над широким простором ріки линула пісня:

Весною в твоїх садах співають солов'ї,
У квітниках звисають червоні троянди.

А гребці підхоплювали приспів:

О, прекрасний Хорезм!

Цього вечора Мухаммед сидів похмурий, мовчазний, а векіль палацу доповідав йому, які особи відвідали вдень його сина, хана Джелаль ед-Діна:

— Приїздили на чудових довгоногих жеребцях троє туркменів. Один із них ховав обличчя, закриваючись шалем. Помітили, що він молодий, стрункий і очі в нього гострі, мов у яструба.

— Чому ж ти не затримав його?

— Поблизу в гаю на нього чекав цілий загін десятків з чотири одчайдушних туркменських молодців. Але на базарі в чайхані Мердана, куди звичайно заїжджають туркмени, моя людина чула, як не раз повторювалось ім'я Кара-Кончара . . .

— Кара-Кончар, гроза караванів!

— Вірно, хазрет[55]). Але чи можна допустити, щоб наслідний хан . . .

— Він більше не наступник.

— Устами шаха говорить Аллах! Але все ж важко уявити, щоб навіть простий бек принизив себе до бесіди з розбійником караванних доріг.

— Чого не почуєш у наш тривожний час!

— Чи не гадає володар, що коли б Джелаль ед-Дін поїхав якнайдальше, наприклад, на поклоніння гробниці пророка до священної Мекки, то припинилося б його перешіптування з туркменами?

— Я призначив його правителем віддаленої Газни на кордоні з Індією. Але й там він згуртує навколо себе бунтівних ханів

55) Хазрет — володар.

і умовлятиме їх іти походом на Китай. А потім Хорезм розвалиться, як розсічений ножем кавун. Ні, хай Джелаль ед-Дін буде тут, під моєю полою, щоб я міг завжди його промацати.

— Мудре рішення!

— Однак слухай ти, векіль, крутихвіст! Якщо я ще раз почую, що розбійник Кара--Кончар вільно роз'їжджає по Гурганджу, як по своєму кочовищу, то твоя голова з погаслими очима буде посаджена на кіл перед палацом Джелаль ед-Діна...

— Хай збереже нас Аллах від цього! — мурмотів векіль, задкуючи до дверей.

Увійшов старий евнух.

— За наказом найвеличнішого, хатун Гюль Джамал прибула до твоїх покоїв і чекає твоїх повелінь.

Шах, немов би нехотя, підвівся.

— Ти її приведеш сюди, до килимової кімнати...

Шах вийшов у коридор, нагнувшись, ступив у вузькі двері і став підійматися по ґвинтових східцях. У маленькій комірчині він припав до дерев'яних узорчатих ґрат вузького вікна і почав стежити, що відбудеться у килимовій кімнаті.

Старий безбородий євнух із зігнутою спиною і широкими стегнами, затягнутими кашмірським шалем, відімкнув прикрашені різьбою двері. У руці він тримав срібний свічник з чотирма свічками.

Оглянувшись на маленьку постать, закутану в строкату тканину, він співчутливо зідхнув.

— Ну, ходімо далі! — пропищав він тонким голосом.

Він відкинув важку завісу і підняв високо свічник. Гюль-Джамал прослизнула, вигинаючись, немов чекала згори удару, лишила біля дверей туфлі і ступила два кроки вперед. Вузька кімната, завішена червоними бухарськими килимами, здавалася іграшкою. Стеля зникала високо в темряві.

Євнух вийшов. Повернувся із дзенькотом ключ у дверях. Високо в стіні засвітилося напівкругле вікно з химерними взорчатими ґратами, — там, певно, евнух поставив свічку. На протилежній стіні темніло таке саме взорчате вікно. Чи хтось, бува, не підглядає в нього?

Гюль-Джамал чула двірцеві плітки про якусь килимову кімнату. Жінки гарему розповідали, нібито в ній кат Джіхан-Пехлеван душить дружин, викритих у невірності, а хорезм-шах стежить через взорчате віконце нагорі в стіні. Чи не до килимової кімнати потрапила й вона?

Гюль-Джамал обійшла кімнату. На підлозі лежало кілька невеликих килимів, що їх звичайно розстеляють для молитви. »Мабуть, у такий килим загортають приречену жінку, коли її виносять уночі з палацу?«

Накидавши в куток кольорових шовкових подушок, Гюль-Джамал опустилася на них, насторожена, здригаючись від кожного шурхоту.

Раптом заворушився килим, який звисав з дверей, і з-під нього з'явилася звірина голова. У тьмяних сутінках круглі очі мерехтіли зеленими іскрами.

Гюль-Джамал схопилась, притулилась до стіни. Жовтий у чорних плямах звір безшумно вповз до кімнати і ліг, поклавши морду на лапи. Довгий хвіст, звиваючись, бив по підлозі.

»Барс! — подумала Гюль-Джамал. — Мисливський барс-людоїд! Але туркмени без боротьби не здаються!« Опустившись на коліна, вона схопила за край розстелений килим. Барс, буркочучи, став підповзати.

— Вай-уляй! Рятуйте! — закричала Гюль-Джамал і трохи підняла килим. Дужим стрибком звір перекинув її. Вона зіщулилась, ховаючись під килимом. Барс, б'ючи лапами, силкувався розідрати товсту тканину.

— Рятуйте! Останній мій день настав! — кричала Гюль-Джамал. Вона чула сильний стукіт у двері і голоси, що сперечалися. Крики людей і ричання звіра посилились. Потім гомін ущух... Хтось відкинув килим...

Довгий, худий джигіт у чорній баранячій шапці, з розідраною від скроні до підборіддя щокою, стояв біля дівчини, витираючи об край килима меч-кончар. Старий євнух, учепившись за рукав джигіта, намагався відтягнути його.

— Як ти посмів увійти сюди, до заборонених покоїв? Що ти накоїв, нещасний? Як ти посмів зарубати улюбленого барса падишаха? Повелитель посадить тебе на кіл!

— Відчепись, безбородий! А то я й тобі теж відітну голову.

Гюль-Джамал трохи підвелась, але знову безсило впала на подушки. Барс лежав посеред кімнати і наче тримав лапами свою відрубану голову. Тіло його ще здригалося.

— Ти жива, хатун?

— А ти дуже поранений, сміливий джигіте? Кров тече по твоєму обличчю.

— Е, пусте! Шрам впоперек обличчя — прикраса воїна.

До кімнати вбіг начальник охорони Тімур-Мелік. На дверях товпилося кілька воїнів.

— Хто ти? Як ти потрапив до палацу? Як ти посмів повбивати вартових? Віддай зброю!

Джигіт, не кваплячись, вклав меч у піхви і спокійно відповів:

— А хто ти? Чи не начальник варти Тімур-Мелік? Салям тобі! Мені потрібно бачити хорезм-шаха в дуже невідкладній для нього справі. Погані вісті з Самарканду.

— Хто ця зухвала людина? — прогримів владний голос. До килимової кімнати ступив широкими кроками хорезм-шах, поклавши долоню на рукоятку кинджала.

— Салям тобі, великий шах! — сказав джигіт, склавши на грудях руки і злегка вклоняючись. Потім він рвучко випростався. — Ти тут зайнятий жартами і лякаєш степовими кішками безпорадних жінок, а у всесвіті відбуваються важливі події. На караванному шляху я зустрів гінця із Самарканду. Він загнав коня і біг далі піший, аж поки не звалився. Він, як божевільний, твердив: »У Самарканді повстання. Всіх кипчаків убивають і розвішують на деревах, мов баранячі туші у м'ясних крамницях«. На чолі повсталих твій зять султан Осман, правитель Самарканду. Він хотів зарізати і твою дочку, але вона з сотнею одчайдушних джигітів замкнулася у фортеці і відбивається день і ніч. Ось лист від твоєї дочки...

Хорезм-шах вихопив з рук джигіта червоний згорток і розкрив його кінцем кинджала.

— Я їм покажу повстання! — мурмотів він, намагаючись у тьмяному світлі прочитати листа. — Самарканд завжди був гніздом бунтівників. Слухай, Тімур-Мелік! Негайно скликати кипчацькі загони! Я виступаю в Самарканд. Там не вистачить тополь і мотузків, щоб перевішати всіх, хто насмілився підняти руку на тінь Аллаха на землі... Оцю жінку віднести до її білої юрти і покликати до неї лікаря... Джигіте, як звати тебе?

— Е, нащо запитувати! Так, один маленький джигіт у великій пустелі!

— Ти мені приніс »чорну вість«, а за старовинним звичаєм я повинен »гінця скорботи« стратити. Але, крім цього, ти зарубав мого улюбленого барса. Яку кару тобі визначити — не знаю...

— Я це знаю, володарю! — вигукнув Тімур-Мелік! — Дозволь мені сказати.

— Говори, хоробрий Тімур-Мелік, і оголоси це від мого імени зухвалому джигітові.

— У воєнних справах втратити день і навіть годину — значить втратити перемогу. Джигіт виявив велику старанність і привіз важливий і добрий для твоєї величності лист. У ньому говориться, що твоя дочка жива і хоробро відбиває напад ворогів, немов би вона сама воїн. Ти, мій великий падишах, тепер помчиш у Самарканд і ще встигнеш врятувати твою хоробру дочку від загибелі. За таку послугу шах прощає джигітові дев'ять разів дев'ять його злочинів. А замість забитого барса хорезм-шах одержує іншого, ще лютішого барса — ось цього найодчайдушнішого джигіта, і призначає його сотником ста вершників-туркменів, яких джигіт поведе з собою. Вони вступлять до твого загону особистої охорони...

Хорезм-шах стояв здивований і накручував на палець з алмазним перснем завиток своєї чорної бороди.

— Сокіл із шляху не звертає, хорезм-шах двох різних слів не говорить, — з гідністю сказав джигіт. — Куди накажеш віднести туркменську дівчину?

Джигіт нахилився і обережно підняв Гюль-Джамал. На порозі він на мить зупинився і, високий, худий і похмурий, сказав, звертаючись до хорезм-шаха, немов рівний до рівного.

— Салям тобі від Кара-Кончара, грози твоїх караванів! — і гордий пішов далі.

Шах дивився на Тімур-Меліка і не знав, гніватись на нього чи дякувати. Тімур-Мелік голосно сміявся.

— Який, однак бравий молодець! А ти, володарю, ще казав, що на туркменів не можна покластися. Та з військом таких джигітів ти підкориш всесвіт.

Минуло кілька днів. Коли в нічній темряві тонкий серп півмісяця повис над мінаретом, кілька безшумних тіней прослизнуло повз палац у провулок і зупинилося в тому місці, де звисали над стіною віті старої тополі.

Волосяна драбина з гаком була закинута на гребінь стіни. Одна тінь вилізла нагору. Над білою юртою звивався димок, щілини світились. На крик сови з юрти вийшла закутана жінка.

У темряві почулися слова:

— Всі туркмени — брати! Салям! Чи здорова хатун Гюль-Джамал.

— Я — служниця її. Горе нам! Хорезм-шах уже три дні як виїхав з військом втихомирювати повсталий Самарканд. За палацом тепер стежить гостре око лютої старухи, ханші-матері Туркан-Хатун. Вона наказала перевести нашу »Усмішку квітки« до мурованої башти палацу і подвоїла варту. Вона сказала, що Гюль-Джамал залишиться у башті до смерти.

— Ти проберися до неї. Ось золотий динар для євнуха, а ось іще два для сторожі. Передай хатун Гюль-Джамал: нехай вона скаже ханші-матері, що хоче помолитися біля могили святого шейха, що знаходиться за містом на великому шляху. Туркан-Хатун не посміє їй відмовити в молитвах, а коли вона виїде з міста, — там Кара-Кончар зробить, що треба.

Тінь знову вилізла на гребінь стіни і зникла в темряві.

Служниця шепотіла:

— Нема в світі лютішої і хитрішої від Туркан-Хатун! Якщо вона захоче когонебудь зі світу зігнати, — хто може боротися з нею?

(Далі буде)

Огляди і критика

Враження американського священика з перебування в СССР

(Закінчення, 2)

»Обсаджений деревами бульвар веде з Лубень аж до брам Києва. Виїхавши з Борисполя, побачили ми незабаром по лівому боці дороги київський аеродром, а на ньому біля тузин літаків подібних до Дакоти чи Конвер. Але нашу увагу притягнули насамперед довгі ряди літаків МІГ-15 і реактивних, як теж двомоторових бомбардувальників. Усі вони стояли в прямій лінії, вирівняні як під шнурочок.

Врешті ми під'їхали до Дніпра, на західньому березі якого розположений Київ, місто прикрашене церквами і дзвіницями.

Ріка (Дніпро) незвичайно бистра, з численними піщаними мілинами. На ній саме закінчувано будову нового, могутнього, бетонного моста. Ми проїхали провізоричним мостом, що на ньому була прибита дошка з написом: »Курити суворо заборонено — під карою 100 рублів«.

Льоня поінформував нас, що він знову виграє заклад: від багатьох років відкриття моста було заповіджене щоразу то на 1-ше травня, то на 7-ме листопада, а судячи по теперішньому стані робіт можна сподіватися, що вони не будуть закінчені й до чергового реченця. В Москві стало загально прийнятою забавою робити заклади щодо того роду робіт. Справа в тому, що передбачування госпляну занадто амбітні й зовсім не беруть до уваги низьких кваліфікацій совєтських робітників та того факту, що пересічний громадянин, зокрема селянин, не квапиться працювати, як колісцятко в машині, а навпаки — повалити державний плян праці це для нього єдина можливість виявити своє невдоволення«.

Далі о. Бісонет інформує про »стахановців«, що їх уряд спеціяльно реклямує в пресі з метою звербувати з-поміж маси робітництва добровільців понаднормової праці. »Знімки стахановця появляються в усій пресі, але в газетах нічого не пишуть про взаємини стахановця з його колеґами. Зате про ці справи багато розповідають приватно...«

В центрі міста — оповідає автор далі — »ми знайшли готель »Інтуриста«. Він положений при головній вулиці Києва, Хрещатику, кілька хвилин ходу від Св. Софії та Опери. В »Інтуристі« нас знову прийнято незвичайно чемно. Нам дано кімнату з бальконом і вікнами в бік вулиці. Рушники, що їх нам принесла прислуга, були такі великі як простирала. Обід у готелі був подібний до того в Харкові, а може ще кращий«.

Далі автор пише, що колись Київ був »містом ста церков«, але сьогодні важко було б відшукати й половину з того числа. Про ті церкви, що ще досі збереглися, о. Бісонет каже, що вони »дуже цікаві«, зокрема характеристичні вони одношоломенними хрестами, що їх автор помилково називає »латинськими«. Так само великий пам'ятник св. Володимирові, на правому березі Дніпра, має одношоломенний хрест, що автора не дивує, бо хрещення Руси було довершене св. Володимиром у той час, коли ще не було церковного двоподілу. Зате дивує цього американського священика, що багато київських церков, які були збудовані в пізніших сторіччях (як, напр., церква св. Андрія — перлина архітектури XVIII ст., дзвіниці Софійського собору і Печерської Лаври), мають так само одношоломенні хрести. В Росії такі хрести можна побачити дуже рідко, там хрести переважно дворамені з півмісяцем внизу, на знак перемоги християнства над ісламом. Очевидно, о. Бісонетові не відомо, що українська церковна архітектура знає хрести різних форм — одно- дво- і трираменні.

»Софійський собор — пише о. Бісонет — одержав своє ім'я на честь великої базиліки в Константинополі і впродовж багатьох сторіч був символом тієї ролі, що її відограваля Русь у релігійному житті православної східньої Европи.

Будову цього собору почато ще в XI сторіччі, а київські князі мали собі за честь постійно його прикрашувати. Тому-то в цій будові віддзеркалена історія архітектури і релігійної скульптури. Прості лінії первісної будови зникли під численними копулами, а збільшення внутрішнього простору церкви сталося зі шкодою для світла. Я не знаю, коли совєтське міністерство культури проголосило собор »архітектурним пам'ятником«, але по війні виготовлено проєкт його відновлення і реконструкції...«

Отець Бісонет дуже хотів побачити Печерську Лавру і одного ранку пішов у напрямі цього манастиря. По дорозі він приглядався архітектурі київських будинків і зробив таке ствердження: »Я мав змогу провірити мої попередні враження щодо українських будівничих, направду кращих від їх колеґ у Москві. Житлові будинки не тільки зовні краще презентуються, але теж, порівняно з московськими, втримувані з більшою дбайливістю«.

Сучасний стан Печерської Лаври зробив на о. Бісонета пригноблююче враження. »Горішня частина будівлі, де колись приміщувалися друкарні великого навчального релігійного центру, як теж бібліотека і читальня, тепер перемінені на музей. Кілька будинків зарезервовано для виставок народного мистецтва. Знову ж інші перемінено в житлові помешкання, з вікон яких звисала білизна. При вході до манастиря приміщено макету Печерської Лаври з часів її блиску, а порівнюючи її з теперішнім станом, глядач ще більше відчуває декаданс і упадок цієї будівлі«.

Вздовж алеї, що веде до манастирських печер, о. Бісонет побачив багато жебраків, при чому зробив таке характеристичне завваження: »У відміну до жебраків у Москві, що у своїх літаніях згадували про свої жертви для оборони батьківщини, — тутешні просили милостині в ім'я Боже і старалися по змозі якнайкраще приховати своє каліцтво під лахміттям...«

Оглянувши мощі в печерах, автор у розмові з паломниками довідався припадком, що в Києві є католицька церква, і вирішив її оглянути. Але знайти цю церкву було дуже важко. Розпитуючи прохожих, о. Бісонет врешті довідався, що будинок цієї церкви перемінено на радіостанцію. Дивлячись на цей будинок, він довго не міг примиритися з тим фактом. Та врешті таки мусів повірити, коли одержав від багатьох прохожих ствердживучу відповідь на дотичне запитання.

Наступного дня о. Бісонет і його супутники залишили Київ та вирушили в поворотну дорогу. Без особливих пригод прибули вони — через Полтаву — до Харкова, великого індустріяльного міста.

Саме в той час у Харкові відбувалася виставка совєтської продукції. Ця виставка була »імпозантна« для місцевого населення, яке ніколи не має можливости користуватися всіма тими фабрикатами, що були виставлені. »Текстильні вироби і мануфактура взагалі — пише автор, — не зробили на нас спеціяльного враження. Зате цікавими експонатами були прекрасні овочі, городина та різні зернові культури. На наше запитання, чи все це можна купити на звичайному ринку, нам відповіли притакуюче. Очевидно, ми знали дуже добре, що це брехня...«

Автор відвідав теж місцевий »музей революції«. На подвір'ї перед музеєм стояли спалені танки. Один з них був британської продукції, з часів першої світової війни, здобутий большевиками під час боїв з »інтервентами«. Інший танк, німецької продукції, здобуто в боях за Харків у час другої світової війни. В залях музею розвішено на стінах велику кількість газетних вирізків, знімок і карт, як ілюстрацію до різних стадій у розвитку большевицької революції.

По огляненні музею, американські туристи вирушили в дальшу дорогу »додому« — до Москви. При цьому постановили зробити несподіванку

своїм невідступним »тіням«, що ввесь час за ними слідкували. Тож виїхавши поза місто, шофер »дав ґазу« і авто швидко помчало в напрямі Москви. »Победа«, що їх здоганяла, залишилася далеко позаду. Але між Курським і Орлом наших туристів почав здоганяти шестициліндровий »ЗІМ«. Подорож по Україні, каже о. Бісонет, дала йому багато матеріялу для роздумувань. »Це вперше я зустрінув російський народ і пізнав його життя під таким аспектом, про який рідко говориться. Я пізнав теж, що Москва — це ще не Совєтський Союз, а те, що правдиве в столиці, може бути тільки півправдиве 800 км від неї...«

Українського читача, самозрозуміло, дуже прикро вражає отой »ляпсус« про »російський народ«, коли мова про Україну, тим більше, що в детальних описах автор дуже чітко розрізняє українців від москалів і цінить перших вище від останніх.

Вісім місяців пізніше, о. Бісонет знову звернувся до ОВІР із проханням про дозвіл на нову подорож. У проханні зазначив, що має в пляні проїхати 10 тисяч кілометрів і відвідати Крим, Кавказ та Західню Україну. Одночасно таке саме прохання до ОВІР внесли дві американки, уряднички амбасади, Войнар і Демо. Обидві ці американки дозвіл на подорож одержали, щодо о. Бісонета, то йому повідомлено, що »шляхи, якими він бажає їхати пошкоджені і для подорожі не надаються«. Американський амбасадор Болен, поінформований про таку відповідь, вніс гострий протест до ОВІР, висловлюючи своє здивування, чому для одних туристів шляхи пригожі до подорожування, а для інших — повні ям і вибоїн... Кілька годин по цій інтервенції, о. Бісонет пішов знову до ОВІР. За цим разом той самий урядник, який недавно дав неґативну відповідь о. Бісонетові, тепер з усмішкою заявив, що »дороги тількищо направлено і по них можна вигідно їздити...«.

Свою другу подорож в Україну о. Бісонет розпочав 12-го липня 1954 р. Навантаживши своє авто харчовими припасами і необхідними для подорожування речами, подорожні раннім ранком виїхали з Москви, де в ці дні панувала нестерпна спека. На шляху Москва-Симферопіль шофер Льоня гнав авто з такою швидкістю, що »ангели хоронителі« (вони і за цим разом слідкували за нашими подорожніми) тільки з великим трудом могли вдержуватися позаду в бажаній віддалі. Біля міста Подольськ (недалеко від Москви) подорожні побачили гурт робітників, що за допомогою американських бульдозерів направляли дорогу. Околиці Подольська і поблизького Серпухова належать до індустріяльного району і туристам заборонено тут зупинятися. Десь недалеко, мабуть, розташовані літунські бази, бо в повітрі безперервно гуділи мотори літаків.

Засадничою різницею між першою і другою подорожами о. Бісонета було те, що вони відбувалися в різних порах року. Попереднього разу, по жнивах, поля були майже спустілі. Тепер були скошені тільки озимини. Дуже дивувало о. Бісонета, що збіжжя були дуже низькі. Стебла не досягали тридцяти сантиметрів, а часто були високі заледве двадцять сантиметрів. Одного разу, вийшовши з авта, о. Бісонет зірвав кілька колосків, щоб подивитися на якість зерна. З здивуванням побачив, що колоски були порожні. Робітники, що працювали на полях, нерадо вияснювали причину такого мізерного стану збіжжя. Сам о. Бісонет набрав переконання, що неврожай спричинений правдоподібно посухою, яка панувала в червні.

Наші подорожні поспішали, щоб якнайскоріше проїхати територію Московщини і прибути ще перед ніччю до Харкова. »Ми хотіли — пише автор, — чимскоріше прибути в райони багаті на городину й овочі, бо в Москві ми їх не мали. Перспектива дістати в Харкові свіжі помідори, цибулю, редьку, салату — стала першою мрією наших товаришок подорожі — жінок«.

В Харкові подорожні зупинилися знову в тому самому готелі »Інтуриста«, що й минулого року. Там їх зразу пізнали і тому подорожні набра-

ли переконання, що в СССР дуже мало чужинецьких туристів. Бо в якому готелі деінде у світі прислуга пізнає, по багатьох місяцях, гостей, що перебули в даному готелі лиш одну ніч?

Отець Бісонет, уже трохи обізнаний з Харковом, і Льоня та пані Доріс, товаришка їхньої подорожі, ходили впродовж двох годин вулицями міста. Вони оглянули катедру, що має копулу романського стилю, бльоки урядових будинків на площі Дзержинського, друкарню, де друкується »Правда України«, т. зв. вільний ринок — у той час порожній, врешті малу брудну річку, що пропливає через місто.

Покинувши Харків, наші туристи виїхали на шлях, що веде через рівнини східньої України. Тут збіжжя вже не було таке мізерне, як у Московщині. Скрізь було видно великі плянтації соняшників, що з них витискають олій. Проте голови соняшників були невеликі — всього десять сантиметрів у промірі, з невеликою кількістю зерен. З цього приводу автор робить таке завваження: »Така хирлява рослинність у районі, що довгий час вважався шпихлірем світу, правдоподібно мусить мати наслідки не тільки в розмірах льокальних, але напевно і в державних...«

Розчарувавшись станом хліборобства в цьому районі, американські туристи сподівалися, що принаймні Донецький басейн їх здивує. »Це найстарша й найбагатша вугільна область СССР — каже о. Бісонет, — тут працював Стаханов, а московські магазини повні продукції донецьких вуглекопів, що як стахановці перевиконують норми праці. В Москві часто говорять про житлові будинки робітників у Донбасі. Але з того всього ми могли побачити мало. Ми оглянули декілька робітничих двоповерхових будинків. Бляшані дахи й азбестові стіни надавали їм вигляду бараків. В одному місці ми бачили телевізійну антену, але зараз переконалися, що це була антена до звичайного радіо«.

»З-поміж речей у східній Україні, що найбільш гідні уваги, слід згадати т. зв. кургани. Це могили, що залишилися по праісторичних (?!) мешканцях цього району. В них знаходяться не тільки кості померлих, але й делікатні золоті прикраси, знаряддя праці, намиста і навіть збіжжя. На жаль, як ми довідалися, ці кургани вже зникають. Вони не надто високі і трактори часто без труду їх заорюють... Колись, як були ще тільки плуги, кургани мали шансу зберегтися, тепер же зберігаються лише ті, що обгороджені залізними штахетами«.

В міру того, як подорожні наближалися до Ростова, вигляд піль щораз то кращав. Від виїзду з Москви наші туристи ще ніде досі не бачили такої високої кукурудзи і збіжжя.

Під вечір, виїхавши на невеличкий горб, подорожні побачили місто Ростов. Майже ціле воно положене на північному березі Дону, що тут сканалізований. Своїми парками, вулицями і деревами місто нагадувало о. Бісонетові Київ, хоч Ростов наполовину менший від столиці України.

З Ростова — почерез Краснодар і Сочі — подорожні прибули до Сухумі в Грузії. В цьому портовому місті вони заладували своє авто на корабель »Россия« і попливли через Новоросійськ і Ялту — до Одеси.

Плавба кораблем була для американців джерелом усяких цікавих вражень і спостережень. Увагу о. Бісонета притягнули, насамперед, різні корабельні влаштування, що їх він уже бачив на західніх кораблях. Він уже хотів був поінформуватися, чи часом большевики не забрали »Россию« у німців, але побачив на кранах у лазничці написи »кальт« і »варм« — і вся справа вияснилася. »Россия« мала чотири категорії пасажирів: першої люксусової кляси, що нею їхали американці, звичайної першої і другої кляс, врешті збірних заль, де спало по п'ятдесят осіб. Очевидно, що для пасажирів найдешевшої кляси подорож була справжньою мукою. Старі, чоловіки й жінки, діти-підлітки та немовлята майже ввесь час перебували і товпилися на палубі. В наслідок цього тут завжди було повно сміття, хоч матроси двічі в день його вимітали. »Вимітання«, а радше вимивання, відбувалося за допомогою товстих »шлявхів« (»вужів«). Струми води розносили на всі боки не лише сміття, але

й різні потрібні предмети. Люди, звичайно, боронилися перед такою »чисткою«, втікаючи від струмів води в різні кути корабля. Матроси цим зовсім не турбувалися, ба навіть весело забавлялися, лякаючи подорожніх струмами води.

Крадежі на кораблі були буденним явищем. Тому стюардеси-українки завжди підбігали до о. Бісонета і вручали йому ключі від кабіни, якщо він забув їх узяти. »Ми не маємо змоги контролювати всіх людей, — казали стюардеси — що входять на поклад першої кляси. Тому кабіни краще замикати, бо ми не можемо відповідати, коли ваші речі пропадуть . . .«.

Попри ці »звичайні« інциденти плавба кораблем відбувалася без більших пригод, і одного дня американці побачили зариси Одеси — найбільшого українського порту, що рівнож є найбільшим портом цілого СССР.

Одеса — місто повне руху як удень, так і вночі. Фотографувати тут заборонено. А коли о. Бісонет таки пробував зфотографувати жінок, що садили квіти на вулиці біля Опери, обличчя жінок були такі похмурі, що він зрезиґнував із свого наміру.

Американці пішли на пляжу, сподіваючись там скупатися і трохи відпочити. Але і з цього мусіли зрезиґнувати, бо побережжя було закидане всяким сміттям.

З Одеси о. Бісонет і його товариші поїхали в напрямі Білої Церкви. Це мале містечко — пише автор, — але його назва назавжди вписана в анали війни. Тут схрещуються залізничні шляхи, що ведуть із сходу на захід та з півдня на північ. Перемога німців біля цього міста під час останньої війни відкрила їм дорогу до цілої України. Три роки пізніше місто наново зайняли большевики і страшенно його знищили. З поверхні землі зметено дослівно все, осталася тільки велика біла церква, від якої походить назва міста. Мешканці оповідали, що і большевики і німці користувалися церквою як обсерваційним пунктом, а тому вона була поцілена гарматніми стрільнами. Проте мури церкви не розвалилися.

По 17-ти годинах утомної їзди американські туристи прибули знову до Києва. Оглянувши собор св. Софії, церкву св. Андрія та численні парки, о. Бісонет хотів побачити Київ ще з боку Дніпра. З цією метою він закупив для себе і товаришів квитки на корабель-таксі.

Це — пише о. Бісонет — вигідний спосіб оглянути прекрасне місто, з багатьома дзвіницями і копулами, що підносяться до неба. Кораблі-таксі виконують практично таку саму службу, що і тролейбуси. Вони пливуть 15-18 кілометрів вгору та вниз Дніпра і висаджують пасажирів навіть на найменших зупинках. Тому що корабель пливе різними закрутами, виминаючи мілини й піски, плавба ніколи не є монотонна.

Перед від'їздом з Москви о. Бісонет мусів подати в бюрі ОВІР дуже докладний плян своєї подорожі, з точним зазначенням, коли і де плянує зупинитися та коли повернеться. Як дату повороту він подав день 28 липня 1954 р. і точно цього дня повернувся у Москву.

Свою подорож він називає прекрасною. »Не зважаючи на різні труднощі та перешкоди в подорожуванні, — пише о. Бісонет — ми почувалися щасливими. За два тижні ми побачили на совєтських »рів'єрах« більше, ніж совєтські громадяни можуть побачити впродовж свого життя. Це була остання подорож, що її мав я змогу зробити на території СССР«.

Закінчивши опис своїх подорожей, о. Бісонет присвячує кількадесять сторінок своїх спогадів большевицькій антирелігійній пропаґанді та політиці. Він слушно твердить, що »керівники СССР можуть робити багато помилок, але ніколи не зроблять такої, що могла б пошкодити їм самим. У такій тиранії, як СССР, особисте добро його ватажків тісно пов'язується з добром... держави. Немає сумніву, що уряд бажає повного знищення релігійности, але водночас постійно дбає, щоб через це не наразити на небезпеку існування держави. З цього випливає різна тактика Москви в її антирелігійній політиці«.

З архіву злочинів вислужників Москви

Відкритий лист проф. Сергія Єфремова до Юрка Коцюбинського

Лист проф. Сергія Єфремова, видатного українського вченого, письменника і патріота-державника, до т. зв. »народного секретаря« большевика Юрка Коцюбинського дуже характеристичний тим, що з першоджерел показує нам, як большевики, з допомогою таких яничарів як Ю. Коцюбинський, руйнували Українську державу та встановляли свою »владу рад«. Він показує також, яка світоглядова прірва ділила в 1917-20-х роках щирих і вільнолюбних українців, які йшли національно-державницьким шляхом, від людей теж українського походження, але зрадників і московських вислужників, новітніх Пушкарів, Брюховецьких, Кочубеїв і їм подібних, що сіяли зраду і розбиття в українському народі.

Проф. Сергій Єфремов надрукував цей свій відвертий лист у »Новій Раді« (Київ, 1918 р.), рискуючи власною свободою і життям, бо писав він його саме в той час, коли московські большевики, захопивши Київ, чинили жахливу криваву розправу з українським населенням. Своїм листом він гостро засуджував юдо-каїнову, зрадницько-братовбивчу роботу першого з тодішніх новоявлених трубадурів »загірної комуни« — Юрка Коцюбинського, »поганого сина великого батька«, як казали про нього щирі й правдиві українці.

Є. П.

ЛИСТ БЕЗ КОНВЕРТА

До »командуючого українським військом« та »народного секретаря« Юрка Коцюбинського

Пане Коцюбинський!

Серед імен, власники яких нахвалялися обернути Київ — це серце України й красу землі нашої — в руїну, зробити з нього купу гною і грузу й почасти нахвалки свої справдили, — одне ім'я спиняє на собі увагу, од одного найбільшим жахом віє. Це ваше, пане Коцюбинський, ім'я! Морально нам байдуже, що робили з Києвом ваші товариші. Але не однаково нам, що серце України в залізних лещетах здушила людина, яка носить прізвище — Коцюбинський. Це прізвище вся Україна знає. Знає, як великого художника і великого громадянина разом, що служив Рідному Краєві не тільки своїм майстерним пером, а й кладучи в гурті з іншими працівниками цеглину за цеглиною на будинок відродження вільного українського народу. Своїм широким серцем він охопив болі трудящого люду, він пережив з ним найтяжчі, найтемніші часи, пережив і початок воскресіння, і на той світ пішов з твердою вірою, що встане правда, встане воля, а з ними й рідна Україна та великий народ український встануть до нового життя. Надії ці були справдились. Воля справді засяла вже була під українським небом. І от приходять люди, що цю волю знов кладуть у домовину її важке віко пудовими набоями прибивають. І між ними — людина з прізвищем Коцюбинського, славного батька виродний син...

Пане Коцюбинський! Я знав і любив вашого батька. Я щиро оплакував його дочасну смерть. Я кинув свої квіти на його могилу. Але я, не вагаючись, кажу: яке щастя, що він помер, як добре, що очі його не бачили й уші не чули, як син Коцюбинського бомбардує красу землі нашої й кладе в домовину Українську державу! Доля зглянулась над ним і зробила цю полегкість, хоча кістки його напевне перевернуються в мо-

гилі над Десною — і Десна принесе ще до старого Дніпра і під зруйнований Київ ті криваві батьківські сльози й прокльони, яких не може не послати ота забута вами й дорога нам могила.

Та це сантиментальність, пане Коцюбинський, і за це прошу мені вибачити. Не до лиця нашим лютим часам сантиментальність. Я про інше хочу з вами говорити.

Ви — командуючий українським військом; я — тільки рядовий український письменник. Ви — людина, що у своїх руках держить — чи на довго? — життя і долю мільйонів людей; я — один з тих мільйонів, може, один з призначених на страту, якого з вашого наказу можуть щохвилини послати на смерть ваші полигачі. Ви тільки починаєте свою життєву путь; я може й кінчаю... Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки може ділити большевика від старого українця, що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів. А проте я не заздрю вашій силі й не проміняю й за мою неситу; і проте я не хочу починати свого життя вашим способом, я не бажаю вам кінчати його (життя) може призначеним мені (життям). Не бажаю, бо це була б полегкість за нечуване діло, що тяжить на вас, а полегкости — скажу по-щирості — вам я жичити не можу. Є вчинки, пане Коцюбинський, яких нічим не одкупити ні спокутувати, за які прощення не може бути. На вас лежить тавро таких учинків.

Не буду вам, пане Коцюбинський, нагадувати, що виховано вас, по смерті батька вашого, громадським коштом, що на український гріш, на тяжку загарйовану удовину лепту ви, пане Коцюбинський, здобули свої переконання; це теж сантименти, які не лицюють нам тепер у дні божевілля й жаху. Не говоритиму також і про ваші способи політичної боротьби, про них можна сперечатися, як і про всякі способи. Але ось не сантименти і не такі справи, про які можна сперечатися. Десять днів мільйонове місто, місто беззбройних і беззахисних дітей, жінок та мирної людности, конає в смертельному жаху. Десять днів смерть літає над головами невинних людей. Десять днів творяться такі страхи — я їх бачив, пане Коцюбинський! — од яких божеволіють люди. Десять днів конає українська воля... І ви, син великого батька, що любив — і це я знаю — наше місто, ви його не захистили. І того не досить. Коли ваші »вороги«, — од яких ви не стидались брати допомогу, — щоб не руйнувати міста вийшли з нього, ви входите тріюмфатором та завойовником і, сіючи мізерні брехні про »буржуазність« та »контрреволюційність«, чесним ім'ям свого батька покриваєте нечуване злочинство, яке вже зроблено і по цей день робиться — ті гори трупів, що навергано во ім'я рівности і братерства без жадного суду й слідства, ті ріки крови, що течуть вашими, пане Коцюбинський, слідами. Та ви не тільки покриваєте злочинства — ви робите нові. Ви по-блюзнірському знущаєтеся над усім, що дороге українському народові й що було дороге вашому батькові. Ви українською мовою розповідаєте про свій тріюмф. Ви нею слебезуєте свої накази воякам...

Навіщо ви це робите?

Коли Юда поцілував свого великого Навчителя, цей відповів йому найкоротшим запитанням: »Чи поцілунком продаєш Сина Чоловічого?« — Що вам сказати на цей ваш поцілунок? Таким голосом відповідатимете, коли невсипущий сторож людський, совість, запитає вас: »Де брат твій Авель?« Але найбільші зрадники в історії людськости, Каїн з Юдою, спокутували свій гріх. Один ходив по світі »стенай і тряситься«, другий — »удався«. Ви, пане Коцюбинський, цього не зробите! Ви не стогнатимете і не тремтітимете. Ви не повіситеся. Це теж сантиментальність. На це треба того, що бракує вам органічно. Ви спокійно хліба-солі заживатимете і коли вам, пане Коцюбинський, нагадають, що на руках ваших кров, ви, як Щедрінський персонаж, усміхнетеся: »Нічого — с., я вимил — с...« І сідаючи за стіл, не прийде вам на згадку та сім'я, яку шестипудовий набій усю знищив саме за обідом. Нічого вам не скаже

й той шестиліток-хлопчик, що вдарив себе ножем, коли його тата, — чуєте, пане Коцюбинський, тата! — одірвали од нього, беручи на катівську розправу. Не скажуть і ті ранені, яких із шпиталів брали на розстріл, і тільки тим з них, що самі вже й іти не здолали, ласкаво кидали: »Ну, ждіть черги...« Ви скажете — буржуазна кров... Звідки ви це знаєте? — спитаю вас. І чи не більш за цих проклятих десять днів пролито крови пролетарської? А втім, для мене це ваги не має, бо буржуазна кров так само червоніє, як і пролетарська, і так само веселіше їй текти по жилах, ніж по піску Маріїнського парку, і так само п'янить вона людей, що можуть полоскатися в ній. І голі трупи, ограбовані, роздягнені, яких снопами розвозили по вулицях, — вони німо свідчать, що п'яні од горілки і крови люди ні впину, ні межі своєму хижацтву не знають. І коли у вас, що носить прізвище Коцюбинського, знеслась рука на Київ, коли ви можете чесним ім'ям великого українського письменника покривати всі заподіяні злочинства, коли ви досі жити можете — то вам уже нічого боятися, можете спокійно спати.

Спіть спокійно. Я знаю, що вашу запанцеровану совість словами не дістати. Але ж і ви знаєте, що з насіння, яке посіяли ви в рідну землю, вродить не те, чого ви сподіваєтесь, не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть і кров... До чистої справи й чистих рук треба докладати, а нечисті руки і найчистішу справу зогиджують, бруднять, каляють. І хоч у десятьох водах мийте їх, не змити вам ганьби і неслави, якими вкрили себе і свої діла. Я знаю, ви тепер цього не годні зрозуміти. Але хоч те ви може зрозумієте, що заваджає мені, рядовому письменникові, цього листа до вас, »народного секретаря«, хоч задля годиться, заради самої ввічливости, підписати — з звичайною пошаною.

Сергій Єфремов

(»Нова Рада«, 15. 2. н. ст., 1918, ч. 15).

МАРКО БОЄСЛАВ

Вислужникам Кремля

О, якби вам у серце перелляти
Мою снагу, мою любов, мої терпіння,
Я вірю — марево кайдан прокляте
На динаміт стопило б вам сумління!

О, якби душу вашу запалити
Моїм огнем, моїм благословенним гнівом,
Не називали б ви мене бандитом,
Не крякали б катам покірним співом!

О, якби ви раба нікчемність всю відчули,
Якби ви честь і славу й правду полюбили,
Ви не ходили б в ланцюгах німі, мов мули,
Тяжким мечем на ката впала б ваша сила!

7. 11. 1949 р.

В поневоленій Україні

НА КАТОРЗІ В СИБІРУ

На основі матеріялів РПС, можемо ствердити, що і в 1958 р. життя українських запроторенців на цілинні землі та сибірські промислові будови не змінилося на краще. Так само не покращало життя українського населення на рідних землях, — всупереч брехливим твердженням »прем'єра« Кальченка й багатьох »депутатів« на черговій сесії Верховної Ради УССР, що відбулася в днях 29-30 грудня 1958 р. Варто підкреслити й те, що ні Кальченко, ні жаден інший »представник українського народу« на згаданій сесії не згадали хоча б одним словом про українських запроторенців, що караються на безводних Каракумських степах, у пустелях Казахстану чи в диких лісах Сибіру.

Спершу послухаймо, що сказав Кальченко на сесії Верховної Ради: »В 1958 р. продовжував неухильно зростати матеріяльний добробут і культурний рівень трудящих України« — запевняв »прем'єр«. Показником зростання матеріяльного добробуту українського населення є, напр., те, що в містах, робітничих селищах і сільських місцевостях збудовано для робітників і службовців 10 мільйонів квадратових метрів житлової площі. Але при цьому Кальченко »забув« сказати про найважливіше, себто про те, що саме збільшення житлової площі ще не є показником зростання матеріяльного добробуту. Про добробут можна б було говорити щойно тоді, коли робітники і службовці одержували б таку заробітну платню, що могли б за неї збудувати собі приватний будинок і жити в ньому достатньо, без жадних зобов'язань супроти підприємства, колгоспу чи режиму.

Як дальші показники зростання матеріяльного добробуту і культурного рівня українського населення Кальченко подав факт збільшення в 1958 р. загальної кількости робітників в Україні на 138 тисяч осіб, зріст торговельного товарообігу на 8,3% порівняно з 1957 роком, випущення вищими учбовими закладами 56 тисяч нових спеціялістів, одержання загальної середньої і спеціяльної освіти 342 тис. осіб. Але всі ці кальченківські »показники« зовсім не переконливі, зокрема — зріст загальної кількости робітництва. Щождо торговельного товарообігу, то його збільшення в даному випадку треба віднести на рахунок здорожіння продукції в наслідок невиконання планів виробництва і планів зменшення продукційної собівартости. А про тих 56 тисяч нових спеціялістів і 342 тис. молоді з загальною і спеціяльною середньою освітою треба насамперед запитати, де вони? Велику більшість їх запроторено на цілинні землі та сибірські промислові новобудови.

Ось один з безчисленних конкретних прикладів такого »добровільного« запроторення:

Багато разів десятикласники села В., на Сумщині, збирались увечорі гуртом і думали: закінчимо школу, а далі як?

— Очевидно, в інститут! — впевнено говорила Люся Русак, оглядаючи присутніх крізь великі круглі окуляри.

— Угу, — кивав головою Левко Буняк. — Або в колгосп телятниками. Там і закінчимо свій інститут.

— А в який інститут? — запитувала Люба Голуб.

Серед зібраних завжди був і комсорг Валерій Гребенєв. Прислухаючись до розмови, він загадково мовчав, лиш час від часу говорив:

— Добре було б усім разом навіть і на тваринну ферму.

Тиждень перед закінченням десятирічки комсорг зібрав усіх випускників і викликав викладачку Людмилу Давидівну.

— Що тут у вас сталося? — запитала Людмила Давидівна.

— Особливого нічого, Людмило Давидівно. Я одержав листа від колишнього нашого десятирічника, що минулого року виїхав до-

бровільно на сибірські будови. Він працює тепер у Новосибірську. Пише, що все гаразд, тільки робітників бракує. Оце я й зібрав наших випускників, щоб обговорити: чи не поїдемо всі разом у Новосибірськ?

— Оце вам й інститут! — знову кивнув головою Левко Буняк.

Людмила Давидівна сиділа до самого кінця комсомольських зборів десятиклясників, слухаючи мовчки палку промову комсорга. А коли було ухвалено »одностайно« їхати в Новосибірськ, викладачка сказала:

— Це справа ваша. Ви, комсомольці, самі ухвалили. Але все таки порадьтеся з батьками.

Потім Людмила намалювала присутнім правдивий образ життя на сибірській новобудові: жити немає де, немає води, дівчатам навіть ніде випрати білизну, по праці треба стояти в черзі за продуктами...

А чотири тижні пізніше товаровий ешельон повіз випускників-десятирічників села В., Сумської области, у Новосибірськ, але не довіз їх туди, а повернув у Красноярськ.

В Красноярську та його околицях будується під цю пору багато різних заводів і фабрик. Ще під час другої світової війни в Красноярську було збудовано заводи тракторних тягачів, цементовий, цегельний, радіоапаратури, ковбасну й паперову фабрики та три хлібозаводи. Однак продукції згаданих заводів у самому Красноярську та його околицях купити не можна. Ковбасна фабрика виготовляє вироби різних сортів, але в крамницях Красноярську продається лише ліверна ковбаса, вироблена з відпадків легенів і крови тварин. Один кілограм такої ковбаси коштує 12 карбованців. Проте населення міста, 20% якого складають »добровільці«-запроторенці, ковбасну фабрику дуже любить. Чому? Два рази в тиждень у крамницях фабрики вільно продаються відпадки тваринних кісток, по 5-8 карбованців за кілограм. А що обробка кісток на фабриці відбувається недбало, то на них залишаються куски м'яса. Саме тому перед фабрикою щоденно, вже від 3-ої години ранку, збираються юрби народу, переважно засланці, і біля воріт утворюється величезна черга. Як тільки ворота відчиняються, люди навипередки біжать до крамниці і за півтори години розкуповують усі кістки.

За офіціяльною статистикою, м. Красноярськ нараховує під цю пору 400 тисяч населення, в цьому — 80 тисяч запроторенців. Скільки між цими останніми є українців — не відомо. В одному з чисел газети »Труд« з 1958 р. була вміщена коротенька замітка про те, що з України прибуло в Красноярськ 14 тисяч переселенців. Упродовж 1958 р. кількість українців-запроторенців до Красноярську та Красноярського краю напевно набагато збільшилася, можливо навіть за рахунок отих 342 тисяч осіб із загальною і спеціяльною середньою освітою, що про них згадував Кальченко в своїй доповіді на сесії Верховної Ради УССР.

На совєтських мапах Красноярськ позначений як велике місто, центр Красноярського краю, а фактично — це величезне сибірське село, подібне до багатьох інших сибірських міст-сіл. Назви вулиць такі ж самі, як і в центральній Росії та по всьому СССР. Головна вулиця називається ім. Сталіна, по боках простяглися вулиці Леніна й Маркса, центральна площа називається »ім. Октябрської революції«. Згідно з пляном розбудови міста всі вулиці мають бути асфальтовані, але все це тільки проект. Лише дві вулиці викладені камінням, всі інші — земляні. В спеку за кожним возом й автом підноситься стіною пилюга, а під час дощу твориться така грязюка, що перейти через неї можна тільки закотивши штани по коліна. Найкращі дороги бувають взимку, коли землю вкриває товстелезний шар снігу. Тоді пішоходам найлегше проходити. Але морози бувають такі скажені, що обов'язково треба мати валянки. А тому, що їх у продажу завжди бракує, населення обмотує ноги ганчірками, старими лахами, обв'язує їх шнурками, і так поспішає до праці. Дехто має ще кирзові

чоботи, що зовсім не захищають від холоду, а тому їх теж обмотують різними ганчірками або старими мішками.

Будинки в Красноярську та його околицях у 90% дерев'яні, здебільшого одноповерхові, лиш подекуди зустрічаються і двоповерхові. Стіни зроблені з товстих кругляків, між яких повтикані тряпки або мох. На новобудовах запроторенці живуть у дерев'яних бараках або землянках, а навіть і в шатрах.

Зате будинки державних установ збудовані з цегли. Гарні будинки мають і партійні працівники й директори різних заводів і фабрик. Найбільший і найкращий будинок, положений при центральній площі »ім. Октябрської революції«, належить крайовому управлінню КГБ і МВД. Поряд з ним будується будинок для крайового комітету компартії, ще кращий і вищий ніж емведівський, переважно силами запроторенців.

Не краще від Красноярську виглядає й місто Новосибірськ, на околиці якого тепер будується »Академічний городок«. Будова цього »городка« здійснюється трестом »Академстрой« і підпорядкована центральному будівельному управлінню МВД. Це буде таємний атомний центр. Тут будується університет, дванадцять науково-дослідних інститутів, цілковито засекречений інститут для дослідів атомних реакцій, двірець культури, приміщення для бібліотек, шкіл і театру, багато житлових будинків. Щомісяця на будови »Академстроя« прибувають нові робітники запроторенці з неросійських країн — переважно з України, Білорусії, Молдавії і Балтицьких країн.

Робітники мешкають у бараках і землянках, що ними забудовані всі околиці Новосибірську. Всі ці примітивні помешкання перенаселені докраю. В одній кімнаті живе кілька родин, а до того один кут її ще винаймається стороннім — переважно одиноким. Очевидно, влада цього навмисне »не бачить«, а в газетах постійно галасує про покращання житлових умов і матеріяльного добробуту населення. Місячна оплата за винаймлення однієї кімнатки, площею в 10 кв. метрів, виносить 100-120 карб.

Один із запроторенців пише у своєму листі, що він упродовж шести років мешкав у такій кімнатці, разом з родиною в п'ять осіб. Вихід з кімнатки був прямо на вулицю, як і в більшості помешкань запроторенців у Новосибірську. Взимку сніг пробивається через тонкі двері аж до ліжок. Тому, заки лягати спати, мешканці затуляють усі щілини і завішують двері різним ганчір'ям. Ганчірки до дверей примерзають і вранці треба їх віддирати. Хоч у деяких кімнатах є і печі і каглу на ніч затикається, то вода у відрах все одно замерзає. Морози доходять подекуди до 60 ступнів нижче зера. Печі опалюються вугіллям дуже низької якости, тому раз у тиждень їх потрібно чистити від сажі. Під час цієї процедури, що триває 2-3 години, всі мешканці виходять з кімнати на вулицю і чекають на морозі, поки закінчиться чищення печі.

На новобудовах »Академстроя« найгірше буває взимку з водою. Хоч у багатьох місцях і збудовано водопроводи та колонки з кранами, то вода в них замерзає, а рури тріскають. Так само замерзає вода і в неглибоких колодязях. Населення бігає з відрами, розшукуючи колодязі в яких вода не замерзла.

Як пише один запроторенець у своєму листі, вода в Красноярську дуже коштовна і населення дорожить кожною її краплиною. Так само важко знайти помешкання.

Коли деякі наївні запроторенці звертаються до Красноярського комунального управління з проханням дати їм житлову кімнату, одержують від працівників цього управління насмішливу відповідь:

— Ви що — з місяця впали? В місті є самих лише спеціялістів 35 тисяч, які більше восьми років чекають на кімнати, не згадуючи вже про звичайних робітників. І раптом звідкись з'являєтесь ви та вимагаєте від нас кімнати. Думаєте, що одержати кімнату в Красноярську це те саме, що одержати в крамниці буханку хліба? В нас країна не капіталістична і такі справи з »бухти-

барахти« не виріщуються. Ми діємо тільки за пляном.

Нарешті запроторенці зрозуміли, що в таких містах, як Красноярськ або Новосибірськ, одержати кімнату законним шляхом не можливо. Треба винаймати кімнату в приватних осіб, або ж одержувати квартиру в місці праці. І перше і друге пов'язане з великим ризиком. Законом суворо заборонено винаймати кімнату в »приватників«. Тому, винаймаючи кімнату, кожний записується у паспортному відділі як рідня господаря мешкання. Жадних документів про винайм квартири складати не можна. Тому господар може кожної хвилини викинути квартиранта, що йому і скаржитись немає до кого. Так само можуть кожночасно викинути з квартири за місцем праці, якщо робітник переходить працювати в інше місце. Тому, щоб не втратити мешкання, люди працюють десятки років на одному місці за дуже мізерну заробітну платню.

В Новосибірську та Красноярському краю нові житлові будинки майже не будуються. Будуються переважно будинки установ і великих підприємств. Робітники працюють за нормами праці, а тому виконують роботу якнебудь, не звертаючи уваги на якість, щоб тільки зробити побільше, а цим самим більше заробити для свого і своєї родини прожитку. Наслідки цього такі, що всі нові будинки вимагають негайного ремонту. З таким станом на будівництві »начальство« мириться. Інженер-будівельник »не бачить« недоліків тому, бо він повинен у точно визначений термін здати будівельний об'єкт в експлуатацію. Інакше його не тільки звільнять з праці, а й можуть запроторити в концтабір. Комісія, що приймає нові будинки до вжитку, теж примикає очі на недоліки, бо їй треба похвалитися перед центральною владою успішним виконанням планів. А найвищі партійні й державні верховоди, на підставі фальшивих зведень з провінцій, хваляться великими досягненнями і горлають про свої постійні »турботи« про збільшення добробуту підневільного населення. Такий стан — як подає цитований лист запроторенця, — існує не лише на будівництві, але й на виробництві. Кожний намагається виконати і перевиконати норми праці, зовсім не турбуючись про якість продукції.

Згаданий лист подає ще такий характеристичний факт: у 1957 р. у Новосибірську випродукувано спеціяльний поїзд, що його Москва призначила як »подарунок« для свого сателіта — Чехо-Словаччини. Цей люксусовий поїзд мав свідчити про досягнення »соціялізму« в СССР. Робітникам, що виготовляли цей »подарунок«, скасовано всі норми виробітку і плачено дуже високо за кожну годину праці. Тому поїзд вийшов справді розкішний, а своєю якістю не поступався перед найкращими західніми виробами. »Після такого випадку — читаємо в листі, — стало зрозумілим, чому за кордоном захоплюються якістю совєтської продукції. Це пояснюється тим, що призначені для закордону продукти виробляються не за нормами і для цього гроші не заощаджуються«.

»Военний городок« у Новосибірську — це район заборонений для цивільних. Там розташовані численні касарні, військові установи, полігони, летовища, мешкання для старшин, лікарні, школи, бібліотеки, їдальні. Жінки офіцерів прямо таки полюють на »барахолках« за найдорожчими, особливо закордонними, товарами. (»Барахолка« — це базар, де вільно продавати по державних цінах власні речі). В 1948-1953 роках на таких базарах за золотий перстень або золотий закордонний годинник плачено дві пачки махорки, або 400 грамів хліба. Від 1953 р., за звичайний закордонний годинник платили на »барахолці« 2 тисячі карб. На такому базарі можна купити все, що бажаєте, аби тільки були гроші. Торгують переважно жінки відповідальних партпрацівників і офіцерів, або їхні служниці. Товар, що в державних крамницях коштує »нормальну« ціну, на »барахолці« продається по ціні десятикратно вищій. Проте люди змушені купувати взуття, одежу й меблі

таки на товкучках, бо в державних крамницях потрібного краму зовсім обмаль. Характеристично, що на »барахолці« завжди є велика кількість дефіцитного краму совєтського виробництва, а в крамницях його купити не можна. В 1956 р. міліція одержала таємну інструкцію з наказом контролювати проникання дефіцитного краму на товкучку, проте цієї інструкції ніхто не виконував. Самі міліціонери також купували дефіцитний крам, або його конфіскували і привласнювали.

В Новосибірську є чотири постійні кінотеатри (між іншими, »Октябрь« і »Совкіно«), вступні квитки до яких коштують 4-8 карб. До 1955 р. там висвітлювано фільми виключно совєтського виробництва, а пізніше вже й закордонні. Є це здебільша фільми афганістанські, індійські, часом японські, югославські, італійські й ін. Іноді висвітлюють теж французькі, аргентінські і бразільські фільми, головно такі, що зображують »жахливі злидні« в західніх країнах. Деякі з цих закордонних фільмів совєтська кінопромисловість відповідно переробила, вивівши в них »героями« закордонних комуністів і »прогресивних« робітників. Висвітлюється також численні совєтські фільми присвячені другій світовій війні і таким способом пропагується »совєтський патріотизм«, беззастережну відданість і послух вояків і старшин компартії та урядові. Совєтські фільми пропагандивно спрямовані головно проти американців.

Проте після висвітлення закордонного фільму можна завжди почути таку розмову між відвідувачами кіно:

— Що безробітний за кордоном герой — цього заперечити не можна. Але чи бачили ви, яке він має мешкання? Чотири кімнати, кухню, ванну кімнату, шафи з одягом, а в них по вісім-десять убрань.

В Красноярську є до тридцяти середніх шкіл, шість технікумів і два інститути. В Новосибірську — 24 середніх шкіл, музична школа й чотири інститути. Але на півмільйона мешканців цього міста існує тільки одна універсальна крамниця, дві книгарні, одна міська пральня та дві майстерні для ремонту взуття. Людина може ввесь день ходити по місту голодною, бо в двох ресторанах, що тут є, не може попоїсти через шалену дорожнечу, а дешевих їдалень, т. зв. робітничих »обжіраловок«, немає. Щоправда, на будовах і виробництвах вони є, але вступ туди дозволений тільки за перепусткою з місця праці, а їжу можна одержати лише за т. зв. »закрепітельним талоном«. Хто такого талону не має, той не пообідає. За тарілку пісної зупи в »обжіраловці« треба заплатити 1,20 карб., а за другу страву — кусень соленої риби, або січеники на 80% з гречаної каші — 2,70 карб. Рядовий робітник одержує в місяць 700 карб. платні, з чого для держави відраховується до 30%.

В Красноярську є два готелі, а при кожному з них ресторан, де ціни на їжу — астрономічні. Друге дання, напр., коштує тут 20-40 карб., напитки в 7-8 раз дорожчі ніж у звичайній крамниці.

Як у Новосибірську, так і в Красноярську вночі виходити на вулицю дуже небезпечно, бо можна впасти жертвою професійних банд т. зв. »блатарів«. Банди ці рекрутуються з кримінального елементу, що по звільненні з концтаборів змушений назавжди залишитися на просторах Сибіру. »Блатарі« творять окрему касту, спаяну залізною дисципліною. До неї належать особи різного віку, навіть і діти від 8 років життя. Щоночі банди грабують прохожих і крамниці, а навіть і установи. Міліція вдає, що про існування банд нічого не знає, бо це владі не вигідно. Навіть серед білого дня бандити спокійно обкрадають кишені пасажирів у трамваях і автобусах, а вночі роздягають прохожих. Якщо нападений чинить спротив, то бандити його вбивають, або калічать, відрізуючи своїй жертві вуха й ніс. Кликати про допомогу немає сенсу, бо й самі міліціонери бояться бандитів.

Так загально виглядає життя на новобудовах Сибіру, куди Москва назавжди запроторює українське

населення. Тож нічого дивного, що багато запроторенців звідти втікає.

З цього приводу газета »Труд«, у числі від 3. 1. 1959 р., б'є на сполох статтею п. з.: »Як закріпити кадри на цілині та новобудовах«. Названа газета пише, що кожного року на цілинні землі та новобудови Сибіру прибуває приблизно 250 тисяч запроторенців. Але до 60% їх самовільно порушують контракти праці та втікають до інших місцевостей, переважно до европейських областей СССР. Тут вони знаходять для себе іншу працю, а навіть роздобувають собі нові паспорти. »Труд« пропонує видати спеціяльний державний »указ«, згідно з яким усіх запроторенців, що самовільно покинули працю, каратиметься ув'язненням. Засуджені мусітимуть відбувати кару на місцях свого запроторення і працювати примусово, без зарплатні, на тих новобудовах, до яких були заслані. По відбутті кари, вони мусітимуть напостійно залишитися на місці запроторення і впродовж п'яти років перебувати під поліційним наглядом.

Так сумно розпочався для українських запроторенців новий 1959 рік, перший рік »побудови московського комунізму«.

Д. Шалдій

З нових видань

НОВЕ ПРО ІВАНА ФРАНКА

Яр Славутич: ІВАН ФРАНКО І РОСІЯ. Українська Вільна Академія Наук (серія: література, за редакцією — М. І. Мандрики, ч. 5). Вінніпег. 1959, накладом УВАН, стор. 28.

Д-р Яр Славутич, який, поза своєю широковідомою діяльністю в галузі поезії й літературної критики, не вперше виступає в цій своїй публікації в характері історика літератури, переконливо викриває й спростовує в ній ті фальшування політичних поглядів і літературних позицій І. Франка, що так наполегливо і тенденційно провадяться від 20-тих років у підсовєтській Україні, аби — за директивами з Москви — за всяку ціну запрягти цього великого українського національного поета (так само, як це намагаються зробити й з Т. Шевченком та Лесею Українкою) до большевицького »соціялістичного« воза.

Дійсно, беручи до уваги, як багато чого Франко знав з російської літератури та як інтенсивно нею цікавився (а чимало й перекладав з неї українською мовою) — то доводиться аж дивуватися з кількісної незначности та якісної несуттєвости виявів російського впливу власне літературного характеру в творчості Франка; і в усякому разі, вони містяться не там, де їх хочуть знайти совєтські й підсовєтські літературознавці. Здається, що Яр Славутич дещо перебільшує, коли твердить: »Взагалі у Франка ні в поетичних, ні в прозових творах ніде немає таких місць, про які можна б було відверто й беззастережно говорити як про впливи російських авторів«[1]). Зокрема питання про вплив Некрасова на маніру викладу в деяких »народницьких« поемах Франка (напр., у »Панських жартах«) заслуговувало б на серйозне дослідження. Але це, безперечно, не належить до істотних складників Франкової мистецької творчости — ані навіть у суто стилістичному аспекті.

Ідейна сторона ставлення Франка до Росії та російської літератури й публіцистики аналізується автором дуже вдумливо й об'єктивно. Автор слушно вказує на особливу важливість Франкового »Одвертого листа до галицької мо-

[1]) В іншому місці він, щоправда, висловлюється обережніше: »Вплив російських авторів у прозі й поезії Франка — дуже проблематичний, на наш погляд, неіснуючий«.

люді« 1905 року, де Франко висловлює своє глибоке недовір'я до майбутньої національної політики російського демолібералізму: »Російський лібералізм виявляє вже тепер і виявить по своєму запануванні інші, так само небезпечні прикмети... доктрина самодержавія й обрусення дуже легко може подати собі руку з ліберальним доктринерством: вистачить, замість самодержавної особи, поставити самодержавну ідею — ідею нероздільности й єдности Росії, непорушности російського великодержавного становища »русского«, себто великоруського народу, — і маємо продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування та облуплювання окраїн для »добра« центру...«

Проте, коли автор доходить висновку, мовляв, »Франко пророче передбачив природу російського комунізму, вказуючи ще на початку 20-го сторіччя, що він не принесе добра українській нації« — то таке формулювання містить певну неточність. Адже Франко висловив у зазначеній вище статті своє недовір'я супроти евентуальних імперіялістичних потягнень російських лібералів, а не соціялістів; а щодо російських соціял-демократів, то автор і сам признає, що Франко з ними »зв'язувався для успішної боротьби проти російського царату«, себто »з тактичних міркувань«... Невже справді з самих лише тактичних?

Отже, передбачити Франко спромігся лише антиукраїнську політику російського »временного правительства« (тимчасового уряду) 1917 року; і мимо всієї своєї антипатії супроти »соціялістичної держави« марксистського типу[2]) — зрештою, антипатії суто соціяльної, ніякими національними мотивами не позначеної — Франко, найправдоподібніше, ані на гадці не мав, що якраз певна частина російської соціял-демократії (большевики) не лише перейме на себе антиукраїнську русифікаційну політику царату й демолібералізму, але й надасть їй характеру ґеноциду. Констатуємо це, звичайно ж, не на докір Франкові — бо хто ж це міг передбачити 1905 року, або й дещо пізніше? — тільки як історичний факт, перед яким не слід заплющувати очі.

Далі, коли автор — всупереч не самому лише »стероризованому російськими комуністами« М. Вознякові, але й далеко авторитетнішому А. Кримському — категорично стверджує, мовляв, відомий сонет Франка »Багно гнилеє між країв Европи...« є складений на адресу Росії (а не Австрії), то він, гадаємо, повинен був бодай спробувати пояснити, яким це чином Франко міг сказати (і без найменшої тіні іронії) на адресу Росії: »Ти не січеш, не б'єш, в Сибір не шлеш« — коли царська Росія саме оце й робила (і це було загальновідомо не лише в Західній Україні, але й у цілій Европі). На нашу думку, Франко саме оцим рядком хотів дати читачеві до зрозуміння, що тут іде, власне, про Австрію, і що її ім'я замінено ім'ям Росії (в 4-ім рядку сонету) лише з цензурних причин. Щоправда, є ще й інша можливість — що текст цього сонету взагалі не впорядку. Але в усякому разі проблема лишається проблемою.

Зрозуміла річ, оці історичнолітературні розходження між Я. Славутичем і нами не заваджають його розвідці бути, в цілому, вартісним внеском у наукове »франкознавство« і зокрема правити за гідну відповідь української вільної науки на непристойні намагання цілої низки підсовєтських літературознавців (в лапках і без лапок), як от М. Возняк, Ю. Кобилецький, М. Пархоменко, І. Басс, М. Рильський, П. Тичина, перетворити великого українського національного письменника на »соціяліста-інтернаціоналіста« та русофіла.

Книжка містить також досить детальне резюме англійською мовою.

В. Державин

---

[2]) »Люди виростали б і жили б у такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою...« (»Що таке поступ?« — розвідка 1903 року).

Т. ШЕВЧЕНКО — ПЕДАГОГ

Д-р Василь Луців: ПЕДАГОГІЧНА ПРАЦЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. Вид. »Об'єднання Українських педагогів у Канаді«, Торонто, 1959 р., стор. 48.

Праця д-ра В. Луціва є безперечно новим внеском у Шевченкознавство. Згадавши про величезне значення Т. Шевченка для української нації, автор пише: »Нам же, педагогам, лишається з'ясувати педагогічну працю, схилити перед ним (Т. Шевченком) голови, як перед одним з перших і кращих педагогів та виховників« (ст. 5).

І дійсно, Шевченко був усією душею великим педагогом; він працював не лише над виготовленням, виданням і розповсюдженням шкільних підручників, а й вщеплював у наші душі національну ідею, ідею боротьби за своє державно-правне становище.

Автор книжки знайомить читача із шкільництвом царської Росії, що стояло на низькому рівні, а тому і в Україні, як наслідок московської малограмотности і поневолення українського народу, шкільництво »в часи Шевченка було на найнижчому щаблі«. »Москва встигла зденаціоналізувати не тільки українську провідну верству (Польща довела до цього раніше), але й затопила в безпросвітній темноті ввесь народ. Неписьменність в Україні за Шевченка була майже поголовна. Щоправда, подекуди по селах були парохіяльні школи, але ними користувався дуже малий відсоток селянської дітвори«.

В такій-то парохіяльній школі вчився і Тарас Шевченко. Але, як відомо, школа стояла на низькому навчально-педагогічному рівні, зокрема не було книжок. Єдиним підручником учителя була »Граматка« — буквар і часослов. Учні не мали що читати, крім »Житія Святих«, »Псалтиря« та ще декількох книжок релігійного змісту. Єдиною »заохотою« дітей до навчання була фізична метода — биття. Цю методу добре відчув на собі і Шевченко, особливо від одного із своїх »учителів« — Совгиря, якого опісля схарактеризував так: »Мир праху твоєму, сліпий Совгирю! Ти, небораче, і сам не відав, що творив: так тебе били, і ти так бив і в простоті сердечній не бачив у тому гріха!«

В другому розділі книжки: »Шевченко про виховно-педагогічну справу«, автор заперечує необгрунтований вислів критика Остапа Грицая, що Шевченко, мовляв, »вже з природи не був надто предестинований до великої педагогічної ролі«.

Д-р В. Луців уважає, що вислів цей також спричинився до того, що »педагогічну діяльність Шевченка вперто промовчувано«.

Очевидно, що негативні вислови, та ще й відомих людей, мають від'ємний вплив на розвиток здорової думки і правильної оцінки. Це стосується і до вислову О. Грицая про педагогічне значення діяльности Т. Шевченка.

»В поезіях Т. Шевченка — пише д-р В. Луців, — зустрічаємо найкращі зразки педагогічних засад. Поет належно оцінив вагу навчального слова, закликаючи:

Учітеся, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужого научайтесь —
Свого не цурайтесь.

»Болюючи над національною недолею, він бачив, що лихо в тому, що в нас немає своїх рідних шкіл, тому й каже:

Якби ви вчились так, як треба,
То й мудрість би була своя«.

Т. Шевченко глибоко вивчав педагогіку і її процеси; починаючи від клясичної педагогіки часів старої Греції і Риму, вивчав і кращі зразки педагогічної діяльности західньоевропейських видатних педагогів — Руссо, Коменського, Пестальоцці та інших, кінчаючи на кращих зразках педагогічної праці та філософсько-педагогічного думання Сковороди. »Шевченко, — каже автор, — уложив та працював над »лічбою«, не поминаючи і пісні та музики, а саме тому, що

за зразок брав не тогочасну московську педагогіку, а сягав до світлих традицій Києва«. Поезія Т. Шевченка »майже всюди овіяна лицарськістю, шляхетним бойовим запалом та глибокою, аж до самопосвяти посуненою любов'ю до батьківщини«; »елладоримська педагогіка повною течією ринула на древню Русь-Україну та проявляється в нас аж посьогодні, хоч і перетоплена в горні української динаро-трипільської культури«.

Автор подає ряд визначних імен світової слави педагогів, вихователів та письменників, що виписані з щоденника, повістей та листування Т. Шевченка: Гомер, Данте, Шекспір, Гете, Байрон, Пушкін, Гоголь, Беранже, Гердер, Руссо, Йордан, Лабзін, Бодянський О. М., Максимович, Маркевич, Галан, Старів, Гулак-Артемовський, Стороженко, Устрялов, Іванишев, Чалий, Бодянський М. І. Звичайно, що знайомство, вивчення і студіювання праць таких визначних особистостей говорять про те, що Шевченко був глибоко начитаною людиною і добре обізнаний з літературною і педагогічною галузями наук.

Для глибшого зрозуміння Т. Шевченка, автор наводить декілька думок з його прозових творів:

»Призначення художніх мистецтв — подати очам або уяві красу і жах природи, життя держав і побут окремої людини, сили пристрастей і події, які вражають душу... Пустелі Америки, береги Райну, палюче небо Італії — поривають уяву, і ми, загублюючи почуття часу і простору, витаємо по далеких країнах, живемо життям проминулих століть. Може бути, що це один з відблисків душі, споконвіку вічної й активної, але відблиск цей оживний, божеський... Що ж казати про те, коли одного погляду досить, щоб воскресити в нашій пам'яті батьківщину, і звичаї предків, і події, які яскраво відокремились від звичайного опису землі, де ми почали жити й почувати! Подвиг досягти цього великий, а можливе до того сприяння повинно становити наш обов'язок«.

Автор книжки до цих глибоко змістовних слів поета, додає: »Це слова зрілого, ба більше, великого вчителя, яким безперечно був Шевченко«.

Шукаючи аналогії, автор, крім Коменського, знаходить її в іншого видатного педагога Г. Пестальоцці, який присвятив був ціле своє життя служінню суспільству педагогічною діяльністю: »Як Пестальоцці дбав про свій інститут, так Шевченко помагав недільним школам«.

В третьому розділі книжки: »Думки інших про Шевченкову педагогічну працю« — автор наводить дуже цікаві вислови, спостереження, листування тощо відомих осіб: мистців, письменників, педагогів, журналістів та інших про Шевченка. Всі ці міркування про поета зводяться до того, що в Шевченка був дійсно великий розум, талант високого обдарування. Крім цього автор подає маловідомі дані про Шевченка, напр., про надання йому титулу »академіка-гравера« Радою Академії мистецтв.

В розділі четвертому: »Педагогічна праця Т. Шевченка« — автор знайомить читача з педагогічною діяльністю поета. Подає практичну діяльність поета на педагогічному полі, зокрема в розвитку т. зв. »недільних шкіл« в Україні, для яких Шевченко був склав буквар, що був розповсюджений у тих школах. Бачивши, що московський уряд не цікавиться розвитком письменности в Україні, навпаки, ставить їй перешкоди, Шевченко поширював і поглиблював освіту в українському народі. Буквар Шевченка дав прекрасні наслідки, не зважаючи на те, що московська реакція уживала всіх засобів, щоб не допустити до його розповсюдження. Зміст букваря — за висловленням сучасників поета, фахівців-педагогів, — був на висоті педагогічно-дидактичних вимог. Половина букваря складалася з релігійного змісту, а друга половина — з українських дум, псальм тощо.

Крім цього, Шевченко хотів дістатись на педагогічну працю в Київському університеті (викладачем малювання), навіть був затверджений на цю посаду, але, як каже автор, »доля і тут посміялась із Шевченка... і педагогічної праці він не одержав«.

В п'ятому розділі: »Пожнив'я Шевченкової учительської праці« — автор знайомить читача з фіналом педагогічної праці поета, дає правильну її характеристику, підкреслюючи, що Шевченко вміло сполучував літературно-мистецьку працю з працею педагогічною, що ґрунтувалась на національних традиціях — глибокій християнській релігійності і національно-патріотичній відданості.

Цінна цитата німецького письменника Карля Е. Францоза, що писав про Шевченка: »Він не тільки геній сам по собі, але водночас і втілення поетичного генія України. Його муза злучила всі найхарактеристичніші прикмети української літератури; хто його характеризує, дає одночасно і загальний образ поетичних змагань його народу«.

При кінці розділу подана також цінна цитата американського професора Клеренса Менінґа: »... Шевченко здобув чолове місце в Пантеоні визначних поетів слов'янського світу, а його слава житиме так довго, як ні одного з його сучасників в інших літературах«.

Книжка закінчується словами великої нашої поетеси Лесі Українки:

Хай же промінь твоїх думок
Поміж нами сяє, —
»Огню іскра великого«
Повік не згасає.

Так ми подали коротке резюме книжки д-ра В. Луціва »Педагогічна праця Тараса Шевченка«. Вона заслуговує на позитивну оцінку і на поширення в українськім суспільстві.

П. Савчук

З українських дитячих кіно-фільмів

КАЗКА ПРО ІВАСИКА-ТЕЛЕСИКА І ПРО БАБУ-ЯГУ

Кольоровий, звуковий фільм українською мовою, продукції Американсько-Української Фільмової Корпорації в Нью-Йорку, під керівництвом Григора Мокляка.

Прастара народна казка призначена для наших найменших. Перед глядачем пересуваються на фільмовій стрічці, на протязі майже двох годин, фантастичні пригоди Івасика-Телесика, що його зачарувала відьма Баба-Яга, та історія його щасливого повороту до своєї зажуреної матері.

В постановці цієї казки беруть участь, крім старших віком мистців, теж і наші діти, тому у фільмі багато молодости, безпосередности та юного захоплення. Гарна українська мова, пісні й оперта на народних мотивах музика йдуть упарі з картинами народного побуту в українськім селі. Типова українська селянська хата вкрита стріхою, її внутрішня обстановка, гарна народна ноша старших і дітей. А все це разом має знаменне виховне значення для наших дітей на еміґрації, особливо для тих, що не мали щастя жити в рідному краю, виховуватись там і бувати в українському селі, а тепер примушені оглядати дитячі фільми чужою мовою чи читати відомі »каміксі«.

У фільмі, крім картин з природи, є і постаті з демонології — відьма Баба-Яга, русалка, Оленка-Зміючка, водяний чорт, що виринає з водних глибин, та інші. Є й картини з життя на селі, бачимо у полі косарів, кузню й ковалів, ігри дітей, звіринний світ... І так акція казки від початку до кінця тримає глядачів у напруженні й зацікавленні, зокрема дітей.

Фільм у чудових природних кольорах та бездоганного звуку вимагав від продуцента багато труду, кількох років праці та великих коштів. І можна ствердити, що продуцент цього фільму задовольнив глядачів і добре прислужився нашій громадськості, зокрема українським дітям.

Ярослав Гриневич

ОГЛЯД МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ

Ультимативні домагання Москви в справі західнього Берліну спричинили поважне міжнародне напруження і пожвавили політичну діяльність керівників західніх держав. Виникла конечність відбути безпосередні розмови в справі Берліну між урядами США, Великої Британії, Франції та Західньої Німеччини, і з цією метою до Европи був прибув американський державний секретар Дж. Ф. Даллес.

Прибувши 4-го лютого до Лондону, Даллес відбув довшу конференцію з прем'єром Мекміленом і міністром закордонних справ С. Ллойдом. Хоч брітанська преса писала про деяку розбіжність у поглядах американського і брітанського урядів щодо проблеми західнього Берліну, то на згаданій конференції стверджено принципову однозгідність і солідарність обидвох урядів супроти московських домагань. Як заявив речник Форін Офісу, Захід рішений боронити своїх прав у колишній столиці Німеччини. Евентуальний риск вибуху війни з приводу Берліну впаде »виключно і повністю« на уряд СССР.

Треба відмітити, що французька та німецька преса займає в справі Берліну становище більш рішуче, ніж брітанська. Лейбористи завжди були схильні вести політику »замирення« з СССР, тож і в даному випадку примирливі голоси їхньої преси нікого не дивують. Щождо консервативної преси, яка останньо почала виступати проти »нееластичної« політики французького прем'єра Дебре і німецького канцлера Аденауера, то ці виступи треба віднести на рахунок передвиборчого маневру: консерватисти хочуть таким способом переліцитувати лейбористів у »миролюбності«. З цих же самих причин **Мекмілен вирішив вибратися, 21-го лютого, до Москви** на переговори з кремлівськими верховодами.

Після лондонської конференції, Даллес прибув до Парижу і Бонну, де мав розмови з французькими і німецькими керівниками, і тут так само стверджено повну однозгідність і солідарність дотичних урядів щодо справи Берліну та інших важливих міжнародних проблем. Щождо подорожі Мекмілена до Москви, то і в Парижі і в Бонні її оцінюють як »передчасну і некорисну«.

По повороті до Вашінґтону, Даллес зразу ж таки на летовищі заявив журналістам таке: »У Лондоні, Парижі й Бонні я відбув розмови з шефами урядів, як теж із генеральним секретарем НАТО Спааком. У наших розмовах ми підтвердили солідарну поставу й рішучість, висловлену в спільному комунікаті від 14-го грудня м. р. у Парижі. Я скріплений однодушністю і непохитністю керівників европейських держав...«

Та ця добра вістка була незабаром затьмарена важким **занедужанням Даллеса**, державного мужа і політика, який в останніх роках став чоловою постаттю не тільки в США, але і в цілому вільному світі. Хірургічна операція, що їй мусів піддатися Даллес, відбулася успішно, але при цьому стверджено наявність у нього пістряка шлунку, що вимагає довгого лікування. Тож дуже правдоподібно, що на пост міністра закордонних справ США мусітиме прийти нова людина. Як можливих наступників Даллеса називають Крістіяна Гертера, теперішнього державного підсекретаря, далі Даґлеса Дільона, Джона Мек Кльоя та ген. Ґрюнтера, колишнього головнокомандуючого військами НАТО.

В останніх тижнях відбулися успішні заходи в справі **позитивної розв'язки проблеми Кіпру**, що впродовж багатьох років завогнювала взаємини між Великою Брітанією, Грецією і Туреччиною. Прем'єри і міністри закордонних справ Греції і Туреччини зібралися 5-го лютого в Цюріху на конференцію в справі Кіпру і по

кількох днях нарад виробили узгіднений проєкт розв'язки цієї проблеми. Згідно з цим проєктом, Кіпр стане самостійною республікою, в якій обидві етнічні групи — грецька й турецька — матимуть рівні політичні права й релігійну свободу, а Велика Британія матиме право надалі втримувати на цьому острові свої військові бази. Всі закони, ухвалені парляментом, для своєї важности вимагатимуть підпису президента держави і його заступника. Президентом республіки має бути грек, віцепрезидентом — турок. Парлямент складатиметься у двох третинах з послів від грецького населення, а в одній третині — від турецького. Конституція гарантуватиме, що грецька більшість не може ухвалити законів некорисних для турецької меншини.

Грецько-турецьке порозуміння в справі Кіпру прийняла брітанська публічна опінія, в загальному, прихильно. Вороже до нього поставилися комуністи та скрайнє праві кола консерватистів, що підняли протест проти нищення »престижу Великої Брітанії на Кіпрі«. Так само цілком негативне становище зайняли грецькі й турецькі екстремісти, які оцінюють цюріхське порозуміння як »катастрофу, гіршу ніж плян Мекмілена«.

Грецько-турецький проєкт у справі Кіпру розглянула конференція у Лондоні, що розпочалася в другій половині лютого, з участю прем'єрів і міністрів закордонних справ Великої Брітанії, Греції і Туреччини. До Лондону прибув теж архиєпископ Макаріос, який спочатку був висунув поважні застереження до згаданого проєкту, проте розбіжности вдалось усунути і 19. 2. конференція закінчилася успішно. Подробиці договору будуть незабаром опубліковані.

Наприкінці січня відбулася в **Карачі (Пакістан) шоста сесія Ради Багдадського пакту**, який від кількох років практично не проявляв жадної діяльности, а в минулому році зазнав ускладнень через державний переворот в Іраку. Крім представників Туреччини, Персії та Пакістану — у сесії взяли участь представники Великої Брітанії (міністер оборони Данкен Сандіс) і США (заступник державного секретаря Льой Гендерсон). Як повідомляє офіціяльний комунікат, оборонна система пакту буде зреорганізована, а Велика Брітанія виявила готовість допомагати йому щорічною сумою 850 тисяч фунтів стерлінґів.

Совєтська пропаґанда накинулася гостро і злобно на учасників конференції в Карачі, зокрема на США, закидаючи цим останнім, що вони »підготовляють аґресивні пляни для заманеврування Туреччини, Персії та Пакістану у воєнну авантюру«, як теж для того, щоб »витягнути матеріяльні користі з країн, які опинилися в трудному становищі«.

Як кожного року, в половині лютого **брітанський міністер оборони представив парляментові »Білу книґу« про стан і програму озброєння країни.** Уряд плянує збільшити кількість професійних вояків із 165 тисяч до 180 тисяч, а повітряну фльоту поповнити новими ескадрами бойових літаків. Для держави, що має 50 мільйонів населення і військові зобов'язання в різних районах світу, така збройна сила є конечне мінімум.

Про стан озброєння США подав деякі відомості міністер оборони Мек Елрой, на пресовій конференції 23-го січня. Він заявив, що США диспонують міжконтинентальними балістичними ракетами, якими можна поцілити кожну точку на земній кулі. До кінця 1959 року запас цих ракетних стрілен буде поважно збільшений. На думку міністра, немає жадних доказів на те, начебто СССР був краще виряджений цього роду зброєю. До 30-го липня 1960 р. збройні сили США нараховуватимуть: наземні війська — 870 тисяч, літунство — 845 тисяч, фльота — 630 тисяч і морські стрільці — 175 тисяч вояків.

Совєтська аґенція ТАСС подала 30. 1. урядовий комунікат про **»третю з черги редукцію кількости військ СССР«.** За цим разом Москва нібито здемобілізувала 300 тисяч вояків, »з метою причинитися

до зменшення міжнародного напруження та для утривалення миру«. Під цю пору збройні сили СССР нарахсьують 3,650.000 вояків.

Західні військові експерти вважають, що ота »редукція« (якщо вона справді була проведена) зовсім не зменшує ударної сили армій СССР, бо її рекомпенсує одночасна модернізація цих армій, вирядження їх новою зброєю.

Москва своїми пропаґандивними комунікатами про скорочення армії намагається приспати сторожкість вільного світу, а водночас, за допомогою своїх сателітів, розпалює в різних місцях нові вогнища заколотів і неспокоїв. І так, як повідомила делеґація Ляосу в ОН, **війська комуністичного північного В'єтнаму вяйшли на територію Ляосу** та зайняли кілька прикордонних районів. Впарі з цією збройною інвазією північний В'єтнам розпочав наклепницьку кампанію проти південного В'єтнаму, мовляв, у цій країні масово вбивають комуністичних военнополонених.

Ляос покищо обмежився політичною протиакцією на комуністичну провокацію. Як заявив 11. 2. прем'єр Фуї Сананніконе, Ляос виповів свої зобов'язання, прийняті в 1954 р. на конференції в Женеві, що поклала край війні в Індо-Китаї. Як відомо, північний В'єтнам не належить до Об'єднаних Націй, а тому може легко, з формальних причин, відкинути евентуальні напімнення чи перестороги з боку цієї організації.

Північна Корея посередньо спричинила виникнення **гострої кризи у взаєминах між Південною Кореєю і Японією**. В період від 1910 до 1945 р. в Японії поселилося біля 600 тисяч корейців, що виеміґрували з північної Кореї. Сучасний комуністичний північнокорейський уряд, за прикладом Москви та її сателітів, веде посилену кампанію серед корейських еміґрантів за »повернення на батьківщину«. В наслідок цієї кампанії біля 40 тисяч корейських еміґрантів заявили готовість повернутися з Японії у північну Корею, на що японський уряд дав свою згоду. Проти такого рішення Японії гостро запротестував уряд Сінґмана Рі, розцінюючи це як фактичне визнання Японією комуністичної тиранії в північній Кореї, та загрозив зірванням дипломатичних взаємин із Японією, як теж репресіями проти японських рибалок і торговельних кораблів.

Рішуча акція уряду Сінґмана Рі проти комуністичної аґентури та її прибудівок у південній Кореї викликала негодування з боку американського амбасадора у Сеулі, Довлінґа, мовляв, уряд Сінґмана Рі поборює комунізм »недемократичними методами«. Така постава амбасадора США спричинила **погіршення корейсько-американських взаємин** і у зв'язку з цим Довлінґ відлетів до Вашінґтону, щоб там з'ясувати сучасний стан у Південній Кореї.

Деяке охолодження наступило теж **у філіппінсько-американських взаєминах**, на фінансовому тлі. Справа військових баз США на території Філіппін усе ще остаточно не унормована, а крім цього Філіппіни невдоволені малою економічною допомогою з боку США. У зв'язку з цим американський амбасадор у Манілі, Болен, відлетів до Вашінґтону по інструкції.

Позачерговий, 21-ий, з'їзд КПСС відбувся у Москві в днях 26. 1.-6. 2., з участю понад 2000 делеґатів партії, як теж численних делеґацій від компартій з усього світу, в числі яких були такі відомі комуністичні ватажки як Чу Ен-ляй, Толіятті, Дюкльо, Ґомулка, Ґротеволь та ін. На з'їзді, вперше в історії КПСС, допущено і закордонних журналістів, хоч і не на всі дні нарад.

Головним доповідачем на з'їзді був Нікіта Хрущов, який у своїх двох довжелезних промовах подав семирічний плян »побудови комунізму« в СССР. На з'їзді багато разів і дуже гостро засуджено »антипартійну групу« Маленкова, Молотова, Каґановича, Булґаніна і Шепілова, а Первухін і Сабуров каялися та самі себе прилюдно ганьбили за зв'язки з цією »антипартійною групою«.

Міністер оборони СССР, маршал Маліновський, говорив про неминучу загибель капіталізму, мовляв:

»Уже заходить сонце капіталізму. Зате сходить сонце для африканських і арабських народів. Імперіялісти бажали б зупинити цей визвольний процес силою. Вони підготовляють війну, в якій думають вжити термоядерну зброю. Але існує зброя ще страшніша: міжконтинентальні ракети. СССР уже вистрілив одну таку ракету і вона стала штучною планетою. Ми вдячні нашим науковцям за те, що вони уможливили озброїти наші армії цілою серією таких й іншого роду ракет«. Далі, погрожуючи »західнім імперіялістам«, Малінов-ський бундючно заявив, що »їхня зброя закоротка...«

Постановлено, що черговий з'їзд КПСС відбудеться не в 1960 р., як передбачено статутом партії, а щойно в 1961 р.

Совєтсько-перські переговори, що вже від довшого часу велися в Тегерані, закінчилися певдачею для Москви. Обіцяючи Персії технічну й фінансову допомогу та заключення пакту неагресії, Москва прагнула таким способом проникнути в цю країну та здобути вільний доступ до Індійського океану. Москва робила великий натиск на Персію з метою відвернути її від »імперіялістичного блюку«, себто від союзу з Заходом. Але після того, як до Тегерану прибули спеціяльні висланники президента Айзенгауера, амбасадор Джордж Мек Ґі й дмірал Редфорд, які запевнили перський уряд, що США дадуть Персії потрібну їй допомогу, совєтсько-перські переговори були зірвані. Персія вирішила йти з Заходом, а не з Москвою.

Цей крок перського уряду викликав велику лють у Москви, яка зараз же виступила з обвинуваченням, що на перській території знаходять підтримку »закордонні аґресивні сили, а це погіршує положення на цілому Середньому Сході«. При цьому Москва загрозила, що вона зробить »належні висновки« щодо »неприязних актів« з боку Персії.

В Італії уступив коаліційний уряд Фанфані, що складався з представників християнсько-демократичної і соціял-демократичної партій. Після довготривалої кризи, президент Ґронкі доручив місію створення нового уряду Сеньї, що є одним із лідерів християнсько-демократичної партії. Новий уряд буде, правдоподібно, однопартійним.

В останніх тижнях дуже **погіршилися взаємини між Францією і Тунісом.** Як у попередніх роках, так і тепер це погіршення виникло з тієї причини, що Туніс активно допомагає альжірським самостійникам. Безпосередньою причиною напруження став факт заарештування туніською поліцією французьких поштових урядовців і техніків, що досі працювали в Тунісі. Їх обвинувачують у шпигунстві та зорганізуванні підслухів телефонних розмов, які вели між собою керівники ФЛН, що перебувають у Тунісі. Франція не заперечує цих обвинувачень, але вважає, що згадані урядовці-французи виконували свій патріотичний обов'язок і зовсім не вмішувалися у внутрішні справи Тунісу. Зате Туніс постійно веде нельояльну супроти Франції політику, бо на його території вишколюється 15 тисяч фелаґів, що відтак переходять на територію Альжіру для протифранцузької боротьби.

У зв'язку з загостренням взаємин, кілька десятків французьких громадян, що ще працювали в туніських урядах, схоронилися у французькій амбасаді в м. Тунісі, а відтак були репатріовані до Франції. Туніська поліція оточила будинок французького військового аташе, заборонивши йому з нього виходити.

Боротьба в Альжірі продовжується з непослабленою силою і завзятістю. Як тепер вичвилося, **альжірським феллаґам допомагає теж Ірак.** Прем'єр Кассем заявив на пресовій конференції, що альжірці борються проти французів зброєю, яку їм посилає Ірак. »Кожного тижня — сказав Кассем, — наші літаки відлітають до Альжіру, щоб завезти зброю й амуніцію для тамошніх повстанців«.

Франція переживає тепер період прискореної реорганізації своїх політичних і суспільних інституцій,

згідно з новою конституцією. Уряд прем'єра Дебре видав низку законів, що ввійшли в дію без попереднього схвалення парляментом. Зокрема помітні великі зміни в господарському житті, що стоїть під знаком політики ощадностей. Нові податки, загальне подорожіння всіх продуктів, пошти, транспорту і т. д. — все це зробило життя важчим, але французька суспільність уважає ці заходи конечними для оздоровлення політичного й економічного стану країни.

Недавно великий скандал у Франції викликала **афера т. зв. »рожевих балетів«.** Колишній урядовець ДСТ (Уряд державної безпеки) зорганізував »хореографічні« ансамблі з малолітніх дівчаток, що виступали під час приватних бенкетів у люксусових віллах різних багатіїв і впливових особистостей з політичного світу. Бенкети ці звичайно перемінювалися в оргії, і цією справою врешті зайнялася поліція та слідчий суддя. Одним із скомпромітованих цим скандалом є Ле Трокер, президент парляменту IV-ої республіки, учасник бенкету на честь Шварцбарта, що вбив С. Петлюру. Хоч Ле Трокер заперечує свою участь в оргіях, проте мусів зрезигнувати з членства в соціялістичній партії.

З цієї ж соціялістичної партії (СФІО) виступив Венсан Оріоль, колишній президент Франції, невдоволений прихильною до де Ґоля політикою Ґі Молле, лідера СФІО.

Проведений 1-го лютого **референдум у Швайцарії** випав неприхильно для жінок. 654 924 громадян висловилися проти надання жінкам активного і пасивного виборчого права, а тільки 323.306 осіб голосували за дотичну зміну конституції.

Бельгія вирішила почати в найближчому часі реалізацію бельгійсько-совєтського культурного договору, що був підписаний ще раніше. Такий самий договір з СССР підписала кілька тижнів тому Франція. Очевидно, що ці договори большевики постараються належно використати для дальшої своєї інфільтрації в названі країни.

До Західньої Німеччини втік із совєтської зони один із керівників східньонімецької комуністичної розвідки, що і виявив методи большевицького проникання в західні країни.

У Страсбурзі уконституовано т. зв. **Европейський трибунал для сборони людських прав.** Він складається із 15 суддів, по одному від кожної держави, що належать до Західньоевропейської унії.

Вістка про те, що **уряди Швеції, Норвегії та Данії запросили Хрущова у відвідини,** викликала велике обурення серед здорових, незаражених москво- і комунофільством, кіл названих країн. Можливо, що цей »скандінавський блямаж« спонукає Хрущова зрезигнувати з того запрошення.

Наприкінці віднотовуємо кілька вісток, цікавих зокрема для українців.

Як повідомляє пресбюро АБН, **китайська преса подала останньо декілька статтей про Україну і діяльність АБН.** При цьому один із часописів умістив фотографічну відбитку зі сторінки совєтського журналу, де була атака на Місію АБН у Тайпей.

Київська »Робітнича газета« подає, що **до Франції незабаром прибуде на гостинні виступи київський ансамбль танцюристів.** Це напевно робиться для того, щоб притемнити враження від недавніх успішних виступів української капелі бандуристів і балетного ансамблю »Орлик«.

Французький урядовий »Журналь офісіель« опублікував розпорядження **про заборону** розповсюджувати на території всієї Франції **деяку совєтську літературу,** між іншим, відому рептильку **»За повернення на батьківщину«.** Але ця рептилька і далі надсилається, у конвертах, до емігрантів на ті адреси, що їх большевикам удалося роздобути через своїх агентів.

Париж, у лютому 1959 р.

Борис Вітошинський

Читачі про наші видання

Дозвольте мені на сторінках »Визвольного Шляху« висловити кілька думок про нову книжку **»Під трьома окупантами«.**

Поперше, треба подякувати Видавництву за видання цієї книжки, а авторові належиться і честь і пошана від широких читацьких кіл. Правду сказавши, книжка має велику вартість, бо подає правдиві факти. Автор, без переборщення і без усяких фантазій, дає детальне й змістовне насвітлення усіх подій його революційно-визвольного і підпільного життя, почавши від шкільної лавки, за польської, німецької і частинно большевицької окупацій; описав переходи підпільниками кордону, працю націоналістів на центральних українських землях і закінчив пеклом німецьких концтаборів. Це довгі роки підпілля і важка дійсність боротьби з ворогами-окупантами.

Треба ствердити, що це чи не перше видання про підпільно-революційну боротьбу, яке викликає в читача дуже добре враження. Автор своїм вмілим описом, доступними для кожного читача висловами, розповідає про те, що й сам перейшов і переніс на своїй шкурі. Мав він і нагоду спостерігати цілий ряд правдивих фактів довголітньої підпільної праці, не легкої як декому здається, особливо тим, які не мали нічого спільного з підпіллям. Він подає багато правдивого матеріялу про відважні й геройські вчинки нашої молоді в рядах організованого Організацією Українських Націоналістів підпілля. Це дійсно геройська молодь, яка, рискуючи своїм життям, своєю відданістю і самопосвятою дала яскравий геройський приклад для молодшого і майбутніх поколінь. Хай запалений нею смолоскип святої волі та геройської самопосвяти вказує і нам шлях до здійснення великої мети українського народу.

А книжку »Під трьома окупантами« рекомендую кожному прочитати, бо це високовартісний літопис довгих років життя і боротьби українських підпільників та їх геройських учинків.

І. Оз-ий (Рагби, Англія)

ПРЕСОВИЙ ФОНД »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

Велика Брітанія

Листа ч. 1036. Жертвували: по 10 ш. — П. Валицький, В. Палюра; по 5 ш. — І. Симкович, М. Дідюк, О. Колодійчук, П. Попадюк.

Листа ч. 1044. Жертвували: П. Баран — 10 ш.; по 5 ш. — П. Дацьків, В. Мельник; по 2 ш. 6 п. — В. Флюнт, М. Дністрянський; по 2 ш. — І. Кулинич, В. Цюпка.

Листа ч. 1088. Жертвували: П. Лісовик — 10 ш.; І. Матущак — 5 ш.

Листа ч. 1133. Жертвували по 2 ш. 6 п. — С. Ділай, Ф. Гошовський.

Листа ч. 1171. Жертвували: 6 ш. — І. Федечко; 5 ш. — М. Борик; по 3 ш. — М. Заяць, В. Андрійщук; 2 ш. 6 п. — Ф. Лось; по 2 ш. — М. Лаврук, Д. Філик, С. Хомик, Г. Климко, М. Ярема; І Беца — 1 ш. 6 п; по 1 ш. — М. Захарків, М. Мостовий, П. Щур, І. Лещук. І. Коновалик, П. Райко, С. Добощук, І. Сем'янчук.

Листа ч. 1239. Жертвували по 2 ш. 6 п. — Т. Грона, О. Николишин.

Листа ч. 1245. Жертвували: М. Гринюк — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — Стефанюк, М. Дяківський, М. Лучка, С. Андрушків, О. Боднар, Сенів; по 2 ш. — І. Рубель, Марченко, Борецький, В. Бурбела; Нищота — 1 ш. 6 п.:

Листа ч. 1314. Жертвували по 5 ш. — С. Клячок, М. Івасишин.

Листа ч. 1344. Жертвували: М. Катерина — 5 ш.; І. Богдан — 1 ш.

Листа ч. 1392. Жертвували: В. В. — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — З. Чегур, З. Андрій.

Листа ч. 1505. Жертвували: М. Соломка — 5 ш. 6 п.; М. Г. — 4 ш.; Б. Стандик — 4 ш.; М. Гаврилко — 2 ш. 6 п.; по 2 ш. — В. Камінський, Ю. Смадич.

Листа ч. 1857. Жертвували: О. К-й — 1 Ф. 10 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Демус, О. Дзидзан, М. Аннюк.

Листа ч. 2257. Жертвували: по 2 ш. 6 п. — В. Ярема, М. Кудярський, І. Бородайко, В. Мілько, В. Бучок, М. Сташко.

Франція

Листа ч. 2072. Жертвували: М. Курдіяка — 500 франків; по 200 франків — Г. Марчук, С. Баран, Г. Смерека, М. Возняк, Анна Онищенко.

Австралія

Листа ч. 1924, Лідкомб. Жертвували: М. Коцко — 12 ш.; А. Коцко — 5 ш.; М. Кудлик — 4 ш.; по 2 ш. — М. Березко, М. Пелех, Т. Фіґоль.

Листа ч. 1943, Бурнлей. Жертвували: Д. Бурмич — 1 фунт; по 10 ш. — Г. Стасюк, А. Дикий, В. Альфавицький.

Листа ч. 2127, Аделяїда. Жертвували: по 1 фун. — В. К., С. Костишин; С. Городчук — 10 ш.; Ігнатюк — 6 ш.; М. Місяйло — 4 ш.

Листа ч. 2100. Жертвували по 10 ш. — О. Волинець, В. Чемчий.

С Ш А

Листа ч. 0734. Жертвували по 1 дол. — С. Брилко, Л. Пришляк; І. Гонтарук — 50 цен.

Листа ч. 0898. Жертвували: Г. Панчук — 2 дол.; по 1 дол. — Т. Корінь, П. Ревак. Т. Рокицький.

Листа ч. 0920. Жертвували: С. Рудяк — 5 дол.; по 2 дол. — Б. П..., П. Гнатів; по 1 дол. — Д. Новошицький, М. Васько, С. Самбірський, Я. Конач, Д. Гайдув, П. Куліш, Ю. Коваль, М. Заяць, Т. Голяш.

Листа ч. 0776, Йонкерс. Жертвували: С. Гаврилюк — 5 дол.; по 1 дол. — П. Костечко, М. Періх, В. Бек, І. Форошівський, С. Коцір.

Канада

Листа ч. 0532. Монтреал. Жертвували: Л. Данилюк — 2 дол.; по 1 дол. — Демяник. Анна Фармус, Ярослав Ц., Е. Ільчишин, І, Бул....

Листа ч. 0543, Кальґари. Жертвували: Б. Дутка — 2 дол.; по 1 дол. — М. Рак, І. Гриновецький, О. Вітик, М. Динис, В. Куропась, С. Долинський, П. Лаба, С. Томин, І. Басістий, В. Ваврикович, А. Коломийчук, Т. Мотика, М. Садівник; по 50 цен. — Д. Золотуха, О. Іващишин, П. Кузм'як, М. Модний, І. Головецький.

Листа ч. 0698. Монтреал. Жертвували: В. Вальків — 2. 50 дол.; М. Сисак — 2 дол.

Бельгія

Листа ч. 2235, Шарлеруа. Жертвували по 50 б. фр. — П. Гатала, А. Білинський, І. Зубрицький, І. Ґенцклевич, І. Трупняк, П. Задорожний; А. Хомяк — 40 б. фр.; по 20 б. фр. — І. Штипір, І. Ковальчук, Я. Сорока, І. Жибак, А. Ясняк.

Аргентіна

Листа ч. 1000. Жертвували: С. Терлецький — 50 пез.; Д. Гринів — 40 пез; по 10 пез — Г. С. Д., Д. Довжинський.

Листа ч. 1010. Жертвували: по 20 пез. — П. Данилишин, Я. Татунчак; по 15 пез. — К. Коркач, О. Новак, Г. Колшінський; по 10 пез. — А. Гнатів, М. Василишин.

Листа ч. 1874. Жертвували: по 20 пез. — М. Зілінка, П. Жук, І, Лис; по 10 пез. — Ю. Бабяк, В. Попович, Й. Савичин.

Листа ч. 1875. Жертвували: Д. Понурко — 40 пез; по 20 пез. — В. Заставний, В. Цьопек, В. Германович, М. Шведюк; по 10 пез. — М. Нижник, С. Грушовський, Р. Прокопович, О. Сабадаш, В. Пичіль.

Листа ч. 1883. Жертвували: по 20 пез. — М. Сорока, В. Ващенко, А. Сорока; по 10 пез. — І. Білик, М. Бежак, В. Кононенко, П. Ващенко.

Листа ч. 1905. Жертвували: по 50 пез. — І. Масний, Л. Якимів, М. Фітьо.

Листа ч. 1907. Жертвували: М. Кутний — 50 пез.; П. Гриньків — 5 пез.

Листа ч. 2232. Жертвували: по 30 пез. — О. Качан, І. Степ; по 20 пез. — Манчур, Галатай, А. Бреус, С. Скарецький, В. Горішний; по 10 пез. — П. Бреус, Д. Лебухарський.

Листа ч. 2238. Жертвували: М. Бандурівський — 30 пез.; Д. Яворський — 20 пез.; М. Данилюк — 15 пез.; по 10 пез. — В. Туневич, І. Семенюк, К. Раносон, М. Лісничук, Т. Дубина, П. Дейнека, Т. Седерчук, С. Леон; по 5 пез. — В. Сорокин, М. Коноков. А. Залужний, Т. Ґуфена, І. Жуков.

Параґвай

Листа ч. 2236. Жертвували: по 50 ґвар. — Т. Степанюк, Ю. Герасимчук, І. Литвинович; по 10 ґвар. — Г. Андрощук, Т. Клічук, С. Мартинюк.

Листа ч. 2237. Жертвували: М. Бурдин — 200 ґвар.; по 100 ґвар. — О. Падучак, Ф. Губаренко; по 50 ґвар. — І. Легкий, Є. Копач; Ю. Маслюк — 25 ґвар.; О. Бачун — 20 ґвар.

Індивідуальні пожертви

По 1 ф. — О. Гандзій (Тодморден), І. Гнида (Болтон), Д. Литвин (Манчестер), І. Атаманюк (Австралія); А. Сорока (Ноттінґгам) — 17 шіл.; Т. Саведчук (Манчестер) — 15 ш.; М. Зінявський (Лютон) — 12 ш.; С. Безкоровайний (Ноттінґгам) — 11 ш.; по 10 ш. — В. Вовчук (Лондон), Т. Дуда (Фелтвел). П. Кривий (Ноттінґгам), М. Буртник (Лондон). І. Лещук (Кіхлі), Д. Павлюк (Манчестер). В. Скалич (Лінкольн), В. Бринич (Брадфорд). Ф. Плескін (Сомерсет), П. Ковалишин (Алфретон). М. Бачинський (Брадфорд), А. Зінь (Ноттінґгам), І. Баранич (Брадфорд); по 9 ш. — Ф. Міхальчик (Довер), Я. Романів (Сток-он-Трент); по 8 ш. — А. Пасічник (Ранбі). Я. Гуданич (Доннінґтон), В. Кухарський (Гай Викомб), М. Кріслатий (Ноттінґгам); М. Гевка (Ліідц) — 7 ш. 6 п.; по 7 ш. — М. Смук (Галіфакс), В. Бендзак (Ноттінґгам); по 6 ш. — І. Карчевський, В. Охрін, М. Захарчук, В. Наконечний. В. Бобиляк. І. Ганза, І. Андрусишин, М. Василів; по 5 ш. — Я. Волощук, Г. Болюбаш, В. Личко, В. Легкий, Т. Андрушко; по 4 ш. — Г. Зьомбра, М. Запоточний, М. Максимів; по 3 ш — П. Куцик, Б. Микола, Г. Раківський, А. Окопський.

Д. Коваль (Франція) 1.000 франків, З. Нагорянський (Франція) — 1.000 фр., І. Сливка (Аргентіна) — 33 пез., І. Панасійчук (Аргентіна) — 120 пез.. П. Венґрин (Лейквуд) — 1.50 дол.; І. Грушевський (Клівленд) — 4 дол.; Д. Залізняк (Нью-Йорк) — 2.50 дол., Г. Цебрій (Нью-Йорк) 3 дол.; Л. Кабляк (Бронкс) — 3.50 дол.; І. Слівінський (Шікаґо) — 1.25 дол.; В. Паїк (Едмонтон) — 2.50 дол.; О. Шуя (Пассайк) — 2 50 дол.; З. Рудник (Філядельфія) — 2.50 дол.

А. Когут (Міддлсборо) — 1 ф.; І. Меленюк (Ноттінґгам) — 10 ш.; по 7 ш. — М. Нагнибіда (Лінкольн), М. Прихідний (Бедфорд).

В. Комарянський (Монтреал) — 7.50 дол.; І. Плонський (Джеймставн) — 6.50 дол.; М. Деберний (Торонто) — 5 дол.; Е. Бочан (Торонто) — 3 дол.; І. Тупісь (Торонто) — 2 дол.; С. Т. (Ошава) — 1 дол.

І. Огар (Нью-Йорк) — 2.50 дол.; Т. Островський (Нью-Йорк) — 1.50 дол.

М. Чачун (Австралія) 1 фунт.

А. Бек (Франція) — 500 франків.

Д-р М. Демянів (Пфорцгайм) — 50 нім. марок; М. Залізняк (Ульм) — 5 н.м.; М. Романюк (Ґлядбах) — 5 н.м.; М. Лущак (Мюнхен) — 2 н.м.

Всім Шановним Жертводавцям складаємо щиру подяку.

ПРИЄДНАЛИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ

1. п. **Г. Цебрій** (Нью-Йорк) 2
2. інж. **В. Олеськів** (Лондон) 1
3. п. **М. Чуйко** (Канада) 1
4. п. **В. Загайкевич** (США) 1
5. о. прот. **П. Фалько** (США) 2
6. п. **О. Волинець** (Австралія) 1
7. п. **В. Заставний** (Аргентіна) 4
8. п. **Г. Павлюк** (Бордон) 1
9. о. **Л. Сивенький** (Канада) 1
10. п. **П. Смерека** (Карляй) 1
11. д-р **М. Дем'янів** (Німеччина) 2
12. п. **Г. Сенів** (США) 1
13. п. **В. Лесів** (США) 1
14. п. **І. Бозюк** (Карляй) вплатив 2 ф. 4 шіл. на передплату »В. Ш.« для гуртожитку українських залишенців у Німеччині.

Щиро дякуємо їм за активну підтримку »Визвольного Шляху« і їх труд. Хто черговий?

БІБЛІОГРАФІЯ

Проф. Дам'ян Горняткевич: УКРАЇНСЬКІ МИСТЦІ В АВТОБІОГРАФІЯХ. Накладом Української Видавничої Спілки, Лондон, 1958.

Юрій Артюшенко: НА МАРГІНЕСІ КНИЖКИ Ю. СМОЛИЧА »З НАРОДОМ ЧИ ПРОТИ НАРОДУ«. Бібліотека »Самостійної України«, Чікаго, 1958. Стор. 48.

»ЗАПИСКИ ЧСВВ«, Серія II, Секція II, том III (IX), вип. 1-2. Рим, 1958 р. Стор. 316.

»КАЛЕНДАР АЛЬМАНАХ НА 1959 РІК«, вид. коштом Українського Т-ва »Відродження« в Аргентині, Буенос-Айрес. Стор. 160.

Ольга Мак: ЖАЇРА, роман з бразилійського життя. Том II: »На волі«. Накладом В-ва »Гомін України«, Торонто, 1958.

С. Мечник: ПІД ТРЬОМА ОКУПАНТАМИ, спогади підпільника-революціонера. Вид. »Української Видавничої Спілки«, Лондон, 1958. Стор. 208.

П. Штепа: БІБЛІОГРАФІЯ ТВОРІВ Д. ДОНЦОВА. Циклост. видання, Віндзор (Канада), 1958 р. Стор. 22.

Євген Яворівський: КАЗКА ДІТЯМ НЕВЕЛИЧКА ПРО КУРЧАТКО Й ПРО ШУЛІКУ. Нове, змінене видання »Об'єднання Працівників Дитячої Літератури«. Нью-Йорк—Торонто, 1958. Обгортка О. Судомори, ілюстрації Е. Козака, стор. 18.

Микола Гордієнко: З ВОЛИНСЬКИХ І ПОЛІСЬКИХ РЕЙДІВ УПА. Спільне видання Товариств колишніх вояків УПА в Канаді і США, Торонто, 1959 р. Сторін 160 — 22 розділи споминів-нарисів, 12 ілюстрацій і передмова. Обгортка роботи Б. Стебельського.

Проф. Микола Величківський: НАШІ ВТРАТИ. Видавництво »Український Господарник«, Нью-Йорк, 1958. Стор. 32.

Д-р Василь Луців: ПЕДАГОГІЧНА ПРАЦЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. Вид. »Об'єднання Українських Педагогів у Канаді« (відділ: Визначні педагоги, ч. 2), Торонто, 1959; стор. 48.

Михайло Ломацький: УКРАЇНСЬКЕ ВЧИТЕЛЬСТВО НА ГУЦУЛЬЩИНІ. Вид. »Об'єднання Українських Педагогів у Канаді« (Педагогічна бібліотека), Торонто, 1958 р.; стор. 72.

КАЛЕНДАР АЛЬМАНАХ »ГОМОНУ УКРАЇНИ« на 1959 рік. Накладом В-ва »Гомін України«, Торонто, стор. 240.

КАЛЕНДАР АЛЬМАНАХ »МІТЛИ« на 1959 рік. В-во Ю. Середяка, Буенос-Айрес, Аргентіна.

Микола Щербак: БАГАТТЯ, лірика. Видання ООЧСУ, Нью-Йорк, 1959 р.; стор. 64.

Dr. Lev Mydlowsky: BOLSHEVIST PERSECUTION OF CHURCH AND RELIGION IN UKRAINE 1917-1957 (Informative outline). Pub. by Ukrainian Publishers, Ltd., London, 1958; p. 34.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ДЕШЕВИЙ, АЛЕ КОРИСНИЙ ПОДАРУНОК ДЛЯ ВАШИХ РІДНИХ І БЛИЗЬКИХ З НАГОДИ ЇХ ІМЕНИН, УРОДИН ЧИ ІНШИХ ПОДІЙ. ВИСИЛАЙТЕ ЗРАЗКОВІ ЧИСЛА »В. Ш.« СВОЇМ ЗНАЙОМИМ І ЗАОХОЧУЙТЕ ЇХ СТАТИ ПЕРЕДПЛАТНИКАМИ ПОДАВАЙТЕ НАМ АДРЕСИ ВАШИХ ДРУЗІВ, ЩОБ ВИСЛАТИ ЇМ ЗРАЗКОВЕ ЧИСЛО ЖУРНАЛУ.